

սիւն

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ – ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

ԹԻՒ 9 – 10

1972

ՄԻՈՆ

ԽԶ.

ՏԱՐԻ-ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՊԱՇՏՕՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ

1972

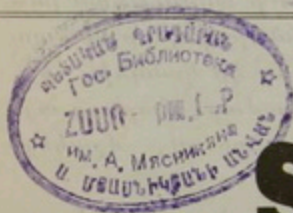
Սեպտեմբեր – Հոկտեմբեր

Թիւ 9 – 10

1972

September – October

No. 9 – 10

SION

VOL. 46

OFFICIAL PUBLICATION OF THE ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM
A BIMONTHLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY

Proprietor: His Beatitude the Armenian Patriarch of Jerusalem

Editor-in-chief: Bp. Shahe Ajamian

Editor: Ara Kalaydjian

St. James Press
Jerusalem

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բ.

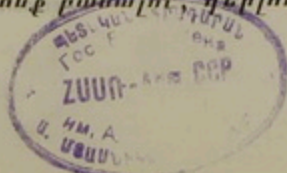
Ժողովուրդներ կ'ապրին, կը տեսնեն եւ կը ստեղծագործեն իրբեւ ինքնայատուկ հաւաքականութիւններ՝ երբ իրենց ոտքին ներքեւ տնին այն հողը, զոր իրենց հայրենիքը կը նկատեն: Առանց այդ հողին եւ կամ անոր կեցուցիչ գաղափարին, ազգերու կեանքը պիտի դառնայ պարզ ապրիլ մը այս երկրագունդին վրայ, անդիմազիծ է՝ անրոյթանդակ, աշխարհաքաղաքացիի իր նկարագրով: Փոքր եւ ցրուած ազգեր ամենէն աւելի պէտք ունին այս յենարանին՝ իրենց ցեղային ուրոյն դիմազիծը պահել կարենալու համար:

Հայրենիքի գաղափարին կը դուգորդուի ազգութեան բմբրնումը. այս երկուքին փոխ-ազդեցութիւններով է որ անհատ մը ինքզինք տէրը կը զգայ հողին՝ որուն վրայ կը կանգնի, եւ, փոխադարձաբար, ինքզինք մէկ մասնիկը կը համարէ մարդոց այն հաւաքականութեան՝ որուն հետ կապուած է լեզուով, մշակոյթով, աւանդութիւններով, հաւատալիքներով:

Գրականութիւնը արտայայտութիւնն է անհատին ներաշխարհին, անոր՝ ուր կը հանգչի արտաքին աշխարհը իր բոլոր գիմայեղութիւններով, յարաշարժութեամբ եւ կիրքերով: Արտայայտելով այդ ներքնաշխարհը՝ գրագէտը արտայայտած կ'ըլլայ նախ ինքզինք, ու, իր միջոցաւ՝ իր ժողովուրդին հոգերանութիւնը, նկարագիրը, ապրումները, մտահոգութիւնները, տենչերը, եւ, վերջապէս՝ ամբողջ էութիւնը: Մերինին նման փոքր ժողովուրդներու պարագային, այդ գրականութիւնը անխուսափելի կերպով կը ցոլացնէ հողի, պանդխտութեան, տառապանքի խորունկ եւ ապրուած յոյզերը: Որքան ալ անձնական, գրականութեան եւ արուեստի տարրեր մարդերու իւրաքանչիւր ստեղծագործութիւն ժողովուրդին կը պատկանի, եւ հայրենիքին:

Ներկայ Հայաստանի մէջ, հայ մշակոյթի եւ կեանքի զեղեցիկ վերընծիւղում մը կը կատարուի ահաւատիկ մօտ կէս դարէ ի վեր, եւ գրականութիւնն ալ մեծաքայլ կը յառաջանայ՝ իր արմատները նետած մայրենի հողի սրտին: Հոն, հայ ստեղծագործ տաղանդին վայել եւ մեր ազգը փառաւորող գործեր կ'երկնուին, ձեւով եւ խորքով իրապէս հայեցի, այլ իրբեւ ամբողջութիւն համամարդկայինի սահմանները մանող: Վերջին տարիներուն, արձակը դարձ մը կը կատարէ դէպի մեր պատմութիւնը, ուրկէ կը հանէ դէպքեր եւ դէմքեր՝ զանոնք բանալու, վերլուծելու, վիպե-

193-94

լու՝ եւ մեր ժողովուրդի նկարագրին գիծերը — գրական է՛ւ ժխտական — վերբերելու։ Մինչ, միւս կողմէ, բանաստեղծութիւնը՝ յատկապէս երիտասարդներունը, խորքով մնալով հանդերձ ազգային, կը փորձէ իւրացնել ձեւի արդի ըմբռնումներ եւ զանոնք գործածել, որոշ յաջողութեամբ մը։ Եւ, ինչ որ կենսականն է, Հայաստանի գրողը քսելիք ունի, հաստք՝ իր կոչումին, գերին։ Այդ գրականութեան մէջ երեւցող ժխտական երեւոյթներն իսկ լատպոյն ապացոյց մը կը հանդիսանան անոր կենսունակութեան, առողջութեան։ Ընթերցող, գնահատող եւ քննադատող լուրջ հասարակութեան մը մղիչ ներկայութեան, Հայաստանի մէջ գրողը գիտակից է իր պարտականութիւններուն եւ՝ առաւելութիւններուն. առաւելութիւններ՝ որոնք չի չարաչաճելը իր առաքինութիւններէն ամենէն ցայտունն է ապահովարար։

Եւ սակայն, այս խրախուսող պատկերին կողքին, ի՞նչ կը ներկայացնէ արտասահմանի հայոց գրականութիւնը։ Չենք բաժնէր կարծիքը անոնց՝ որոնք համոզուած են թէ սփիւռքի գրականութիւնը ներկայութիւն մը չունի մեր կեանքէն ներս, եւ թէ արդէն իսկ մահուան առաջին գալարումներուն մէջ կը գտնուի։ Կեանքի եւ բնութեան օրէնքներուն իսկ հակառակ է այսօրիսի կարելիութիւն մը. գրականութիւնը — ինչպէս մշակոյթի զանազան երեսները — կ'ապրի եւ կը շարունակէ ստեղծուիլ մինչեւ այն ատեն որ կը տեսէ ժողովուրդը. հետեւաբար արտասահմանի գրականութիւնն ալ կը տեսէ սփիւռքի հայուն հետ, դժուար՝ բայց ո՛չ անկարելի պայմաններու տակ։ Իսկ սփիւռքի հայր պիտի ապրի եւ իր ինքնուրոյն նկարագիրը պահէ՝ տակաւին շատ տարիներ ու տասնամեակներ. որովհետեւ հակառակը պնդել եւ յուսահատիլ՝ ժրիտումն իսկ պիտի ըլլար մեր ցեղի նկարագրին ամենէն աչքառու յատկութեան՝ ապրելու ընդունակութեան, հայ մնալու կամքին։ Անշնորհաբար որոնք մեր ճամբուն վրայ կը դիպուին անդուլ, յուսահատ լքումի զգացումէն աւելի մեր մէջ կը ծնին դժուարութիւնները յաղթահարելու, գիմակալ կանգնելու այն վճռակամութիւնը, որ հրաշքներ կրնայ գործել։ Իսկ մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին ե՞րբ պակսեցաւ մեզի այդ վճռակամութիւնը։

Իսկ արտասահմանի մէջ — եւ գրականութեան մասին խօսելով միայն —, այդ վճռակամութեան ապացոյցները չունի՞նք։

Եղեռնէն անմիջապէս յետոյ վերստին կեանք առած գրականութիւնը — առաւելաբար «հին» գրողներով — շարունակուեցաւ այն սերունդով, որ կու գար առաւելաբար անապատէն, որրանոցներէն։ Յաւով եւ արիւնով երկնուող գրականութիւնն էր այդ, որ հակառակ հանդարտ գնացքին՝ չէր կրնար նշմարելի չղարձնել իր հունը տակնուվրայ ընող վիշտը։ Եւ սակայն գրականութենէն առաջ պէտք էր ապրիլ Ֆիզիքապէս. ու կեանքը անողոք եղաւ մեզի հանդէպ։ Իսկ ահա որ տառապանքին հետ այսքան երկար մերձաւորութիւնը ըստ երեւոյթին վատնեց մեր գրողներուն հոգեկան

ութերը, պատճառ ըլլալով որ անոնցմէ շատեր դադարին ստեղծելէ, մինչ ուրիշներ, արտակարգ յամառութեամբ, շարունակեն գրել:

Բայց դադարի այդ պահէն ետք կը զգանք թէ վերստին ըսկըսած է գրական կենսունակ կեանք մը, կեդրոնացած առաւելաբար հայահոտ գաղութներու մէջ: Գեղեցիկ հակադրութեամբ մը, այսօր մեր գրական եւ այլ պարբերաթերթերուն մէջ առաւելաբար երիտասարդներն են որ իրենք զիրենք զգալի կը դարձնեն. տակաւին քիչ առաջ էր որ ստիպուած էինք գոհանալ իրենց բակիքը բաց գրողներու կրկնութիւններուն հանդուրժելով. մինչ հիմա գոհունակութեամբ եւ ակնկալութեամբ ձեռք կ'առնենք թերթ մը կամ նոր հրատարակուած գիրք մը: Անշուշտ որ խոտանք յաճախ աւելի է քան նուրբ կոկոնը. սակայն այս վերջինին իսկ չե՞ն կապուած մեր յոյսերը, սպասումները, երազները:

Ազգային գիտակցութեան վերադարձնումի նոր եւ կենսալիւր հոտանք մըն է որ կը տարածուի մեր համայնքներուն մէջ, գրեթէ ամէնուրեք. հին, տաղանդաւոր, կենսունակ եւ բարձրօրէն քաղաքակիրթ ժողովուրդի մը պատկանելու հպարտութիւնը այսօր բոլորիս զգացումն է. զգացում՝ որ շարժումի վերածուելով գործնականապէս կ'արտայայտուի: Այդ շարժումին յառաջապահները մեր գրողներն են, նախորդ սերունդինը եւ երիտասարդները: Որոշումներու, ձախողումներու բայց նաեւ գեղեցիկ յաջողութիւններու եւ իրադործումներու գրականութիւնն է մերինը, եւ մանաւանդ՝ ազգային յառաջահայեաց գրականութիւնն է ան, որովհետեւ կը ստեղծուի երիտասարդութեան կողմէ, գալիքին խոր հաւատքով եւ համոզումով: Մեր սքանչելի պատմութիւնն է որ կը կրկնէ ինքզինք այս իրողութեան մէջ, ապացուցանելով անգամ մը եւս թէ գծուարութիւններու եւ տառապանքին մէջ է որ, անկարելի համարուած պայմաններու տակ, հայը ինքզինք կը փառաէ, իր տաղանդը կը նուիրագործէ եւ ազգային կը նայի համարձակ աչքերով՝ ուր դարաւոր փորձառութիւն մը կը հանգչի, ցաւով այլ փառքով ձեռք բերուած փորձառութիւն մը:

Ա. Գ.

Ս. ԳՐԱԿԱՆ

ԴԵԹԱՆՈՍԱՅ ԱՌԱՔԵԱԼԸ

Արտեմիսի (Diana) մեհեանը, Եփեսոսի մէջ, աշխարհի եօթ հրաշալիքներէն մին կը նկատուէր, կառուցուած կարմիր ձոյլ մարմարէ, զարդարուած վաթսուս ոտք բարձր կրկնաշարք յոնիական սիւներով: Մեհեանին շինութիւնը տեսած էր Երկու հարիւր տարի: Ամբողջ Ասիոյ հարստութիւնը հոն կը հոսէր, ուղտերու, ձիերու կոնակով, եւ մըջիւնի կառուցով, ինչպէս սովորութիւն էր ըսել, ընելու համար զայն կայսրութեան հոգեւոր կեդրոնը: Թաղաւորներ, իշխաններ, ազնւականներ եւ վաճառականներ, սերունդէ սերունդ, հոն կը զրկէին իրենց նուէրները: Արշաւ մը հոգեկան մարզին վրայ զէպի զգացական եւ զգայարանական փարթամութիւն եւ արուեստ, զէպի փառք եւ զեղեցկութիւն: Անոնք տաճարին ծոցը կը թափէին ձոյլ ոսկին, բաղուկի մեծութեամբ, կաղապարելու լման դիցուհիներ, քանդակներ, օձեր եւ պտուղներ: Թանկագին քարեր, ամէն գոյնէ եւ լոյսէ, որոնք աստուածներուն եւ դիցուհիներուն մարմինը ծածկող պատմուհաները կ'ընկելուզէին, խառնուակ, պսպղուն, մութէն անհ, լոյսին տակ հեղուկ վառող եւ անջինջ: Սորաններու, զապիրներու եւ կողակներու զարդարանքը, որոնց արծաթը դիւրին չի խաղիր, տաճարի թեւերէն հոսող լոյսին հետ կը պլպլար, խուռիկ ծուկներու հեւքին մէջէն: Վարպոյրներ, ամբողջ ոսկի, իրենց բոցէ հեղուկը կը սփռէին որմերու ծիփանքին ու մարմարին, պատրանքը տալով երկնայնացումին:

Տաճարին ներքին սրահը, բնակարանը Արտեմիսի, զարդարուած էր խումբ մը երկրպագու ամպոններու արձաններէ, զորքը յոյն մեծ արուեստագէտներու, Սկոպոսի, Փոլիքլէտի, եւ անմահ Փրոտոսի, զեղեցկութեան եւ շնորհի խորունկ ճառագայ-

թումներով: Տենջանք կը ծորէր զեղակառոյց արձաններէն. արին՝ կարմիր մարմարի երակներէն եւ կաթ՝ անոնց ստինքներէն: Տաճարին խորը կը կենար դիցուհիին արձանը, կրկնակ անդրիններու օղակի մը մէջ. իւրաքանչիւր սիւնը կտոր մը յասպիւս էր: Աստուածուհիին մարմինը խանձարուրուած էր պարսկական մետաքսեայ քողով մը, ծաղիկի թերթի պէս բարակ եւ ալեկոծ, որուն վրայէն զմբուխան ու մարդարիտը բուռ բուռ կը թօթուէին իրենց ներքին կրակը, արքայութեան թեւաւոր շառայլը ցուցարներելով մեղաւորներու աչքին: Հսկայ զմբէթ մը իւրեւ ամպհովանի կը խորանար արձանի զլխուն վերեւ, կապոյտ ծիփանքներով: Դիցուհիին արձանին զիմաց, պատուանդանի մը վրայ, կը բարձրանար Մեծն Աղեքսանդրի անդրին, իր երիտասարդութիւնն ու փառքը կոթողելով աշխարհներու հիացիկ աչքերուն: Չորս զեղակառոյց վանդակապատ դստիկոններ կը բացուէին արտաքին պատերէն դուրս որոնց կայքերէն ներքինի քուրմերը կը հնչեցնէին արծաթեայ փողերը, հաւաքուող խալտարողէտ բաղմութեան յայտարարելու թէ աստուածուհիին մարմինը ծածկող քողը կը վերնար եւ Արտեմիսը այժմ տեսանելի էր զինք պաշտօններուն: Ապա կը բացուէին նոճեայ դռները տաճարին եւ բաղմութիւնը, կայսրութեան բոլոր կողմերէն հոն հաւաքուած, ներս կը խուժէր: Հիւանդներ, անդամալոյծներ, կոյրեր, բաղմութեան հետ ծուռիկ, չունչերին բռնած եւ երկիւղած, կը սպասէին քողի վերնալուն: Իր սե պատուանդանին վրայ կը կենար Եփեսոսի Արտեմիսը, զոր բոտ աւանդութեան Ապոլոն երկիւղէն երկիրը զրկած էր: Արձանը անհեթեթ եւ տղեղ էր, եփենոսէ եւ վարդափայտէ շինուած: Ածուխի պէս սեւ եւ սողունի նման վանդա-

դական ինչ մը ունէր, միտիկ եւ սարսափազու։ Երբ բացուէր քօղը, ամէնքը միաբերան կ'աղաղակէին. «Մեծ է Արտեմիս Եփեսոսի»։ Բոլոր աչքերը կը դոյուէին, շրթները կը սղմուէին, ճակատները կը խոնարհէին եւ երկխոյսած յափշտակութիւն մը կը լեցնէր սիրտերը։ Անկէ յետոյ տաճարին քահանաները, աստղաբաշխները եւ մոգերը շարքով դուրս կ'ելլէին, ժողովուրդին ծախելու արձանիկներ, պատկերներ, հմայակներ եւ դանդաղան արքայան նկատուած առաքեալներ։ Բախտագուշակներ կը մօտենային զուշակելու մարդոց ապագան։

Երբ տաճարին արարողութիւնները վերջանային, ուխտաւորները կը ցրուէին մեհէանին շուրջը տարածուող ընդարձակ պարտէզներու եւ մարդերու մէջ, հանդէսիւ եւ զուարճանալու։ Ուրախութիւնն ու կերուխումը կը շարունակուէր մինչեւ ուշ գիշեր, հաղարաւոր յապտերներու յօտին տակ։

Արարողութեան մը պահուն, երբ բազմաթիւ ուխտաւորներ լեցուցած էին նորէն Արտեմիսի մեհէանը, տաճարէն դուրս, մէկ անկիւնը, կը կենար Պօղոսը, հաւատացեալներու խումբէ մը շրջապատուած։ Ան հոգեկան դարարումով կը խօսէր հեթանոս բարբերէն, պղծութենէն եւ անոնց մօտալուտ կործանումէն, արդէն իսկ ճամբայ ինկած զէպի հողին արդանոցները։ «Ի՞նչ է արժէքը ոյժին, փառքին եւ ահաւոր այն անորժակներուն որոնց միայ կը կոթին անոնք։ Ի՞նչ է կշիռը կաթիլ մը վայելքին, որով վայրկեան մը կ'իւզոտի մեր մարմինը, յաջորդին աքցանուելու համար անոր սրբներէն։ Ուրիշներու զրկանքով փոքր կապողները, իրենց միտին միապաշտման արիւն ու արցունք մաղցնողները, նոյնքան յիմար մարդոց փոքրութիւնները, հպարտութիւնն ու անդիտութիւնը, արդարութեան նժարին մէջ իրենց ծանրութեամբ պիտի կշռուին։ Կը խաբեն հեշտանքով, կ'ատորնանան հաճոյքի համար, եւ վայելք ու զեղեցիկութիւն կ'որոնեն իրենց անձը խորտակող սմէն նուազ արարքի մէջ։ Անցաւոր է աշխարհի միայ ամէն բան, բացի երկնային փառքէն, զոր մենք հայելիի մէջէն այժմ միայն կրնանք տեսնել»։

Նորահաւատները առաքեալին բերած էին իրենց հեթանոս նախնիքներէն մնացած

զազանապիտութեան վերաբերեալ զիրքեր, երազահաններ, մօզական զրուածքներ, հերոսներու նշխարներ, նուիրական արձաններ ու պատկերներ։ Պօղոս հրամայեց որ մեծ խտրոյի մը պատրաստեն եւ անոր մէջ նետեն պղծութեան այդ խեղճանքները։ Երբ բոցերը կը լափիլիղէին իրենց կերը, անպով ողջակէզի մը նման, առաքեալը կեցած ապակի նութիւն բուրդ սնահաւատութեան այդ վաւերադիրներուն զիմաց, կը մտածէր թէ բոցերը հին աստուածներու մահն էր որ կ'երգէին, Ելլադայի երկնքին ներքեւ։

Քրիստոնեաներու այս արարքը չէր խուսափած հեթանոսներու աչքէն։ Դիմիտրիոս արծաթագործը որ Արտեմիս զիցուհին եւ մեհէանին համար վաճառքի նուիրական տնութներ կը պատրաստէր, իր շուրջ հաւաքեց քաղաքին արհեստաւորները, ըսելու համար թէ խաբեայ, փոքրամարմին հրեայ մը, Պօղոս անունով, հոս եկած է եւ կը ջանայ հեռացնել ժողովուրդը աստուածուհիի պաշտամունքէն։ Բոլորս ալ կ'ապրէին շնորհիւ մեր արհեստին, իբրեւ զործաւորները զիցուհին. սակայն այս վարպետորդին կը յայտարարէ թէ մարդոց ձեռքով շինուածները աստուածներ չեն եւ չունին սեւէ ոյժ եւ ազդեցութիւն։ Բոլոր զինք լսողները, որոնց ապրուստն ու շահը զիցուհիով պայմանաւորուած էր, կատարած ու փրփրերախ կ'աղաղակէին. «Մեծ է Արտեմիս Եփեսոսի, հրաշալիքը ամբողջ աշխարհի. ինչպէ՞ս կրնայ ծաղրուիլ փոքրամարմին եւ հայհոյիչ հրեայէ մը։ Ո՛ր է ինքը այժմ», կը հարցնէին բոլորը Դիմիտրիոսի, որոնց թիւք երթալով կ'ուսուարանար։ Յետոյ բոլորը զէպի թատրոնի շէնքը ուղղուեցան կատաղի աղաղակներով, թէ հրեաներ դէմ են զիցուհիի պաշտամունքին, թէ անոնք են որ բերել տուած են Պօղոս անունով աճապարարը, թշնամի աստուածներու. կրակ կը նետեն Արտեմիսի արձանները, նուիրական պատկերներն ու սրբադան առաքեալները։ Եփեսոսը մտանդի մէջ է, կ'աղաղակէին միաբերան։ Պէտք է դադաններու առջեւ նետուիլ բոլոր անոնք՝ որոնք կ'անարգեն աստուածները։

Ամփիթատրոնի հրապարակին մէջ ամբուռ երկու մասերու բաժնուեցաւ. մէկ մասը հոն մնաց իր բողոքի աղաղակները լսեցնե-

յու բաղմամբեան, իսկ միւս մասը ղիմեց ղէպի հրէական թաղամասը: Այս միջոցին Պրիսկիլիայի բնակարանին մէջ կը գտնուէին Առաքելայր եւ Մակեդոնիայէն եկած երկու ուրիշ աշցեւորներ, Գայոս եւ Արիստարքոս: Կատաղի ամբոխը ներս խուժելով յափշտակեց Պօղոսն ու բնիկները, եւ իր սղոտը հռոսներին մէջ առած տարաւ, դադաններու առջեւ նետելու համար դանդաղ: Այս ահաւոր ժամուն, Առաքելայի շուրջը եղողներէն միայն Պրիսկիլիան էր որ չէր կորսնցուցած ինքզինքը: Անիկա անմիջապէս զգաց աղէտը եւ էյ մտադիր մը պէս նետուեցաւ ամբոխին մէջ, տապալելով իրեն արդէյը եղողները, եւ իր ջղուտ բաղմունքուն մէջ առած Առաքելայր, զուրս հանեց ամբոխէն, որ անմիջապէս չէր անդրադարձած եղածին՝ Պրիսկիլիան իր թանկագին բեռը առաջնորդեց ամուսնուն մը թերանոցը, շատ քիչերու ծանօթ, ուր կը պահուէին այժի մտղեր եւ մորթեր:

Պօղոս յանկարծահաս այս իրադարձութիւններէն հազիւ ուշքի եկած, ուղեց զիսնայ իր զոյգ բարեկամներու, Գայոսի եւ Արիստարքոսի մօտին: Երբ խմացաւ թէ ամբոխը զիրենք իր հետը առած դադաններու առջեւ նետելու տարած էր, շուղեց իր թաքստոցին մէջ մնալ եւ որոշեց երթալ եւ կեանքի գինով պաշտպան կենալ իր աշակերտներուն: Երբ կը պատրաստուէր մեկնելու, իր նաշուածքը հանդիպեցաւ Պրիսկիլիայի աչքերուն եւ հոն տեսաւ ոչ թէ աշակերտուհիի հնազանդութիւնը, այլ անխախտ կեցուածք մօր մը, որ մօռեր էր ամէն զինով աղատելու իր վստահուած դաւակը: Պրիսկիլիայի աչքերուն մէջ կը թրթռար անասելի քաղցրութիւն մը, այն հոգեկան հոսանքաւոր որ հօր մը պարապային պողպատածոյլ բարութիւն է, իսկ մօր մէջ զոհարերող մաքրութիւն: Ո՛վ էր այս կինը, կը մտածէր Պօղոս, որ արդէյը կը հանդիսանար իրեն կատարելու նուիրական իր պարտականութիւնը: Լուռ եւ անշարժ անոնք իրարու կը նայէին, մէկուն մէջ գլուխ կը վերցնէր իր ճակատադրին եւ աստուածային պարտականութեան զգացումը, իսկ միւսին մէջ մայրական բնազդը, ամէն կերպով սրաշտպանելու իր դաւակը եղող այս թանկագին էակը, ո՛չ միայն մարդոց՝ այլ ի հարկին Աստուծոյ դէմ: Պօղոս զոգահար

կը կարգար անոր նաշուածքին խորը զինք արդիւղ անտեղիտայի վճիռը: Աղէտը վայլակի էր վերածուել այդ կնոջ մէջ, բնելով տեսողութեան ծոցէն: Մայրեր աշխարհներ հեռուէն կ'զգան յօրինուող մահերը:

Կատաղի ամբոխը Գայոսն ու Արիստարքոսը իր հեղեղին մէջ առած ամփիթատրոն կը տանէր, դադաններու առջեւ նետելու համար: Լուրը հասած էր արդէն քաղաքապետին, որ առանց ժամանակ կորսնցնելու թատրոնի շէնքը եկած էր, առջեւ առնելու արեւնահեղութեան: Ամբոխը թուխ կոհակներ կաղած կ'այլեկոծէր եւ կը հոսէր ղէպի թատրոնը, որուն բնդարձակ եւ կտր պարիսպին վրայ շարուեր էին անհամար արձաններ: Երբ քաղաքապետը երեւցաւ, բաղմունքիւնը պահ մը կեցաւ կատաղութեան իր թափին մէջ, յետոյ բոլոր բերաններէ պոռթկաց ծանօթ բացականչութիւնը թէ «Մեծ է Արտեմիս Եփեսոսի»: Բոլորին ղէմքերը կարմրած էին ծիրանագոյն վարագոյրի ցոլացումէն, որ բեմը կը ծածկէր իր վէտով տումներով: Հոսովէն պաշտոնեան ամբոխի հեղեղին ղէմ սինի մը պէս կեցած, լուռ բայց միտական, մերցուց իր ձեռքը եւ ըսաւ. «Եփեսացիք, ո՛վ չի գիտեր մեծութիւնը ձեր քաղաքին եւ Արտեմիս աստուածուհիին, որոնք ապացոյցներու պէտք չունին. իսկ դալով այս խեղճ մարդոց, ցուցնելով Գայոսն ու Արիստարքոսը, ո՛չ ձեր տաճարը կողոպտեցին, ոչ ալ նախաժամ են աստուածուհին: Եթէ արծաթագործ Դիմիտրիոսը եւ իր արհեստակիցները սեւէ բեշիք ունին անոնց ղէմ, թող խնդիրը դատարան տանին, հոն տնօրինելու հարցը արդարութեամբ եւ իրաւունքով: Հետեւաբար կը հրամայեմ որ բոլորդ ալ ձեր տունները երթաք եւ խնձի յանձնէք այս մարդերը»: Հոսովէն քաղաքապետին աղօլու կոչը իր բարերար աղղեցութիւնը ունեցաւ եւ Գայոսն ու իր բնիկը՝ աղատուեցան ամբոխի կատաղութեան զոհ երթալէն:

Այս ղէպէն յետոյ Պօղոս պատրաստուեցաւ մեկնելու, զգալով որ իրեն համար այլեւս դժուար պիտի ըլլար Եփեսոս մնալը: Սակայն իր մեկումը աննպատակ չէր: Զօրավարի մը Նման, որ իր առջեւ ունի բարդ ու երկար ճակատամարտ մը եւ կ'ուղէ կանխել ղէպերն ու աննպատակ պարապանքը, ան

կը նայէր ասպազային ե կը ծրարէր յաղթանակը Մեսխային:

Հոռի մէջ Կոտիոս կայրը ոչ եւս էր: Իրեն յաջորդած էր իր օրդեզիրը Ներոն, որ մօրը հետ կը վարէր կայսրութիւնը: Հրեաները կառավարութեան այս փոփոխութենէն յետոյ սկսան նորէն Հոռմ վերադառնալ: Մայրաքաղաք վերադարձան նոյնպէս դէպի գաւառներ եւ անյայտ տեղեր խոյս տուողները, որոնց մէջ կային հրեայ քրիստոնեաներ: Պօղոսի աշխարհը Հոռմին ուղղուած էին, հոն պէտք էր ըլլար յաջորդ վայրը իր յաղթանակին: Առաքեալին առաջին դործը եղաւ համոզելու Ալուիլան եւ Պրիսկիլան որ մայրաքաղաք վերադառնան եւ գետին պատրաստեն իրեն: Եփեսոս այժմ պէտք չունէր իրեն, համայնքը կազմակերպուած էր եւ զլիաւորուած աւաղներու ժողովով մը, առանց իր ներկայութեան կարելի էր տանիլ դործը: Միտք չունէր անմիջապէս Հոռմ երթալու, կ'ուզէր նորէն Երուսաղէմ հանդիպիլ, տեսակցելու Սուրբ Քաղաքի «ընտրեալներ»ու հետ, վերջնականօրէն կարգադրելու արտաւանգմանի քրիստոնեայ համայնքներու բաժանման խնդիրը: Գիտէր թէ ինչ կ'սպասէր իրեն Երուսաղէմի մէջ, ծանօթ էր իր քարոզութեան նկատմամբ եկած աննպաստ տեղեկագիրներուն, որոնք կը հարուածէին եւ կը կազմալուծէին իր հաստատած համայնքները: Գիտէր նոյնպէս թէ կրնար դատապարտուիլ եւ վտանգուիլ, բայց իրեն համար այս ճամբորդութիւնը անխուսափելի կը մնար: Իր փափաքն էր որ վերջ գտնէին Երուսաղէմի առաջնորդներուն եւ իր միջեւ եղած թըշնամութիւնն ու անհասկացողութիւնը: Երուսաղէմականները թէեւ զինքը կը նկատէին իբրեւ օրինադանց մը Մովսիսական Օրէնքին, սակայն Պօղոսը ճշմարիտ զաւակն էր իր ժողովուրդին, հպարտ անոր ծագումով եւ զիտակից անոր ճակատագրին: Ինքզինքը չէր նկատեր իբրեւ ապստամբ մը հին աւանդութեան, այլ յանկուցիչ մը մարդարէական տեսիլներու: Հեթանոս հաւատացեալները այս մտածումին իրադարձման պատգամաւորներն էին, որոնք սակայն Սիոն լեռան կը նայէին, ընդունելով զայն իբրեւ իրենց հոգեւոր մայրն ու բնակարանը:

Պօղոս տակաւին ճամբայ չելած, Կորն-

թացիներուն զրեց իր երկրորդ թուղթը, մարդարէներու ոճով, բոցէ բառերով կշտամբելով, ինչպէս նաեւ միտքաբերով զիրենք ասպազայի յոյսով: Արամատիւնը, քաղցրութիւն փոխն ի փոխ կը ծորէին իր բառերէն: Իր թուղթերը հայելիներ էին իր հոգիին եւ կը ցոլացնէին իր զգացումները անոնց նկատմամբ՝ զորս շահած էր Մեսխայի համար:

«Դուք էք մեր թուղթը, մեր սիրտին մէջ դրուած ոչ թէ մեկանով, այլ Աստուծոյ կենդանի շունչով: Կը տատապինք բայց չենք նւազիր, կը հալածուինք բայց չենք նահանջեր, ամէն վայրկեան Յիսուսի մահը մեր մէջ ունինք, որպէսզի ան մեզմով յայտնուի աշխարհին»:

— Ձեր հաւատքը մարդկային իմաստութեամբ պէտք չէ ըլլայ, այլ Աստուծոյ զօրութեամբ: Հոգեւոր զօրութիւնը հիմնական պայմանն է Քրիստոսի հետ մեր ունեցած միութեան: Անոր ազդեցութիւնը դուքս է մեզմէ, ան աստուածային ոյժ մըն է որ կը գտնուի Քրիստոսի մէջ: Այս ուժին ստացումը չի նրմանիր բոցէն բոցի փոխանցման, այլ Մեսխայի հետ տեսական միութեան: Մեր մէջ քրնացող բան մը չէ այդ ոյժը, ոչ ալ Աստուծմէ ածանցուած, այլ հոսանք մը կեդրոնական ալէն անդադար վազող: Կարելի է հաւատալ Քրիստոսի եւ տակաւին անհաղորդ մնալ այդ ոյժէն: Մեծագոյն արդելքը Աստուծոյ զօրութեան մեր մէջ հասնելուն անհատութիւնն է: Մենք կը սահմանափակենք աստուածայինը մեր թերահաւատութեամբ:

Դատապարտութիւն չկայ անոնց համար, որոնք ի Յիսուս Քրիստոսի են, որոնք կ'ապրին ոչ թէ ըստ մարմնոյ, այլ ըստ հոգւոյ եւ հոգիին օրէնքը ազատած է զիս մեղքի եւ մահուան օրէնքէն, շնորհիւ իմ մէջն եղող հոգիի զօրութեան: Ներքնապէս համամիտ եմ Աստուծոյ օրէնքը կատարելու, բայց մեղքը կ'արգիլէ զիս: Միտքով Աստուծոյ օրէնքին կը ծառայեմ, իսկ մարմնով աշխարհի օրէնքին: Թշուառ մարդ մըն եմ, ո՞վ կրնայ ազատել զիս մահատիւթ այս մարմնէս, բայց միայն Յիսուս Քրիստոսը»:

— Ուր Տիրոջ հոգին կայ, հոն ազատութիւն կայ: Ազատութիւնը հիմնական սկրիբներն ու յատկանիշն է քրիստոնէական

կեանքին: Քրիստոնեան կրնայ ապագայում
բլլալ երկնային քղձանքով, սակայն տակա-
ւին դուրի բլլալ ազատութենէ: Հոգեկան
պաշարքը դոր կը մղէ հաւատացեալը իր բա-
տորին հակումներուն դէմ, կրնայ յայտա-
բար նշանը բլլալ կենսունակութեան, սա-
կայն իրականին մէջ կը մատնանչէ գերու-
թեան միճակ մը, մասնոր ազատը բնաւ չի
մաքաւոր իր ազատութեանը համար դոր ու-
նի արդէն»:

— Մարդը մեղքով ոչնչացուցած է կեան-
քի ներքին սկզբունքը, որ անոր ճշմարիտ
բնակավայրն էր: Էտիր էտպէս ազատ կրնայ
նկատուիլ, երբ ապրի եւ գործէ իր ներ-
քին պահանջներուն հետ համեմատաբար,
իրեն յարմար միջավայրին մէջ, ինչպէս
թռչունը ազատ է օդին մէջ եւ ձուկը ջուրին:
Միջավայրը չէ անշուշտ որ կ'ստեղծէ կեան-
քը, բայց կը հայթայթէ անհրաժեշտ անոր
բարգաւաճումին համար»:

— Միտքը պէտք է իրեն պատշաճ միջա-
վայրը ունենայ, ինքզինք ազատ կարենալ քղ-
դալու համար, այդ միջավայրը ճշմարտու-
թիւնն է, ինչպէս խղճմտանքին միջոյրտը
սրբութիւնն է: Մինչեւ որ մեր սիրտերը չը-
լուացուին ի խղճէ շարեաց, չենք կրնար խա-
ղաղեցնել մեր միտքը, որ իր ազատութիւնը
կը դանկ աստուածային ալի անդորրութեա-
նը մէջ: Մեր կամքը ազատ չէ, մինչեւ որ չը-
խորտակուի կիրքերու բռնակալութիւնը մեր
մէջ, աշխպէս ան գերին է միտքի եւ ցանկու-
թիւններու: Կամքը ազատագրելու համար
պէտք է բերել դայն աստուածային սիրոյ
միջնորդութիւն մէջ, որուն միջնորդն է Ս. Հո-
գին, մեղի հաղորդ ընելու աստուածային
կեանքին: Աստուածային սիրոյ այս վեհա-
վայրին մէջ է որ կամքը կը դանկ իր ազա-
տութիւնը: Ճշմարտութիւն, խաղաղութիւն
եւ սէր, նուազ իրականութիւններ չեն, քան
միտքը, խղճմտանքը եւ կամքը: Մեր հու-
թեան իւրաքանչիւր մասը իր ճշմարիտ մի-
ջավայրին մէջ բերելով է որ հոգին իր ազա-
տագրման գործը ի գլուխ կը հանէ»:

Մասնաւոր պատգամաւորութիւն մը՝
բաղկացած Ստեփանոսէն, Փորթինոսէն եւ
իւր սիրելի որդի Տիոտոսէն, Կորնթոս տարաւ
այս գիրը: Պօղոս գրեց նոյնպէս Ապողոսին
որ Կորնթոս երթար եւ լծուէր գործի: Յե-

տոյ հրաժեշտ առաւ Եփեսոսի դադութէն եւ
մեկնեցաւ Մակեդոնիա: Երկար շմայտ սա-
կայն հոս, շուտով մեկնեցաւ Փիլիպէ: Տեղ-
ւայն համայնքը հաւատարիմ մնացած էր Պօ-
ղոսին, շնորհիւ բժիշկ Ղուկասի ջանքերուն,
եւ այս պարագան մեծապէս միութեամբ իւ-
նը եղաւ Առաքեալին: Իր ուրախութիւնը դա-
դաթնակէտին հասաւ, երբ Կորնթոսէն իրեն
Եկաւ Տիմոթէոսը, սրտապնդիչ լուրերով:

«Հայր իմ» կ'ըսէր այս վերջինը, «Կորն-
թացիներ կարգացին նամակդ շարաթ օրը, Ս.
Գրքերու ընթերցումէն վերջ: Ամէն անգամ
երբ հաւաքոյթներ ունեցան, անվերջ կար-
գացուեցաւ գիրդ, կարծես ան մաս կաղած
բլլալ Ս. Գրքի ընթերցումներուն: Շատեր
որոնք տաճին անգամ կը լսէին, կուլային
եւ կ'սպաշխարէին, ուրիշներ յուզումով եւ
սարսափով կը լսէին դայն: Անոնք զիս քեզի
զրկեցին խնդրելու որ միջնորդ բլլամ, ամո-
քելու ձեր միջոն ու զայրոյթը իրենց նկատ-
մամբ: Կան նաեւ ուրիշներ, — հոս Տիմոթէո-
սը ցածցուց իր ձայնը — որոնք սրտեղած կը
թուին բլլալ գրութենէդ, յայտարարելով թէ
դուն չունիս արտօնութիւն երուսաղէմի
սուրբերէն եւ հեռեւորար բաժնեկը նշանա-
կութենէ դուրի են: Թէ դուն կը պարծենաս
բաժնեկուդ համար, անտեսելով ուրիշնե-
րու աշխատանքը: Թէ դուն երկուքի բաժ-
նած ես քրիստոնեայ դադութիւնն ու Ժողո-
ւորդը: Եւ տեղդ բլլամ, անմիջապէս Կո-
րնթոս կը մեկնիմ, որովհետեւ միայն քու
ներկայութիւնդ կրնայ ետ բերել խաղաղու-
թիւնը համայնքին»:

Պօղոս հազիւ Կորնթոս հասած, ամբողջ
համայնքը ողջունեց զինքը սիրով եւ ուրա-
խութեամբ: Իր խառութիւնները նկատուե-
ցան նշան նուիրումի եւ սիրոյ: Բոլորը կ'ըղ-
դային թէ իրմէ միայն քաղցր յիշատակներ
ունէին: Անոնք նոյնիսկ, որոնք երուսաղէմէն
Եկած հրահանգներու համաձայն մերժեր էին
իր հեղինակութիւնը, այժմ համակրանքով
կը բաժնէին Կորնթացիներու բերկրանքն ու
խանդավառութիւնը: Բոլորը կ'ակնածէին
իրմէ, տիրապետուած այն մտղնխական ոչ-
ժէն որ կը բխէր իր անձէն: Առաքեալը դե-
տէր թէ որոնց քաղցրութեամբ պէտք էր մօ-
տենալ եւ որոնց հետ խառութեամբ վարուիլ:
Հրեաներուն կը պատասխանէր թէ ինքը աւե-

լի հրեայ էր, Մովսիսական Օրէնքը կարելի խառնութեամբ պահելուն համար, իսկ հեթանոսներուն, որոնք չափուած էին երուսաղէմէն եկող քարոզիչներու կողմէն, կ'ըսէր ազատօրէն թէ իրենք ի դուր իրենց միայն առած էին ծանր բեռը հրէական օրէնքին:

Կորնթոսի իր բնակութեան շրջանին, Ալլուիրայի եւ Պրիսկիլայի բացակայութեան պատճառաւ, Պօղոս կը մնար բարեկամ Գալուսի տունը: Ասկէ դրեց իր թուղթը Հռոմէացիներուն, տակաւին երուսաղէմ չմեկնած: Թուղթին մէջ խտօրէն կը ձաղկէր Յոյներու ամբարտաւանութիւնը, որոնք ինքզինքնին խմատուն կը կարծէին, փոխելով սակայն տառաւածային ճշմարտութիւնը սուտ իրերու հետ, պաշտելով արարածը փոխան արարչին: Միւս կողմէ հրեաները որոնք Օրէնքը ունէին, բայց չէին պահէր զայն, աշխատեալով հեթանոսներէն աւելի չէին: «Միակ փրկութիւնը Մեսիային հաւատալու մէջն է: Ան մարմնացումն է արդարութեան եւ ճշմարտութեան: Անոնք որ Տիրոջ հոգիով կ'առաջնորդուին, որդիներ են Աստուծոյ, կուշելով զինքը Աբրա շայր: Օրէնքը իր մասերակնութիւնը կորսնցուցած է ոչ միայն հեթանոսներուն, այլ նաեւ հրեաներուն համար, որովհետեւ իր տիրապետութիւնը մարդկային կեանքով միայն կը պայմանաւորուի, նման կնոջ որ իր ամուսնոյն կապուած է միայն անոր կենդանութեանը: Հետեւաբար դուք մեռած էք Օրէնքի համար եւ կ'ապրէք Քրիստոսով, որուն մեռելներէն յարութիւն առած մարմնին մասերն ենք բոլորս: Մարդկութիւնը կրնայ ազատուիլ միայն Մեսիայի կողմէն հոսած արիւնին շնորհիւ, ազատուելով Օրէնքի լուծէն եւ գալու շնորհաց հաւատքին մէջ»:

Միւս կողմէ իր ժողովուրդին փրկութեան մտածումը միշտ ներկայ է իր մէջ, անոնց յամառ կեցութեամբ, աւանդութեան եւ օրէնքին կապուած, կը տառապեցնէ զինքը, վերածելով իր հոգին պատերազմի դաշտի, ուր իրար ընդդէմ զգացումներ դրար կը խաչաձեւեն, սղերդական հոլոփոյթով: Կը հաւատայ սակայն թէ Մեսիայի սիրոյն անհուն ծովէն կաթիլ մըն ալ իր ժողովուրդին վերապահուած է, որ տառապած է գարեբով եւ սպառած Մեսիայի գալստեան:

Հռոմէացւոց թուղթին մէջ ան կը բերէ իր ամբողջ սէրը ինչպէս նաեւ սրամտութիւնը իր սղակեցիներու նկատմամբ: Մէկ կողմէն կը վերաւորէ զիրենք եւ միւս կողմէն կը համբուրէ մէրքը, որմէ արիւն կը մտնէ: Կանգունէ Իսրայէլը, իբրեւ խորտակուած անօթ մը՝ նետուած հեթանոսներու ոտքերուն տակ, միւս կողմէ կը բարձրացնէ զայն իբրեւ թանկագին բաժակ մը որ միայն կրնանայ պարունակել սրբազան իւզը Մեսիայի օծման: Սակայն խորապէս կը հաւատայ թէ Իսրայէլը պիտի փրկուի, համաձայն մարգարէներու նախաձայնութեան թէ «Սիւնէն պիտի գայ Փրկիչը ազատագրելու Յակորի տունը»:

Այժմ Պօղոսը պատրաստ էր երուսաղէմի ճամբորդութեան համար: Պատգամաւորութիւնը որ իրեն պիտի ընկերանար կը բաղկանար Սաւրապատոս Բերիացիէն, Արիստարքոս եւ Սիկունդոս Թեսաղոնիկեցիներէն, Գալուս Դերբացիէն եւ Տիմոթէոսէն, իսկ Եփեսոսէն Տիւքիկոս եւ Տրոփիմոս: Աստուծոյ նաւեցին Միսելինէ, Քիայ, Սամոս եւ Եփեսոս: Պօղոս միտք չունէր Եփեսոս մնալու, որովհետեւ կ'ուզէր Պէնտէկոստէին երուսաղէմ րլլալ: Միլիտիայէն յուր զրկեց Եփեսոսի գլխաւորներուն որ իրեն հանդիպին, մընաւ բարով բեկու իրենց:

Յուդիչ եղան իր վերջին խօսքերը Եփեսոցիներուն: «Ահաւասիկ եւս կապեալ հոգւով երթամ երուսաղէմ, եւ որ ինչ անդ ընդ իսանցանկոց իցէ չգիտեմ»: Իմ մասին չեմ մըտածեր, այլ միայն Յիսուսի արիւնով զննուած ոչխարներու, կը մօխնամ որ ինձմէ վերջ յախշտակիչ գալլեր զան եւ գոռածեն զանոնք հօտէն»: Եփեսացիներ տրտատաւախառն իր վիզը ինկան եւ համբուրեցին զինքը, բոլորը այն նախազգացումը ունէին թէ այլեւս զինքը պիտի չտեսնեն: Պօղոս եւ իրեն ընկերացողները բեռնատար նաւ մը նստան եւ Կիպրոսէն անցնելով Տիրուսի միջալէն Աբիա հասան եւ ապա Պաղեստինեան Կեսարիա եւ հիւրը եղան Փիլիպպոսի, մին եօթ ոտրկաւորներէն որ այս շրջանի տեսարանիչը եղած էր տարիներով եւ Կեսարիա կը բնակէր իր չորս աղջիկներուն հետ, որոնք մարգարէական շնորհներով օժտուած էին: Անոնց

տարեցն էր Զիփորան: Պօղոս չէր տեսած դայն այն օրէն ի վեր, երբ ինքը իրբեւ քահանայապետի պատգամաւոր կը հալածէր քրիստոնէակաները եւ զինեալ պահակներով եկած էր որոնելու Փիլիպպոսը եւ հանդիպած էր իրեն իրենց տանը մէջ:

Իրիկունը Պօղոս եւ իր ընկերները ճաշի նստան Փիլիպպոսի եւ Կեսարիոյ երէցներուն հետ: Առաքեալը խօսեցաւ իր ճամբորդութիւններու եւ քրիստոնէայ համայնքներու մասին, հաստատուած հեթանոս երկիրներու մէջ: Յանկարծ Զիփորան ցցուեցաւ դրան մէջ, չողարձակ նայուածքով. իր ուսերուն կը ծփար մօխրադոյն մազերու ուռկանը: Չեռքին՝ տնէր փոքրիկ շիշ մը, անխօս մօտեցաւ Պօղոսին եւ անոր ձեռքերուն միայ թափեց շիշին անուշահոտ պարտնակութիւնը: «Ահաւասիկ», բառ աղջիկը, «կ'օժեմ քու ձեռքերդ այն շղթաներուն համար որոնք քեզի կ'սպասեն Երուսաղէմի մէջ»: Դոյ կար անոր ձայնին մէջ, կարեկցող սարսուռ որ չի բացատրուիր: Պատգամին արտակարգ պայծառութիւնը եւ տեսողութեան կարճ չափը իրարու աւելցան, թանձրացնելու համար տարակալ բայց ստոյգ խոսիքը:

Յետո՛յ, կիսատ էր շէշը Առաքեալին:

Աղջիկը մնաց լուռ:

Պօղոս տփուռեցաւ, միտաւոր ժպիտ մը դողաց ու անցաւ իր շրթներէն: Ան երկար նայեցաւ Զիփորային, հաւատացողի իր ցրտութեանը մէջ միտաւոր ու մտախոհ:

Նոյն պահուն դուռը յանկարծ բացուեցաւ եւ մտայրի կերպարանքով ու կատաղի աչքերով մէկը ներս մտաւ. Աղարոս մարդարէ կը կոչէին զինքը. իր երեւումը կը նկատուէր իրբեւ նշան դժբախտութեան: Ան մօտեցաւ Պօղոսին, անխօս առաւ անոր գօտին եւ անով կոպեց իր ոտքերն ու ձեռքերն, ապա յարեռ. «Այսպէս պիտի կապուին ձեռքերն ու ոտքերը այս գօտիի տիրոջ Երուսաղէմի մէջ եւ պիտի մատնուի ան հեթանոսներուն»:

Բոլոր ներկաները լեցուեցան սարսափով եւ սկսան աղաչել Պօղոսին որ Երուսաղէմ

չերթայ:

— Միթէ Մեսիան», բառ Առաքեալը, «կեղե՞ւ է ցորենի, դոր հոյր կը քշէ քմահաճօրէն, կամ կտորած ճիւղ մը քշուած ամայութեան ծոցը: Անիկա պտուղն է Իսրայէլի ծոտին, արմատացած Սիոնի հողին մէջ: Ան լրումն է Աստուծոյ խոստումին, մարդարէնեքէն նախաձայնուած եւ մեր հայրերուն աւանդուած, Որդի Դաւթի որ եկած է դատելու բոլոր ազգերը»:

— Սակայն չե՞ս տեսներ շղթաները որոնք քեզի կ'սպասեն Երուսաղէմի մէջ», բոլոր քեզի կ'սպասեն Երուսաղէմի մէջ», բոլոր բոլորը միտարեան, չե՞ս զգար թէ մահուան կ'երթաս», եւ բոլորը սկսան արտասուել:

— Ինչո՞ւ կուլար ձեր դերին անդիտակից երկխաներու նման եւ կը ցաւցնէք սիրտս, ես պատրաստ եմ ընդունելու ոչ միայն շղթաներ այլ նաեւ մահ, իմ Տիրոջն Յիսուս Մեսիայի համար: Մարդիկ այն առեւն միայն կը դանեն կեանքը երբ կը կորսնցնեն դայն: Մահն ու կեանքը իրարու ներհակ իրողութիւններ չեն, մէկուն յաղթանակը միւսով պայմանաւոր է»: Առաքեալին վստահութիւնը իր վերջնական յաղթանակին համար չէր նմաներ հայոց ձիւնի մէջջէն հոսող առուակին, որ կրնայ շողիանալ արեւէն, այլ զեռի մը որ ունի անսպառ ակեր եւ զիտէ շատնալ իր թաւալումին մէջ: Ան զիտէր բաժութեամբ զիմակալել ամէն պատահար՝ զոր թեամբ զիմակալել ամէն պատահար զոր կեանքն ու պարագաները կրնային բերել իրեն:

Բոլոր ներկաները սեւեռաբլիթ իրեն կը նայէին կորանքով բայց բերկրութեամբ, կ'զգային թէ այս տաղնապին տոջն իրենց վերաբերմունքը մատնութիւնն էր իրենց ըզրացումներուն, որոնցմով կը սնանէր իրենց հոգին: «Օրհնեալ բոլոր Աստուծոյ կամքը» բոլորն, զիտնայով թէ կարելի չէր սուրել ճակատադին բոլորակը:

Յաջորդ օրը բոլորը միտաին Երուսաղէմ մեկնեցան:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

57. ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՔ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ. Սկիզբէն քրիստոնէական աշխարհագրագիտութեան զէմ երեւցած են հակառակորդներ, որոնք Երրորդութեան վերաբերմամբ իրենց մոլորութիւններուն խառնած են Նաեւ մոլորութիւններ Քրիստոսի բնութեան մասին: Երրորդութեան քրիստոնէական վարդապետութիւնը իր լրումը կը գտնէ Քրիստոսի աստուածութեան մէջ: Քրիստոս Աստուծոյ մարդացեալ Որդին է, ու Երրորդութեան եւ Մարդկութեան վարդապետութիւնները անբաժան են իրարմէ: Այնպէս որ հակառակորդները անխտիր մէկէն միւսին կը տանին իրենց մոլորութիւնները:

Կորինթեաններն ու Իոնեանները հնազոյններն են որ Երրորդութիւնը կ'ուրանան, ուրանալով Քրիստոսի Աստուածութիւնը. իրենցմէ ետք երեւցան Նայիդոս Եղեսացի եւ Սարէլ Լիրիացի, ու Սարէլեանց անունը ընդհանրացաւ Գ. Դարու մէջ՝ Երրորդութիւնը ուրացողներու միայն: Ուրիշներ եւս ելան առնոց ետեւէն, ինչպէս Թէոդոտոս եւ Արաբմոն, որոնք իրենց հետեւողները ունեցան: Բայց Երրորդութիւնը ուրացողներուն գլուխը եղաւ Պօղոս Սամոսատցի, որ երեւցաւ Գ. Դարու վերջին կիսուն ու ճանչցուեցաւ պիտ Պաղիկեանց կամ Սամոսատեանց. Չորրորդ Դարու սկիզբը երեւցաւ Արիոս Աղեքսանդրացի, որ նախ քողարկեալ կերպով հաստատելով Աստուծոյ Բանին Աստուածութիւնը, յետոյ քօղը մերկացնելով յայտնադրաւ քաղաքացի մոլորութիւնը եւ պարագլուխ կանգնեցաւ Արիոսեան կամ Արիոսական տղանդին: Նիկիոյ Ա. Տիեզերական Սուրբ Ժողովը դատաւարեաց Արիոսի մոլորութիւնը, հաստատելով յայտնարէն «օմօուղիոն» բառը իրբեւ նշանակող Մարդացեալ Բանին ճշմարիտ Աստուածութիւնը, զոր հանդանակին Լուսաւորչ-

եան ատաջին թարգմանութիւնը բացատրեց «նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր» խօսքով, իբր թէ ըսէր «ի նոյն ինքն ի բնութենէ Հօր» իսկ շարականին մէջ ունինք նաեւ ըսուած «միշտ համադոյակից ընդ Հօր եւ Հոգւոյն»: Բայց որովհետեւ «ուրիա» բառը տիրապէս «էութիւն» կը նշանակէ, ուստի հարկ է որ ըսենք թէ Նիկիոյ Ժողովը դաւանեցաւ թէ Որդին միեւնոյն ընութիւնը ունի Հօրը հետ, միութեամբ բնութեան եւ զանազանութեամբ անձնաւորութեան:

Կարճելով թէ պիտի կարենան տկարացրնել Ժողովին նշովքը, Կեսարիոսեաններ եւ Եւսերեաններ «օմօուղիոն»ը փոխեցին «օմիուղիոն»ի, որ կրնայ թարգմանուիլ «նմանադոյակից»: Իսկ Արիոսականները քիչ կամ շատ փոփոխութեամբ կաղմեցին Եւսթաղեանց, Ալեքսեանց, Եւնոմեանց, Անաթեանց, Փոտինեանց, Ակակեանց խումբերը, որոնք սակայն չկրցան մնասել Նիկիական հաւատքին:

58. ԴԱՐՁԵԱԼ ՀԱԿԱՌԱԿՈՐԴՆԵՐ. Այն ատեն Մակեդոն Կ. Պոլսեցի, թողով Որդւոյն Աստուածութեան հարցը, մաքստեցաւ Հոգւոյն Աստուածութեան զէմ, եւ գլուխ եղաւ Մակեդոնականներուն կամ Հոգեմարտներուն. բայց ինքն ալ նզովուեցաւ Պոլսոյ Տիեզերական Ս. Ժողովէն ու աշնուհետեւ Եկեղեցիէն վերջուեցան Երրորդութեան զէմ մոլորութիւնները, եւ միայն վերջին ժամանակներս էր որ Բողոքականաց մէջէն սմանք ուղեցին նոյն մոլորութիւնները մէջտեղ բերել:

Է. Դարուն երեւցան Եռաստուածեան կոչուածները, որոնք Աստուածութեան մէջ անձերուն զանազանութիւնը բերին մացուցին Աստուածութեան էութեան մէջ եւս, բայց

անոնց մօրաբ փարզապետութիւնը երկար չբաւարարէ :

Ձեռք յիշէր հոս Ապոստոլականները եւ նկատարականները կամ իրենց նմանները, որոնց նպատակակէտը չէր երբորդութեան փարզապետութիւնը, այլ՝ Աստուածութեան եւ մարդկութեան ի Բրիտանոս միասնութեան փարզապետութիւնը : Ասոնց մասին պիտի արտայայտուինք՝ երբ մարդկութեան մասին խօսինք :

Ընդգէժ այն բոլոր մարդկութիւններուն, որոնք որեւէ կերպով կ'որոշանան Երբորդութեան խորհուրդը, պարտինք հաստատել թէ Աստուածութեան մէջ երեք են անձերը, թէ երեք անձերէն իւրաքանչիւրը կատարեալ Աստուած է, եւ թէ Որդին ծնունդ է Հօր, եւ Հօրին բոլորով է Հօրմէն :

59. ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒԹՈՒԳԻՒԹԻՒՆ. Երբորդութեան խորհուրդին իբրեւ ամենէն յայտնի բացատրութիւն նկատուած են յետեւեւորդք. «Ձի երեք են, որք մկային յերկին» : Հայր, Բանն եւ Հօրին Սուրբ, եւ երեքին մի են» (Ա. Յովհ. Ե 7) : Այս խօսքով մէկ կողմէ կ'արտայայտուի անձերուն Երբորդութիւնը՝ «երեք են», եւ միւս կողմէ կ'ութեան միութիւնը՝ «մի են», ու երեք անձերը իրենց անուններովն ալ կը յիշուին. «Հայր, Բանն եւ Հօրին Սուրբ» : Պէտք է պիտեալ սակայն թէ այս խօսքը զրեթէ բոլորովին չկայ Ս. Գրոց հայ եւ յայն ստուարագոյն հին օրինակներուն մէջ, եւ կը գտնուի յատկապէս այն օրինակներուն մէջ, որոնք Ափրիկեան Եկեղեցւոյն կը պատկանին, եւ որոնցմէ է որ յատկապէս այժմու օրինակները ետանգով կը պաշտպանեն զայն : Անկէ է նաեւ որ Ոսկան Վարդապետ առնելով մտցուցած է իր տպագրած Աստուածաշունչին մէջ, եւ անկէ է որ տարածուած է ազգին մէջ մերձին տպագրութեանց միջոցաւ եւս : Լատինները շատ կը ճշդին հաստատել այս համարին փաւերականութիւնը՝ արտաքին քննադատական փաստերու դիմելով եւ բարձրացնելով Ափրիկեան Եկեղեցւոյն հեղինակութիւնը, ինչպէս նաեւ յառաջ բերելով խօսքին կարգը, ուր յաջորդ համարը կը կարդացուի. «Եւ երեք են որք մկային յերկրի. Հօրին, ջուր եւ

արին, եւ երեքին մի են» : Այդ համարը մենք ալ ունինք, բայց առանց յերկրի բառին : Լատինները կ'աշխատին ցոյց տալ թէ այդ համարը խորագրեալ օրինակներու համեմատ ջրածնած է արեւելեաց օրինակներէն, եւ կամ երկու համարներուն նմանափերջ աւարտիր տալով տուած է զբնութեան փաւերանքի մը : Ինչ որ ալ լինի քննարանութեան վճիռը այդ համարին փաւերականութեան մասին, ստուգիւ երկրորդականն է ան, ու մեր բնաւ օրինակներն ալ չունին. հետեւաբար եւ շատ ուղիղ պիտի չբոլորուի որ քրիստոնէական փարզապետութիւններուն ամենէն կարեւորը մենք հաստատել ուղէինք միմեկի փաստով մը. ուստի եւ պատշաճ կը համարենք մէկ կի բնիլ այս համարին հարցը եւ անկէ քաղուելիք ապացոյցը :

60. ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԶՆԻՒՆ. Բայց բացայայտ եւ աներկրային է փաստը զոր կը քաղենք Քրիստոսի խօսքէն. «Գնացէք այսուհետեւ, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոս» : մկրտեցէք զնոսա յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հօգւոյն Սրբոյ» (Մատթ. ԻԸ 19) : Յատկօրէն յառաջ բերուած են հոս Երբորդութեան երեք անձերուն անունները՝ Հայր, Որդի եւ Հօգի. երեքին զանազանութիւնը կ'արտայայտուի «ե» շաղկապով, իսկ երեքին միութիւնը՝ «յանուն» եւ զոկան։ բառով, որովհետեւ եթէ երեք մի չըլինէին ու երեք մէկ անուն չունենային, կամ «յանուն» բառը իւրաքանչիւրին առջեւ պիտի կրկնուէր, եւ կամ երեք անուններուն զամարեալ ձեւը պիտի զրոգէր «յանունան» յոյնականը : Յայտնի է թէ երբ «անուն» բառը զօրծածուած է պարզապէս ցոյց տալու համար մէկու մը ստորոգութեանց կամ կարողութեանց լրումը, կը նշանակէ անոր զօրութիւնը, ինչպէս երբ Պետրոս կ'ըսէ. «Յանուն Յիսուսի նազովրեցւոյ արի եւ զնա» (Գործք Գ 6) : Հոս կը հասկնայ Քրիստոսի զօրութիւնը, իսկ զօրութիւնը երբ կարողութեանց եւ ստորոգութեանց իբր լրում կը նշանակուի՝ էութիւն է եւ ոչ թէ իսկութիւն : Հետեւաբար էութեան միութիւնն է որ պարզապէս կը պարունակուի այդ «յանուն» բառին մէջ, իսկ իբրեւ զանազանութիւն ենթա-

կայսրութեանց կամ անձերու՝ կը պարտանակուի «Զօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» չարկապետաւ ձեռն մէջ:

61. ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՓԻԼԻՊՊՈՍԻ ՀԱՐՅՈՒՄԷՆ. Ուրիշ փաստ մը եւս ունինք Քրիստոսի աշն խօսքերուն մէջ՝ զորս բաւ վերջին բնութիւն կտակով, մանաւանդ եթէ իրարու հետ բաղդատենք զանազան խօսքերը. «Ասէ ցնա Փիլիպպոս, Տէր, ցոյց մեզ զՀայր՝ եւ շատ է մեզ: Ասէ ցնա Յիսուս, աշխարհ ժամանակս ընդ ձեզ եմ, եւ ո՞չ ծանեար զիս, Փիլիպպէ. որ ետեսն զիս՝ ետես զՀայրն, եւ զու զիս՝ ըզ ասես ցոյց մեզ զՀայր: Ո՞չ հաւատաս եթէ ես ի Հայր եւ Հայր յիս է» (Յովհ. ԺԴ 8—10): «Ես աղաչեցից զՀայր, եւ այլ միութեամբի տացէ ձեզ, զի ընդ ձեզ բնակեցէ ի յաւիտեան, զՀոգին ճշմարտութեան, զոր աշխարհս ոչ կարէ ընդունել» (Յովհ. ԺԴ 16—17): «Բայց յորժամ եկեսցէ միութեամբիս զոր ես առաքեցից ձեզ ի Զօրէ, զՀոգին ճշմարտութեան, որ ի Զօրէ ելանէ, նա վկայեցէ փասն իմ» (Յովհ. ԺԵ 26): «Ելի ի Զօրէ եւ եկի յաշխարհ, զարձեալ թագում զաշխարհ եւ երթամ առ Հայր: Ասեն ցնա աշակերտքն. ահա արդ յայտնութեամբ խօսիս եւ առակ եւ ոչ մի ինչ ասես, աշխարհ զիտեմք եթէ զիտես զամենայն, եւ ոչինչ պիտոյ է՝ եթէ ոք հաքցանիցէ զքեզ. յաշխարհ հաւատամք եթէ յԱստուծոյ ելեր» (Յովհ. ԺԶ 28—30):

Արդ, երբ այս վկայութիւնները համանշտման տանենք եւ իրարու հետ բաղդատենք, կը քաղենք նախ երեք անձնաւորութիւններ, թէ իրական եւ թէ զանազանեալ իրարմէ: Երկրորդ վկայութեան մէջ կը դանդաղանային «Ես», «Հայր», «այլ միութեամբի»: Միեւնոյն երեք զանազանեալներ կան նաեւ երրորդ վկայութեան մէջ, «միութեամբի», «եւ» եւ «Հայր», որով անձերու երրորդութիւնը անուրանալի է:

Երեք անձերուն տանչութիւնները կը բացատրուին «Ելում»ներով: Իրեն համար ելում. «Ելի ի Զօրէ», ու Հոգին համար ելում. «Որ ի Զօրէ ելանէ»: Այդ ելումը բաւականապէս կամ դէպքի դուրս եղելութիւնն է, այլ է սկզբնաւորութիւն՝ ներք կատարուած, որով կը հասկցուի երեք անձերու մի-

ջեւ էութեան եւ բնութեան տարբերութիւն չկայ, այլ միայն ենթակայութեան: Երեքին միեւնոյն բնութեանն լինելը կը պարզարանուի նաեւ տուածին վկայութեան մէջ, որ Փիլիպպոսի՝ որ Հայրը տեսնել ցանկացեր էր, ինքզինք ցոյց կու տայ, հաւատաւով թէ «Որ ետեսն զիս, ետես զՀայր»: որովհետեւ «Ես ի Հայր եւ Հայր յիս է»: Մէկուն՝ միւսին մէջ լինելու կատարեալ փոխադարձութիւնը կը հետաքննէ փոխարեակալ ասացուածքի ամէն կասկած, որովհետեւ ասացուածքները չէին կրնար նոյն փոխարեութեամբ փոխադարձուիլ եթէ զրական եւ բառական իմաստներուն համեմատ իմանալի չլլային:

Վերջապէս, առաքեալներն անդամ որոնք Քրիստոսի խօսքերուն կ'ունենդրեն, կը վրկայեն թէ փոխարեական չեն այդ խօսքերը, քանի որ կը հաւատան թէ «արդ յայտնութեամբ խօսիս, եւ առակ եւ ոչ մի ինչ ասես». ու այնքան՝ որ խօսքին այդ պարզութիւնը անոնց ի Քրիստոս հաւատքին փաստ կ'ըլլայ «Եթէ յԱստուծոյ ելեր»:

62. ԲԱՐՍԻԼԻ ՓԱՍՏԸ. Ուրիշ փաստ մը կը կադմէ Բարսեղ Կեսարացին հետեւեալ երեք վկայութիւններէն. «Եւ եղեւ յամին յորում մեռաւ Ողիտ արքայ, տեսի զՏէր նստեալ յաթոռ բարձրութեան եւ վերացելոյ, եւ յի էր տունն փառք: ... Եւ լուայ զբարբառ Տեառն որ ասէր. Ե՛րբ եւ առաջ տոգումբոյն ցայն, լսելով լուծիք՝ եւ մի՛ իմաստէք, եւ տեսանելով տեսիք՝ եւ մի զիտաստէք: Զի թանձրացաւ սիրտ ժողովրդեանց աշխարհի եւ տկանօք խրեանց ծանուսն լուսն, եւ դաս խրեանց կախուցին, զի մի երեք տեսանիցեն աշօք, եւ լուսեցեն տկանօք, եւ իմանայցեն սրտիք, եւ դատնայցեն եւ բժշկեցից զնոսա» (Եսայի 21, 8, 9, 10): «Եւ այնչափ նշանաւորեալ էր (Յիսուս) առաջի նոցա, եւ նոքա ոչ հաւատային ի նա ... փասն այնորիկ ոչ կարէին հաւատալ, զի միտանդամ ասէ Եսայի, թէ կուրացոյց դասն նոցա եւ աղչեցոյց զսիրտս նոցա, զի մի՛ տեսցեն աշօք եւ իմացին սրտիք, եւ զարձային եւ բժշկեցից զնոսա: Զայս ասաց Եսայի, զի ետես զիտասն նորա եւ խօսեցաւ փասն նորա» (Յովհ. ԺԲ 37, 39, 40, 41): «Յասեն Պողոսի բան մի, թէ բարեք խօսեցաւ Հոգին Սուրբ ի ձեռն Ե-

սայկայ մարդարէի առ հարսն մեր եւ ասէ . երթ առ ժողովուրդն եւ ասացես . խելոյ լըւիջիք՝ եւ մի՛ խմացիք, եւ տեսանելոյ տեսջիք՝ եւ մի՛ տեսիք, զի թանձրացաւ սիրտ ժողովրդեանն այնորիկ եւ ականջօք իւրեանց ծանր լուան, եւ դաշտ իւրեանց կապուցին, զի մի՛ երբեք տեսցեն աշօք, եւ ականջօք լըւիցեն եւ սրտիւք իմացցին եւ դարձցին եւ բժշկեցից զնոսա» (Գործք ԻԲ 25-27) :

Այս երեք միկայութիւններուն մէջ նոյն աստուածաստ ապագամներն են որ յատջ բերուած են Եսայիէն, Յովհաննէսէն եւ Պօղոսէն, սակայն Եսայի նոյն խօսքերը Հօր Աստուծոյ համար կը դնէ, Յովհաննէս կը մեկնէ իրր Յիսուսէ բուած, իսկ Պօղոս՝ իրր Ս. Հոգիէն խօսուած : Ու կարելի պիտի չըլար կատարել այս փոխանակութիւնները, եթէ երեքին մէջ չլինէր նոյնութիւն Աստուածութեան եւ էութեան, իսկ տեղի պիտի չունէնոր դանդաղանալ անուանակոչութիւն՝ եթէ չլինէր ենթակայութեանց դանդաղանութիւն :

63. ՓԱՍՏ ՊՕՂՈՍԻ ԽՕՍՔԵՐԷՆ. Երբորդութեան խորհուրդը յայտնապէս բացատրուած ունինք նաեւ Պօղոսէ, որ կ'ըսէ. «Երնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ սէրն Աստուծոյ եւ հաղորդութիւն Հոգւոյն Սրբոյ ընդ ձեզ ամենեւին» (Բ Կորնթ. ԺԳ 13) : Հոս ոչ միայն կը զանազանութիւն երեք անձերը՝ Քրիստոս, Աստուած եւ Հոգի, որոնք են Որդին, Հայրը եւ Հոգին Սուրբ, այլ եւ իւրաքանչիւրին կը վերադասին զործեր, աստուածային զօրութիւն, զէպի մարդիկ չընորհք, սէր, հաղորդութիւն. ու այս երեք զործողութիւններն են որ իրարու գալով կը կազմեն մարդկային փրկութիւնը :

Պօղոս զեռ ուրիշ չառ խօսքեր ալ ունի, որոնք Երբորդութեան նոյն խորհուրդը կ'արտայայտեն. անոնցմէ մի քանին միայն յատջ պիտի բերենք հոս : «Թէպէտ եւ բաժինք չնորհաց են, այլ Հոգի նոյն է : Եթէ բաժինք պաշտամանց են, այլ Տէր նոյն է : Եթէ բաժինք յաջողութեանց են, այլ Աստուած նոյն է, որ յաջողէ զամենայն յամենայն» (Ա Կորնթ. ԺԲ 4-6) : «Աղաչեմ զձեզ Էդորաք, ի ձեռն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ սիրով Հոգւոյն, պատեքազմակից լինել ինձ

յաղօթս վասն իմ առ Աստուած» (Հռոմ. ԺԵ 30) : «Իսկ յորժամ քաղցրութիւն եւ մարդասիրութիւն Փրկչին մերոյ Աստուծոյ յայտնեցաւ, ... նորոգութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ զոր եհեղ ի մեզ առատութեամբ ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի փրկչին մերոյ» (Տիմ. Գ 4-6) : Այս միկայութեանց մէջ ահա միշտ կը խօսուի մի միակ աստուածային զործողութեան մը մասին : Սակայն ենթակայութեամբ անոնք միշտ երեքի բաժնուած են՝ Հոգի, եւ Տէր, եւ Աստուած, — Աստուած, Հոգի եւ Քրիստոս, որոնք հաստատապէս ցոյց կուտան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն նոյն եւ մի երբորդութիւնը : Նոյնը ցոյց կու տան նաեւ Պետրոսի խօսքերը. «Ըստ կանոնի զիտութեանն Աստուծոյ Հօր, սրբութեամբ Հոգւոյն, ի հնազանդութիւն եւ ի հեղումն արեանն Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա Պետր. Ա 2) :

Հոս յատջ բերինք միայն այնպիսի միկայութիւններ, որոնց մէջ կը խօսուի երեք անձերուն միայն միանգամայն, եւ որոնք աւելի յստակ են իրենց իմաստներուն մէջ, և ի բաց թողուցինք անոնք՝ որոնց մէջ միայն Որդիին կամ միմիայն Հոգիին մասին կը խօսուի : Զանոնք պիտի տեսնենք՝ երբ անձերուն մասին առանձին խօսինք : Ի բաց թողուցինք նաեւ այն տեղերը որոնց մէջ մեկնութեան եւ միջանկեալ ցոյցմունքներու պէտք կար, ինչպէս Յարդանանու եւ Սուրբ Էբրան յայտնութեանց մէջ, որովհետեւ յատջ բերուածները բաւական են արդէն եւ համապատասխան համար կարեւորագոյններն է միայն որ կ'ուղենք յայտնել :

64. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԲԱՌԻՆ ՆՈՐ ԸԼԼԱԼԷՆ. Հակառակորդները կ'ատարկեն թէ Երբորդութեան կամ Եռեակութեան եւ կամ Երեք անձանց բառ չկայ ոչ Աւետարանին մէջ եւ ոչ ալ Առաքելոց մօտ. այս պատճառաւ ալ կ'ըսեն թէ ինչպէս անունը՝ նոյնպէս եւ վարդապետութիւնը նոր է եւ ոչ թէ քրիստոնէական յայտնութիւն :

Ստույգ է թէ յիշատակուած այդ անունները չեն գտնուիր Ս. Գիրքին մէջ, եւ առաքելական դարու վերջերն է որ սկսած են լինել որոշեալ վարդապետութեանց որոշիչ անուններ. բայց քրիստոնէական վարդապետու-

թիւները ոչ անուանակոչութիւններով եւ ոչ յայտնութեամբ քարոզուած են սկիզբէն, այլ միայնով եւ խմատով քարոզուեցան անոնք իրենց հոգեմէջ. հակառակ դարգապետութիւնն է եւ ոչ անունը՝ որ կրնայ պէտքին համեմատ տրուած ըլլալ, եւ արուելէն ետքն ալ նորէն փոփոխութեան ենթարկուիլ: Աստուածութեան միութեան մէջ երեք անձնաւորութեանց զանազանութիւնը — այս է բուն վարդապետութիւնը՝ որ կրնայ ալ առանց սրահիչ անունի մնալ. ու մենք արդէն ակնարկելոյնք թէ հոգիին, բնութիւն, անձնաւորութիւն եւ այլն բառերը անխորաքար ալ զործածուած են. մենք մէկ հոգիինը երեք անձնաւորով կը զաւանդեմք, ուրիշներ եղած են որ մէկ անձի մէջ երեք բնութիւն զրած են՝ սակայն հասկցած են մեզի նման. այնպէս որ անունի կազմութիւնը եւ փոփոխութիւնը ոչ մէկ կերպով կը պակսեցնէ վարդապետութեան խմատը:

65. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԿՐՏՈՒԹԵԱՆ ՁԵԻՒՆ ԴԵՒ. Կ'առարկեն նաեւ մկրտութեան «Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» ձեւին զէմ, ուսկից քաղեցինք մենք վարդապետութեան ստաջին ապացոյցը, եւ կ'ուզեն շայն բառը մեկնել իրրեւ Աստուած, եւ Հայր մարդկան, Որդի բառը մեկնել իրրեւ Քրիստոս Մեծիկան, եւ Հոգի բառը՝ իրրեւ զօրութիւն Աստուծոյ: Իրր թէ Քրիստոս ըսել ուղած ըլլար թէ մկրտութիւնը պէտք է կատարուի յանուն Աստուծոյ, բառ հաստատութեան Քրիստոսի, եւ արդիւնաւորութիւն զօրութեամբն Աստուծոյ: Սակայն ոչ միայն նոր եւ անգոր է այդ մեկնութիւնը, այլեւ բնապրօսի: Քրիստոսի խօսքին կազմութիւնը պարզ է. «յանուն»ը նոյն յարաբերութեամբ է երեք հետեւող կոչումներուն հետ. ինչպէս կ'ըսուի «Յանուն Հօր», նոյնպէս եւ կ'իմացուի «Յանուն Որդւոյ» եւ չէ հնար Որդիին եւ անունին միջեւ խմանալ ուրիշ յարաբերութիւն քան ինչ որ կայ Հայրին եւ անունին միջեւ. իսկ Հոգիին մէջ զօրութիւն խմանալը բոլորովին անխմատ է, փանդի արդէն «անուն»ը իրր զործունեայ բան մը՝ զօրութիւն միայն կը նշանակէ: Ս. Գրոց մէջ շատ են այն զէպքերը (որոնցմէ սմանք յատմ ըրերնք արդէն եւ ուրիշներ պիտի ըրերնք իրենց կարգին), ո-

րոնց մէջ Որդին եւ Հոգին կը տեսնուին իրրեւ զործող անձեր, ինքք Քրիստոս Հոգին կը կոչէ «այլ միութարիչ» որ «ուսուսցէ»: ու այս երկու պարագաները յայտնապէս ենթակայութեան մասին կը խօսին եւ ոչ թէ յատկութեան մասին, զի արդէն յատկութիւնը տուած է «յանուն» բառին միջոցաւ. ուստի եւ իրրեւ երեք զանազանեալ ենթակայութեանց պէտք է ուղղուած հասկնալ Քրիստոսի խօսքերը:

Եւացատութիւնը՝ զոր հակառակորդները կը զնեն մկրտութեան եւ Պօղոսի սա խօսքին միջեւ՝ «Էւ տմենեքին ի Մովսէս մկրտեցան, յամպն եւ ի ծովն» (Ա. Կորնթ. Ժ 2) աւելի նշողատար է մեր խօսքերուն, քանի ի զուր չէ որ ըսած է առաքեալը թէ մկրտուեցան Մովսէսի, ամպի եւ ծովու անունով, որպէս զի չէր թափուի նուիրապարծեալ խօսքերուն իմաստին: Հետ. ան փոխարեւարար կը խօսի, եւ երեքն ալ յայտնի ու պատմական են. Մովսէս՝ առաջնորդը ժողովուրդին, ամպը՝ այն որուն ներքեւ էին անապատին մէջ, իսկ Կարմիր Ծովը այն՝ որուն մէջէն անցան Եփրատոսէ ելած տառն: Իսկ այս ամէնուն միջոցաւ ոչ թէ իրական մկրտութիւնը կը հասկցուի, բացառմի ջուրով, այլ՝ փոխարեւարական մկրտութիւն, փոխդներէ ազատելու համար:

66. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՊՕՂՈՍԻ ԽՕՍՔԵՐՈՒՆ ԴԵՒ. Պօղոսի խօսքերէն մեր քաղած փառախն զէմ (Բ. Կորնթ. ԺԳ 13) կ'ըսեն թէ բացառաւ չէ երբեք ենթակայութեանց զանազանութիւնը եւ կարելի է զայն խմանալ երեք անուններով բացատրուած միմիակ Աստուծոյ մը մասին, կամ Աստուծոյ եւ Քրիստոսի մասին՝ իրրեւ նոր յայտնութեան մը առաքողին եւ առաքեալին մասին:

Ձեռք վարանիք ըսել որ եթէ ուրիշ աւելի պաշտառ փառաբեր չունենայինք, այս խօսքերը արդարեւ բաւական պիտի չըլլային ապացուցանելու Եկեղեցւոյ երրորդութեան վարդապետութիւնը: Սակայն այսուհանդերձ նշող արժէքաւոր չէ այս փառախն ալ ուժը. փանդի եթէ զՔրիստոս իրրեւ Աստուած իմանան, այն տառն պէտք է որ Քրիստոսի բնկալեալ աստուածութենէն ուղղակի հասնին երրորդութեան վարդապետութեան. իսկ եթէ զՔրիստոս խմանան իրր ըսկ առաքեալ Աս-

տուժոյ և ոչ Աստուած, պէտք է բան թէ երկու ենթակայութիւններէն վերջ, որոնք Աստուած և Քրիստոս են, ինչպէ՞ս պէտք է նոյն շարքին կցել Սուրբ Հոգին ալ, առանց անոր մէջ ևս ընդունելու զանազանեալ ենթակայութիւն. և եթէ Հոգին ալ տառուածային ենթակայութիւն է, զիւրին է անկէ եզրակացնել երրորդութեան վարդապետութիւնը:

67. ԱՌԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՄԻՈՒԹԵՆԷՆ. Հակառակորդները կը պնդեն թէ Ս. Գրքին մէջ չառ յատակ կերպով արտայայտուած է Աստուծոյ բացարձակ և անզանազան միութիւնը, և թէ Հնար չէ հետանալ աղ սկզբունքէն. «Մատուցեալ սմն առ նա (Քրիստոս) առէ, Վարդապետ բարի, ... և նա առէ ցնա. զի՞ Հարցանես զիս զբարւոյ, մի է բարի» (Մատթ. ԺԺ 16, 17). կամ ըստ միւս առաքելներուն՝ «Զի՞ առես զիս բարի, չիք ոք բարի՝ բայց մի Աստուած» (Մարկ. Ժ 18: Ղուկ. ԺԸ 19): «Յայնժամ առէ ցնա Քրիստոս ... զրեալ է՝ Տեառն Աստուծոյ քում երկիր պողոցես, և զնա միայն պաշտեսցես» (Մատթ. Դ 10): Յարմարագոյն պիտի բլլար այնպէս մեկնել՝ թէ երրորդութեան խորհուրդը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Հօր Աստուծոյ ինքզինք Քրիստոսի միջոցաւ իրր Հոգի Սուրբ ծանուցանելը:

Բայց այս բոլոր խօսքերը մեզ կը տանին առառաւելն քրիստոնէական այն միւս վարդապետութեան՝ որ Մարդկայութիւնն է և որ լծորդ է երրորդութեան հետ, և Հնար չէ հասկնալ մէկը առանց միւսին: Այս տեսութեամբ ոչ մէկ զժուարտութիւն կայ առարկւած խօսքերը ուղիղ իմաստով հասկնալու համար: Քրիստոս կը խօսէր ըստ մարդկու-

թեան, բայց միանգամայն իրրեւ համարոյսկից Հօր, ու իր անձին համար ևս կ'ըսէր ինչ որ կ'ըսէր Հօրը մասին: Իսկ միակ ենթակայութեան մասին տուած իրենց բացատրութիւնը մոլոր է, զի մենք արդէն ցոյց տուինք ենթակայութեանց զանազանութիւնը, ու թէ ևս Հօր՝ Որդւոյն և Հոգւոյն մէջ կ'ընդունինք միւսնոյն անբաժան էութիւնը, բայց չենք կրնար ենթակայութիւններէն միւս անուանած տառն միւս ենթակայութիւններն ալ հասկնալ:

Իրենց կարծիքին իրրեւ աւելի նպաստաւոր վկայութիւն յառաջ կը բերեն Քրիստոսի վերջին աղօթքին սա խօսքը. «Զի ծանիցեն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուած և զոր առաքեցեր զՅիսուս Քրիստոս» (Յովհ. ԺԷ 3): Այս խօսքին մէջ իմաստը կէտաղբութենէն է կախուած, որովհետեւ հակառակորդները կ'ուզեն իմանալ «Զի ծանիցեն զքեզ միայն՝ ճշմարիտ Աստուած», կերպով մը լատին թարգմանութեան շարադրութեան յարմարելով: Սակայն յունականը և մերինը միակութեան և ճշմարտութեան երկու ստորոգումութիւնները յայտնապէս կ'ընծայեն «Աստուած» ստորոգումութեան և ոչ թէ «զքեզ» ենթակային, և հետեւաբար հարկ է կարգալ «Զի ծանիցեն զքեզ՝ միայն ճշմարիտ Աստուած»: Ըստ այսմ Քրիստոս ոչ թէ կը մերժէ ենթակայութեանց զանազանութիւնը, այլ կը մերժէ յԱստուած էութեանց բազմութիւնը՝ ընդդէմ հեթանոսներու մոլորութեան: Վերջին աղօթքին մէջ թէ ևս Քրիստոս առանձին հայցուածներ ունի առաքելներուն համար, սակայն թէ աղօթքին սկիզբը կը խօսի «ամենայն մարմնոյ» վրայ, և թէ վերջը կ'ըսէ «ոչ մասն նոցա (առաքելներուն) միայն աղաչեմ, այլ և մասն ամենայն հաւատացելոց բանին նոցա յիս» (Յովհ. ԺԷ 2 և 20):

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ

(Շար. 12)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՓՈՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Փորձութիւնները անբաժան եղած են միշտ եւ պիտի մնան մարդերու կեանքէն: Հարուստն ու աղքատը, ծերն ու երիտասարդը, սուրբն ու մեղաւորը զրեթէ հասաստապէս ենթակայ եղած են փորձութեան: Քրիստոս իսկ բացառութիւն չկարմեց ընդհանուր աշտ օրէնքէն:

Քրիստոսի փորձութիւնը սակայն մեզից ցոյց կու տայ փորձութիւններու անխուսափելիութիւնէն աւելի ու առաջ՝ դանձոք անվեհեր կերպով զիմակայելու եւ դանձոք յաղթահարելու իմաստուն կերպը:

Փորձութիւնները կարելի է բաժնել երեք տեսակներու:

Ա.— Արդարեւեւնի պատահած փորձութիւններ: Ասոր տմենէն ցոյցուն ապացոյցը կը դանձոք Հին Ուխտի մէջ, Աբրահամի՝ իր դուկին զոհարարման պարագային: Տէրը չվարանեցաւ փորձութեան մատնելու իր ամենէն սիրելի ծառան, որովհետեւ աշտպիտով էր որ աւելի ցոյցուն կերպով պիտի երեւան դար անոր հաւատքը: Նոյնն է նաեւ Յորի փորձութեան պարագան: Սքանչելի համբերութեամբ տոկարով փորձութեան՝ ան աւելի ամբապնդուեցաւ իր հաւատքին մէջ:

Բ.— Մեղաւորներու տրուած փորձութիւններ: Ասոր օրինակները շատ աւելի բարձրաժիւ են, որովհետեւ չկայ մարդ որ մեղաւոր չըլլայ: Իսկ նպատակը աշտ կարգի փորձութիւններուն. անհատը դուրս բերելն է իր ծուռ ու վտանգաւոր ճամբէն, տանելու համար զայն փրկութեան առաջնորդող ճշմարիտ ճանապարհէն:

Աշտ կարգի փորձութիւններ կը ծառայեն

նաեւ փորձութեան մէջ ինկողին անմիջական չըջապատին մէջ ապրող եւ անոր հետ առօրեայ յարաբերութեան մէջ եղող անհատներուն նկարագրի բարեփոխման եւ հոգիի աղնուացման:

Ճիշդ ասոր է որ կ'աւանդէր մեր Տէրը, երբ իր աշակերտներուն հետ խօսակցութեան մը պահուն, թերեւ ի դարձանս անոնց, կը յայտնէր թէ բոլոր մարդերէն աւելի մեղաւոր չէին անոնք՝ որոնց արիւնք Պիղատոս խառնած էր Գալիլիոյ մէջ իր զոհերուն հետ, ո՛չ ալ երեսադէմի մէջ ապրող բոլոր մարդերէն աւելի պարտադանց էին այն տասնեւութը՝ որոնց վրայ ինկաւ աշտարակը ի Սերսիմ եւ մահացան (Ղուկ. ԺԳ, 1—4): Եւ կ'աւելցնէր. «Եթէ դուք ալ չապաշխարէք, նոյնպէս պիտի կորսուիք»: Այդ փորձութիւնները կոչուած էին ուրիշները դուրս բերելու իրենց փորձանարեք ճանապարհէն եւ կենցաղէն: Ու նաեւ, ուրիշ առիթով մը, մեր Տէրը բտաւ. «Աղօթաւ արարէք ամենայն ժամ, զի մի' մտանիցիք ի փորձութիւն»:

Գ.— Սակայն փորձութիւններուն տմենէն ընդհանրացած տեսակն է աշտ երրորդը, ուր մարդ էակը ի'ր իսկ բռնած ընթացքով եւ ի'ր իսկ վարած զեղիս ու շուայտ կենցաղով իր վրայ կը հրաւիրէ փորձութիւնը: Հոս փորձութիւն լատը պէտք է տանել իրրեւ վտանգ կամ նեղ ու զժուարիւն կացութիւն:

Քաղաքական անապահոյութեան չըջանին՝ հաւանական վտանգին զէմ խիզախելով կամ պատկան իշխանութեանց հրահանգին զէմ գործելով, անհատ մը կրնայ իյնալ փորձութեան մէջ: Բժիշկներու կողմէ մեղի արդիւրեւած մէկ ուսուիքին կամ բժպելիքին

գործածութիւնը մեր առջեւ կը բանայ փորձութեան ուրիշ դռներ։ Սիրային արկածականորութիւնը կրնայ մեզ առաջնորդել անել ու փորձանարեք այլ կացութիւններու։ Վերջապէս փորձութիւնը իրրեւ չուք միշտ կը հետեւի մեզիքին։ «Մեզիքին վարձքը մահ է», կ'ըսէ Սրբազան Մատենան։

Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ընել շենթարկուելու համար փորձութեան։

Նախ հաւատքով ու մաքուր սրտով պէտք է արտասանենք Տէրունական աղօթքը, ուր Քրիստոս այս կէտը շնչելով սորվեցուց իր աշակերտներուն՝ ինչպէս իրենց երկնաւոր Հայրէն որ զերծ պահէ զիրենք փորձութիւններից։ «Եւ մի՛ տանիր զմեզ ի փորձութիւն»։ Ապա, պէտք է հետեւինք Տիրոջ օրինակին։ Ինչպէ՞ս յաղթեց Տէրը սատանային փորձութեան։

ա) Հոգեւոր իրողութիւնները զերազանելով աշխարհիկ, մարմնաւոր իրողութիւններէն։ Որքա՞ն շատ է թիւր անոնց՝ որոնց միակ ու զերազոյն մտահոգութիւնը օրուան հացն է․ սրտնք կ'ուզեն եւ կը ջանան բաւարարուիլ նախական հացով եւ չունին քաղցն ու կարիքը հոգեւոր հացին։ «Ոչ միայն հացիւ կեցցէ մարդ»։ Եթէ կարենային մարդիկ բժրոնել բուն տարողութիւնը Քրիստոսի այս խօսքին, որքա՞ն տարբեր պիտի ըլլար կեանքը այս մոլորակին վրայ։ Հացին ետեւէն իրենց հեռապառ վաղքին մէջ ինչքա՞ն ազահութիւն կայ ու ինչքա՞ն յանձնապատասխանութիւն՝ երբ այդ նպատակին հասնելու համար չեն դնել խորութիւն միջոցներու, եւ կ'ընդոտնեն ու կ'արհամարհեն աղնիւ ու քրիստոսափայլ սկզբունքներ։

բ) Աստուծոյ կամքին միայն բոլորանը-

ւէր հպատակութիւն յայտնելով։ Մարդիկ ի՞նչ ենց կամքին համաձայն լոկ ապրելու հետամուտ ըլլալով գործած կ'ըլլան մեղքերուն զերազոյնը՝ որ է անհնազանդութիւն Աստուծոյ կամքին։ Նոյնը չէ՞ր միթէ անդրանիկ մեղքը մեր նախահօր՝ Ադամին, սրուն հետեւանքով վտարուեցաւ դրախտէն։ Նոյն մեղքը չէ՞ր որ երկնաբնակ հրէշտակները փոխակերպեց զժոխաբնակ սատանաներու։ «Եղիցին կամք քո», կը սորվեցնէ մեզի Քրիստոս Տէրունական աղօթքին մէջ։

գ) Աշխարհիկ հաճոյքներէ հրապուրուելու փոխարէն դանոնք արհամարհելով եւ հոգեւոր իրողութիւններու լոյսին բացուելով։ Ներկայ դարուն մանուաւնդ, քաղաքակրթութեան մեծաքայլ յառաջդիմութեան բերումով, մարդիկ աւելի հակամէտ դարձած են իրենց հաճոյքն ու երջանկութիւնը փնտռելու միայն աշխարհիկ ցոփ ու չուայս կենցաղի մը մէջ։ «Այսօրուան համար» միայն ապրող, իրական երջանկութիւնը երջանկութեան աղբիւրէն՝ Աստուծոյ հետ ու փնտռող թշուառ ունայնամիտներն են անոնք, որոնք իրենց վրայ կը հրաւիրեն այրատեսակ ու կոկիծաբեր փորձութիւններ։

Վերջապէս, երբ մէկ կողմէն ջանք ընելու ենք փորձութեան մէջ չիյնալու, միւս կողմէն՝ պէտք է արիւրար դիմադրաւենք մեզի պարտադրուած, Աստուծոյ տնօրինութեամբ մեզի պատահելիք փորձութիւնները։ Գիտնա՞նք թէ ինչո՞ւ համար այդ փորձութիւնները կը պատահին մեզի ու ջանանք յաղթական դուրս գալ անոնցմէ, հաւատքով ա՛լ աւելի զօրացած ու քրիստոնէական բարեմասնութիւններով ա՛լ աւելի զարգարուած ու ճշխացած։

Երուսաղէմ

ԳԵՈՐԳ Ս. ԺԵՆԻՎԻԶԵԱՆ

ԾԻՍԱԿԱՆ

ՂԱՅՑ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԾԻՍԱԿԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Քրիստոնէական եկեղեցիները, ըլլան առնոյնք արեւելեան ծագումով՝ Առաքելական, եւ կամ քարոզչական սկզբունքով՝ Հետագայ դարերուն կազմուած, ունին իրենց արարողական սահմանումները:

Առաքելական, աւանդական, Հնադոյն դարերէն ծագում առած եկեղեցիները այս յիշատակուած արարողական սահմանումները կը կոչեն ծիսակատարութիւն, որ զրեթէ հոմանիշ է խնամքով պատրաստուած ներշնչեալ աղօթքներու, հեղինակուած հայրապետներու կողմէ՝ որոնց համակ էութիւնը նշխարուած էր աստուածաշնորհի սրբազան ուխտին: Նման հոգեւոր երգեր, աղօթքներ ու ծիսային արարողութիւններ համարուած են երկնակէջ օրհնութիւններ եւ պատգամներ, ու ներշնչած հաւատացեալ բազմաոսկ խաւերուն հոգիները:

Հայաստանեայց եկեղեցին ունի ծիսակատարական—արարողական խիստ ճաշակաւոր դաստիարակումով սահմանաւորումներ, որոնք ամփոփուած են յատուկ Տօնացոյցներուն, եւ ասոնցմէ ըլլան առօրեայ առձեռն գործածուած եկեղեցական օրացոյցներուն եւ Մաշտոցներուն մէջ: Եկեղեցական օրացոյցները ըստ բաւականի անմիջական կատարուելիք արարողութիւններուն ուղեցոյցը կրնան համարուիլ, ուր զրուած են եկեղեցիներու մէջ կատարուելիք կարգ մը պաշտամունքները, երգուելիք շարականները իրենց մասնաշաղկապով ձայնական եղանակներով, կարգացուելիք աղօթքները մանրամասն կերպով զրեթէ:

Մեր սոյն զրութեամբ կը փափաքինք անդրադառնալ «Երեկոյան» ժամերգութեանց եւ ասոնց յարակից նախատեսակներուն: Երեկոյան ժամերգութիւնները կը կատարուին յուս աղօթքներով եւ խորհրդաւոր պարզութեամբ, սաղմոսներու, քարոզներու ընթերցումներով եւ շարականներու երգեցողութեամբ: Ամէնակարեւորը երեկոյան ժա-

մերգութեանց ընթացքին «Սբ. Աստուած»ի երգեցողութիւնն է:

Հայաստանեայց եկեղեցին «Սբ. Աստուած»ի երգեցողութիւնը (Triagion) ձօնած է Սբ. Երրորդութեան երկրորդ Անձին՝ այսինքն Աստուածորդուն, շատ ճշգրիտ մեկնարանութեամբ: Յոյն Ուղղափառ եւ Լատին Ընդհանրական եկեղեցին կ'երգեն «Սբ. Աստուած»ը տարբեր լսմանումով, ի յարգանս Ամենասուրբ Երրորդութեան: Ըստ աւանդութեան թերեւս «Սբ. Աստուած»ի երգեցողութիւնը ծագում առած է հետեւեալ դէպքէն: Երբ մեր Տէրը խաչափայտին վրայ հոգին աւանդեց, Յովսէփ Արեմաթացին զոգհար վիճակի մէջ մօտեցաւ Պիղատոսին եւ խնդրեց Անոր անշնչացած մարմինը՝ թաղելու համար: Երբ մօտեցաւ խաչափայտին եւ դիտեց զսոսն կսկիծով Տիրոջ անշնչացած մարմինը, յանկարծ գոչեց. «Սուրբ Աստուած», «Սուրբ Հօր», «Սուրբ Անձ», որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»: Այս սպալի եւ սրտայայտ բացադանչութիւնը ծագում առաւ «Սուրբ Աստուած»ի երգեցողութեան քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ («Փառաւորեալ եւ օրհնեալ»ի յաւելումը յետագային մուտք գործած է Հայ եկեղեցւոյ մէջ):

Տիեզերական ժողովներու մէջ Յովսէփ Արեմաթացին այս բացադանչութիւնը պէս պէս ձեւերով մեկնարանուեցաւ: Յոյն Օրթոտոքսներ, Լատիններ ու անոնց հետեւորդները այն համոզումը ունեցան թէ կարելի էր որ Աստուած խաչուէր, եւ եթէ «որ խաչեցար վասն մեր» երգէին՝ աստուածութիւնը խաչած պիտի ըլլային: Յոյն Օրթոտոքսներ եւ Լատինք «Սբ. Աստուած»ը կ'երգեն առանց «որ խաչեցար»ի, ի յիշատակ Սբ. Երրորդութեան. իսկ Հայաստանեայց Առաքելական եկեղեցին կ'երգէ ի յիշատակ Սբ. Երրորդութեան երկրորդ Անձին՝ Քրիստոսի, շատ արգարանայի մեկնարանութեամբ: Յոյն Օրթո-

տաքս եկեղեցին Քրիստոսի աշխարհիս վրայ ունեցած փոփոխութիւնները՝ խաչկութիւնը, յարութիւնը, ծնունդը, մկրտութիւնը, աշխկերպութիւնը կը յիշատակէ մասնաշառուկ շարականի մը մէջ, Ս. Պատարացի ընթացքին, «Սր. Աստուած»ը երգած պահունիակ Հայաստանեայց եկեղեցին բացատրուած փոփոխութիւններուն ամբողջութիւնը պարփակեց «Սուրբ Աստուած»ի երգեցողութեան մէջ:

Որով Յոյն եկեղեցին կ'երգէ. «Սուրբ Աստուած, Սր. Հօր, Սր. Անձա՛ն, ոգորմեա՛ մեզ»:

Իսկ Հայ եկեղեցին կ'երգէ. «Սուրբ Աստուած, սուրբ եւ Հօր, սուրբ եւ անձա՛ն, որ Խաչեցար՝ Յարեար, Մնար եւ Յայտնեցար, Աշխկերպեցար ի թափօր լերին եւայն (բառ տօնի)՝ մասն մեր, ոգորմեա՛ մեզ»։ Հայ եկեղեցին տարին մէկ անգամ Աւագ Ուրբաթ երեկոյեան թաղման արարողութեան, առաջին «Սուրբ Աստուած»ը կ'երգէ առանց «Փառաւորեալ»ի (թերեւս մատնանշելու համար Յովսէփ Արեմաթացիի բացադանշութիւնը Քրիստոսի համար)։

Նախատօնակի արարողութիւնը զարձեալ երեկոյեան ժամերգութեանց ընթացքին կը կատարուի իբր յաւելում արարողութիւն, փայլ մը տալու համար եւ նախապատրաստելու հաւատացեալները յաջորդ տօնական օրուան խորհուրդին։ Նախ կը կատարուի երեկոյեան սոփորական ժամերգութիւնը ու յետոյ թափօրապետ եպիսկոպոսը կամ վարդապետը շուրջառ առնելով, ինչպէս նաեւ դասին մէջ դանտուղ քահանայից դասն ալ շուրջառ առնելով, զպիւրներուն ընկերակցութեամբ կը յառաջանան առեան՝ ուր կը սկսի օրուան յատուկ «Օրհնեսցուք» շարականին երգեցողութիւնը. մինչ այս, սարկաւաղները կը կատարեն պատշաճ խնկարկութիւնը։ Ապա կ'երգուի «Հարց»ի շարականը՝ այս անգամ թափօրապետը բուրմառ ի ձեռին կը խնկարկէ ընդհանուր տաճարը։

Տաղաւարներու նախատօնակներու մասին, Սր. Մնեղեան եւ Սր. Զատիկ ձրագալոյցի հոգեգրմալ արարողութեան մանրամասն բացատրողականը գտնց ընելով, կ'անց-

նինք «Վարդապետ»ի, «Վերափոխման» եւ «Վերացման Սր. Խաչի» նախատօնակներուն։ Մանր ընթերցանութեամբ կը կարդացուին սաղմոսները եւ աղօթքները։ Շատ խնամուած եւ մեծ հոգածութեամբ կ'երգուին «Լոյս Զւարթ»ը եւ խաղաղական աղօթքները։ Երբ կարգը պիտի գայ «Լուր ձայնից մերոց» աղօթքի ընթերցման, կ'արժէ յիշատակել Հայ եկեղեցւոյ յատուկ ծիսային օրէնքներէն պարագայ մը, որ բացարձակապէս եպիսկոպոսներու յատուկ է եւ որ կը կիրարկուի շատ բարձր հեղինակութիւն եւ եկեղեցականապէս մեծ պատրաստութիւն ունեցող արքեպիսկոպոս, եպիսկոպոս, եւ կաթողիկոսներու կողմէ ցարդ։ Վարդապետ կամ քահանայ մը կը սկսի կարդալ «Լուր ձայնից մերոց»ը. երբ կէսին հասնի, ընթերցանութիւնը կը կեցնէ ու Աթոռին վրայ բազմող թափօրապետը՝ կաթողիկոս, պատրիարք կամ եպիսկոպոս, Աթոռէն կը դառնայ դէպի ժողովուրդ ու բարձրաձայն ինք կ'արտասանէ աղօթքին «խաղաղութիւն ամենեցուն»ը. զտրապետը կ'երգէ «Եւ ընդ հոգւոյդ քամ»ը եւ «Առաջի քոյ Տէր»ը եւ ապա քահանան կը շարունակէ աղօթքին ընթերցումը։ Անկէ վերջ զպիւրներու տառն կ'ըկնէ, թափօրապետը եւ քահանան կը տառնան շուրջառ, կը յառաջանան դէպի առեան։ Սոյն նախապատրաստութեամբ կ'երգուի «Սուրբ Աստուած»ը (Խաչկութեան եղանակով) շատ ծանր կերպով եւ յաջորդ օրուայ «Օրհնեսցուք» շարականն ալ իբր «Համբարձի»։ Վերափոխման տօնին նախատօնակին միայն կ'երգուի նաեւ «Հարց»ը «Որ զնախամօր», երբ թափօրապետը կը խնկարկէ բուրմառով ընդհանուր եկեղեցին։ Այսպիսի նախատօնակները պէտք է որ կատարուին մեծ նախանձախնդրութեամբ եւ րդպողաւորութեամբ եւ առանց որեւէ դանդաւանութեան, սրբապի օրուան խորհուրդը շատ ազդեցիկ ըլլայ եւ պահուն մեր աւանդական քրիստոնէական սկզբունքները մեր հայրապետներուն։

Նախանձախնդրական բժանդրութիւնը մեր եկեղեցւոյ մէջ շատ կենսական հարց մէ ու պէտք է զործադրուի միշտ, սրբապի հաւատացեալները աւելի սերտ կապերով միանան աստուածաշնորհութեան սուրբ ուխտին։

ԶԱԼԻՆ ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ

Նիկոսիա, Կիպրոս

ԳՐԱԿԱՆ

ԸՍԷ ՊԻԱՆԻ. ԵՍ ԻՆՉՊԵՍ ՍԻՐՏՍ ՅԱՆՁՆԵՄ ՕՏԱՐ ՀՈՂԻՆ

Պիանի, իմ չքնաղ Պիանի, դիչերուան լուսիկան մէջ խոր, ինձ՝ ալցի
 ես եկեր դուն նորէն, ու դէմքդ ալնայէս լուսաւոր, ու ձայնդ ալնայէս կար-
 կաչիւն, ձայնդ մերթ մայրական դերդ օրօր, մերթ կարծես աղբիւրի մը մըն-
 ջիւն:

Պիանի, իմ չքնաղ Պիանի, կուգաս դուն հաղար պատկերով, մերթ կա-
 պոյտ—կապոյտ—կապոյտ, կախարդ ծովու դէմքով, մերթ հեռուն, երկնքի
 մէջ մխրճուող Սիփանի փառաճեղ հասակով. մերթ Վարպէն ծաղոյ, ամպե-
 լու պատմունանք ուսին առած՝ չքնաղակդ արևու չքեղութեամբ, մերթ նա-
 յիրի թալուհի Ծովուն ծոցին մէջ լողացող աստղերու հոյով:

Պիանի, իմ չքնաղ Պիանի, երբ առաջին անգամ՝ արեւու շողերուն հետ
 ես աշխարհ իջայ, թափառեցայ դարերով, անթիւ հաղարամեակներով՝ աշ-
 խարհի ամեն կողմեր, մինչեւ որ, օր մը հասայ՝ քեզի ու հիացած կեցայ քու
 դեղեցկութեան դիմաց ու լացի հիացմունքէս, եւ արցունքս ցող եղաւ ու մար-
 դարխոններով օծեց քու ծաղիկները. ու արցունքս անձրեւ եղաւ եւ իջաւ քու
 ալիքներուդ: Անկէ ի վեր, ես հաղար անգամ ու հաղար ձեւով փիճակ փոխեցի
 քու ծոցիդ մէջ, եղայ ծաղիկ ու թիթեռ, եղայ պտուղ ու հասկ, եղայ թոյր
 ու բոյր, ու բոյր ձեւերուս մէջ ես սիրեցի քու հողն ու ջուրը, քու օդն ու ա-
 րեւը, քու ծովն ու երկինքը, քու աղբիւրներն ու գետերը, քու լեռներն ու
 կանառչ—կանառչ հովիտները:

Գիանի՞ Պիանի, ես Ուրարտացիներու հետ քու փառքդ կերտեցի. ես
 ժայռերուն վրայ քու պատմութիւնը դրոշմեցի, ես Մենուսաին հետ յգացայ
 քու հոշակաւոր Զրանցքին ծրագիրը. Տիգրիսի ջուրերուն հետ ես քու փառքն
 ու դեղեցկութեան հմայքը մինչեւ Բաբելոն ու Սումերիա տարի. ու քու կարօ-
 տէդ ամպ եղայ ես հոն ու հովի թեւերուն վրայ նստած, եկայ քու կապոյտ—
 կապոյտ ծովուն վրայ օրօրուցայ պահ մը եւ անձրեւին հետ իջայ քու ծոցդ
 կարօտս անելու:

Յետոյ՝ ես Տիգրան Մեծի գալարափողերով քու տիեզերական փառքը
 հռչակեցի աշխարհին. ես իր թաղին ամենէն չողչողուն դոճարը դարձայ: Հը-
 ոտմը նախանձէն ամպոտեցաւ, Պարսկաստանը սուղի քօղով ծածկուեցաւ:
 Բայց ժամանակի անխոր պտտեցաւ անվերջ: Ես մերթ արցունք դարձայ քու
 բախտիդ համար ու մերթ պայծառ—պայծառ ժպիտ արեւի շողերու:

Եւ օր մըն ալ՝ ահաւոր փոթորիկ մը տղկեց դիւ քու ծոցէդ ու նետեց
 Իրաքի հեռաւոր անապատներուն: Տիգրիսի ալիքները քու պատկերը բերին իմ
 առաջին պատմութեան ու ես կարօտս յանձնեցի իր ջրերուն.—

«Սիրտըս նման ի էն փրլած տըներ,

«Կոտրեր դերաններ, խախտեր ին սրներ,

«Բոյն պիտի դրնին մէջ մայրի հաւքեր,

«Էրթամ ձե թալիմ էն էրման գետեր,

«Էղնիմ ձրկներաց ձաղերաց ընկեր,

«Ա՛խ, Պիանի, Պիանի, Պիանի տնաւը»:

Ու հիմա քու կարօտի կրակէն կիզուած սա սիրտը շուտով, շուտով
 պիտի դադրի տրոփելէ. բռէ Պիանի, ես օտար հողին ի՞նչպէս յանձնեմ դայն:

Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Հ Ա Յ Ո Յ Լ Ե Ջ ՈՒՆ

Մենքու Մաշտոցն ասաց՝ որդիս,
 Էլ ինչո՞վ ես յոյսը բերդիս,
 Էլ հայրենիք ինչո՞ւ եկար,
 Երբ կը խօսես օտար լեզուով,-
 Խմես հայոց գինին նեկտար՝
 Կենաց կանչես օտար ելզուով,
 Քաղես հայոց վարդերն ու հեզ
 Աղջիկ կանչես օտար լեզուով.
 Բայց աղջիկը փուշ կը տայ քեզ,
 Թէ պաշպչես օտար լեզուով:

Իրաւ, քանի լեզու գիտես՝
 Այնքան մարդ ես՝ իրան ասին,
 Բայց որ քո հայ լեզուն չունես,
 Էլ ի՞նչ յոյս ես քո Մասիսին,
 Որ թաղել ես քո մայրենին՝
 Հարամ է քեզ հայոց գինին,
 Հարամ է քեզ աղջիկն հայոց,
 Հայոց սիրտը՝ Մասիսն հայոց,
 Մայր հայրենիքն էլ ի՞նչ սրտով
 Քո ոտքերն էլ գրկէ վարդով...

...Ախ չէ, Մասիսն հալալ է քեզ,
 Հայոց վշտում դու մեղք չունես,
 Հալալ է քեզ հողն հայրենի,
 Թող քեզ ջուրն էլ դառնայ գինի,
 Քանզի՝ ասա էլ՝ այս քառսում՝
 Օտարն հայոց մահն է ուզում...

Բայց նա է հայ, ով յովազի

Արնախում էլ

Երախում էլ

Իր մայրենի լեզուով խօսի,
 Մօր կաթի հետ ծծած լեզուով,
 Որ հայ գետը ծով ծնի, ծով:
 Ժխորում էլ Բաբելոնի
 Խօսի լեզուով իր մայրենի.
 Հայոց լեզուով, որ միշտ ջահել,

Մեզ բիր դարեր հայ է պահել,
 Մեր սուրբ լեզուն, որ իբրեւ սար՝
 Ողջ ազգերին է հաւասար:
 Մեր ողնաշար, մեր ազգի սին,
 Չնաշխարհիկ հայոց լեզուն,

Որ մշտալէս

Մասիսի պէս՝

Ընդդէմ ձուլման ան ու մահի՝
 Մեզ յաիտեան հայ կը պահի,-
 Թէպէտ կտրել են դեռ ուզում
 Հայ բերանից հայոց լեզուն,
 Բայց չի մոնի օտար պատեան
 Հայոց լեզուի թուրն յաիտեան,

Պիտի երգէ,

Միշտ կայծակէ

Մեծ Մաշտոցի բազուկն անգին՝
 Հայոց լեզուն Թուր-Կայծակին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԾԻՐԱԶ

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՊՈՒԽՍԻ ՀԱՅԵՎԱՐԸ

ԲԱՌԳԻՐՔ ՊՈԼՍԱԿԱՆ ՌԱՄԿՕՐԷՆԻ

Առխաստսիրեց Թեոդիկ, 1899-1905, Իսկիւսար, Եռանասոր,
ձեռագիր — ինքնագիր, անհիպ, 2500 էջ

Թեոդիկի այս կարեւոր աշխատասիրութիւնը 1905 թուականի Յուլիոսին արժանացած է Յովսէփ Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողովի առաջին կարգի մրցանակին, սակայն այսօր անտիպ պահուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքում: Իր «Ամէնուն Տարեցոյց»ի 1922 թուականի հատարում հեղինակն այն նշել է իր հրատարակելի գործերի չարքում (անստանալիքների ներքի կողմում):

Ինչպէս յայտնի է, Յովսէփ Իզմիրեանց կտակի նպատակն է եղել քաջալերել հայ «գրականութիւնը, դպրութիւնը և բանասիրութիւնը»: Թեոդիկը և ուրիշներ մասնակցել են 16րդ մրցանակարաշխութեան, որից առաջ Յանձնաժողովը նախորդ տարիներին համեմատութեամբ մի քանի փոփոխութիւններ է կատարել:

Մինչև 1904, մրցանակարաշխութեան մասնակցել ցանկացողներն իրենք են ընտրել մշակելիք նիւթը, և մրցանակարաշխութիւնը տեղի է ունեցել ամէն տարի: Արդ, Գրական Յանձնաժողովը 1904 թուականի Յունիսի 27ի պաշտօնական ծանուցումով ինքն է որոշել 1905 թուականի մրցանակարաշխութեան նիւթը. «Արդի հայերէնի բառարանի համար նախապատրաստական նիւթերու հաւաքածոյ կողմէլ, իւրաքանչիւր բառին հանդէպ բառարանական սովորական տեղեկութիւններով, մանաւանդ ծագման և կիրառութեան մասին բացատրութիւններով: Վիճակի Առանձն բառարանին վերջին ապագրութիւնն իրրե հիմ ընդունելով ... և քերականական տեղեկութիւններն իրրե գնահատելի առաւելութիւններ ընդունելով» («Արեւել» օրաթերթ, Պոլիս, 27 Յունիս 1904): Սակայն նկատի առնելով առաջարկուած նիւթի ընդարձակութիւնը՝ Յանձնաժողովն այն բաժանել է երեք կէտի, որոնց երկրորդն է եղել «Արեւմտեան գաղափարաբաներու բառեր և սճեր»: Թեոդիկի աշխատանքը, ինչպէս նաև ուրիշներ, վերաբերում են այս կէտին:

Իրրե երկրորդ փոփոխութիւն, ի տարբերութիւն նախորդ մրցանակարաշխութիւնների, Յանձնաժողովը մէկ տարուայ ժամկէտի փոխարէն սահմանել է երկու տարի ժամանակ, որպէսզի աշխատանքները առանց հապճեպի և խնամքով պատրաստուեն ու ներկայացուեն:

Նախորդ տարիների համեմատութեամբ մի առաւելութիւն ևս նախկինում ներկայացուած աշխատանքները գրախօսելու համար յանձնւել են մէկ քննիչի, իսկ 16րդ մրցանակարաշխութեան ներկայացուած 18 աշխատանքները քննուել են հինգ հոգուց բաղկացած քննական յանձ-

նաժողովի կողմից, որի իւրաքանչիւր անգամ զրեթէ ամբողջութեամբ ծանօթացել է աշխատանքներին: Վերջում սրանք քննարկուել են յանձնախմբի նիստերում:

Յովսէփ Իզմիրեանց Գրական Յանձնաժողովի 16րդ մրցանակաբաշխութիւնը տեղի է ունեցել 1905 թուականի Յուլիսի 7ին, նախագահութեամբ Օրմանեան պատրիարքի, եկեղեցականների և անուանի մտաւորականների ներկայութեամբ, Ղալաթիոյ խորհրդարանում: Միթարեան գիտնական Հայրենից ներկայ են եղել Գորբրիէլ Մէնէվիչեանը, Գրիգորիս Գալէմբեարեանը և Յովհաննէս Թորոսեանը: Յանձնաժողովի ատենապետն է եղել Գորբրիէլ Նորատուենկեանը, ատենադպիրը՝ Մկրեան աւագ քահանան:

Քննիչ յանձնախմբի անդամներն են եղել Բարկէն Կիւլէսէրեանը, Թովմաս Թէրզեանը, Ռեթէոս Պէրպէրեանը, Հրանտ Ասատուրը և Խաչիկ Նորատուենկեանը: Ներկայացուած 18 աշխատանքների մասին կազմուած մանրամասն տեղեկագիրը կարդացել է Հրանտ Ասատուրը: Դրանում խելացիօրէն պատճառարանուած են մրցանակների յատկացման մասնագիտական հիմքերը: Մրցանակի կտակարար Յանձնաժողովը լրիւ համաձայն է եղել քննիչ յանձնախմբի տեղեկագրի հետ:

Ներկայացուած 18 աշխատանքներից երկուսը մերժուել են, որովհետեւ չեն վերաբերել Յանձնաժողովի սկզբից եւեթ սահմանած նիւթի երեք կէտերից մէկին: Մնացած աշխատանքները համարուել են զնաճատելի և արժէքաւոր գործեր, մեծ մասամբ արեւմտահայ բարբառների ուսումնասիրութիւններ և բառարաններ: Որպէս այդպիսին, առաջին կարգի մրցանակին (35 ոսկի) արժանացել են՝

1. Տիգրան Զիթճեանի (Զիթճունի) «Վանայ գաւառաբարբառը»,
2. Թէոդիկ Լապճինճեանի «Պալիսի հայեկարը»:

Երկրորդ կարգի մրցանակին (15 ոսկի) արժանացել են՝

1. Օ. Բարաղամեանի «Վանայ համայնապատկերը»,
2. Կարապետ Գաբրիկեանի «Սերաստիոյ գաւառալեզուն»:

Դրամով խրախուսուել է նաեւ Սիմոն Գարաժմեանի յայտնի բառարանը, որի ապագրութիւնն այն ժամանակ սկսուել էր:

Քննիչ յանձնախմբի տեղեկագիրն ամբողջութեամբ ապագրուած է «Արեւելի» օրաթերթի 1905 թուականի 5920-5922 համարներում:

Մատաւորականները յոյս են ունեցել մինչեւ տեղեկագրի ընթերցումը, որ Իզմիրեանց 16րդ մրցանակաբաշխութեան առաջին կարգի մրցանակին արժանացած աշխատանքներն այս անգամ կ'արժանանան նաեւ ապագրութեան: Սակայն նրանք յուսախար են եղել, որովհետեւ Իզմիրեանց կտակում աշխատանքների ապագրութեան մասին յատուկ կէտ չի եղել: Արամ Անտոնեանը «Արեւելի» օրաթերթի խմբագրականում առաջարկել է, որ մրցանակի ամբողջ գումարը յատկացուէր (120 ոսկի), այս անգամ զոնէ, արժանաւորագոյն աշխատանքի հրատարակութեան, քանի որ 35 ոսկի գումարը հեռու էր, նոյնիսկ այն ժամանակ, մէկ զրքի ապագրութեան ծախսերը հոգալուց: Սակայն Գրական Յանձնաժողովի անդամները չէին կարող խախտել կտակի պայմանները: Այդպիսով՝ առաջնութիւն չաճած ո՛չ մի աշխատանք ժամանակին լոյս չի տեսել:

Տիգրան Զիթճեանի և Օ. Բարաղամեանի աշխատանքների բախտը մեզ յայտնի չէ: Կարապետ Գաբրիկեանի «Սերաստիոյ գաւառալեզուն» աշխատութիւնը, «աւելիալ և ճոխացեալ 1914 ի Սերաստիա», 1952ին

երուսողեմում լոյս է տեսել Ամերիկայի Համասերաստահայ վերաշինաց Միութեան կողմից, հեղինակի հոգեշնորհ սրբու ներածականով: Իսկ Թէոդիկի նոյնքան արժէքաւոր աշխատանքը մնացել է անտիպ: Երնելով մի քանի պատճառներից՝ կարծում ենք, որ աւելի քան ժամանակն է այն ևս հրատարակելու:

Պոլսում չկողմուցեց և չհրատարակուեց արգի հայերէնի այն բառարանը, որին նիւթ պէտք է հայթայթէին, դռնէ մասամբ, իզմիրեանց մրցանակին 1905 ին ներկայացուած բառարանները, չնայած քննիչ յանձնախմբի տեղեկագրում արտայայտուած խոստումներին: Այստեղ մտադիր չենք վերլուծելու դրա պատճառները և կարելիութեան հնարաւորութիւնները:

Մեր օրերում Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրաշեայ Աճառեանի անուան լեզուի ինստիտուտում պատրաստւում է արգի հայերէնի քառահատոր բառարանը, որի առաջին հատորը լոյս է տեսել մի քանի տարի առաջ: Ծրագրուած է հետագայում լոյս ընծայել հայոց լեզուի ակադեմիական բառարան 16 հատորով: Կարծում ենք, որ հայերէն ուրիշ բարբառների բառարանների հետ, որոնք ապագրուած են, բառարանագրական այդ հակայական աշխատանքներին կարող է իր լուծման բերել նաև Թէոդիկի «Պոլսի հայեւորը»:

Սակայն անկաս վերայիչեալ հանգամանքից, Թէոդիկի աշխատանքն ինքնին արժանի է ապագրութեան, որպէս Պոլսի 1900ական տարիների հայ գաղութի բարբառի և բանահիւսական գանձերի հաւաքածոյ. ինչպէս կը տեսնենք ստորև:

Ոմանք համոզուած են, որ Հայաստանից դուրս կատարուած հայ բարբառագիտական աշխատանքները վատահիւի չեն, քանի որ գրեթէ միշտ դրանք բարբառների գիտական ուսումնասիրութեան մէթոդներով կատարուած չեն մասնադէտ լեզուաբանների կողմից: Այս թերահաւատ վերաբերմունքի մէջ որոշ ճշմարտութիւն կայ: Բայց երբ խօսքը օրէն բարբառի բառարանի մասին է, այդ թերահաւատութիւնը, կարծում ենք, պէտք է մեղմանայ, իսկ Թէոդիկի պէս մտրդու գործի նկատմամբ բաւարովին պէտք է վերանայ: Բարբառային բառարանների պարագային արտասահմանեան հեղինակի միակ խոցելի կողմն այն կը լինի, որ նա բարբառագիտական ուղղագրութեամբ գրանցած չի լինի մայրենի բարբառի հնչիւնները: Արդ, Պոլսի բարբառի հնչիւնաբանութիւնը յայտնի է Հրաշեայ Աճառեանի համապատասխան ուսումնասիրութիւններից: Բացի այդ, գիտենք որ, հայերէն մի քանի բարբառների, օրինակ՝ Բէսաբի կամ Ղարաբաղի բարբառների համեմատութեամբ Պոլսի բարբառի հնչիւնները գրաբարի մասնաւոր արեւելահայ արտասանութեան տեսակէտից «աղաւաղուած» չեն, և դրանց գրանցման համար անհրաժեշտ չէր գիտական առաւելարձութիւն: Թէոդիկի բառարանում կարեւորը հայերէն բառերի և դարձուածքների բարբառային կամ «աւանդական» բաղադրան նշանակութիւնների լիակատար գրանցումն է:

Դարձեալ հակառակ ոմանց, մենք մեծ համարում ունենք իզմիրեանց 16րդ մրցանակի քննիչ յանձնախմբի գիտակցութեան վրայ: Համոզուած ենք, որ նա անաշտութեամբ է պսակել իսկապէս արժէքաւոր աշխատանքներ, ինչպիսին է, միւսների հետ, Թէոդիկի «Պոլսի հայեւորը»: Արդէն տեսանք, որ քննիչ յանձնախումբը կողմուած է հղել ժամանակի յայտնի բանասէրներից և մտաւորականներից, որոնք ար-

գիտականներից շատերին չեն դիջում իրենց հայաց լեզուի գիտելիքներով, հայեցի մառուր պատրաստութեամբ և հրատարակած գործերով: Ուստի հաւատացած ենք, որ նրանք միանգամայն ձեռնհաս էին քրննարկուած աշխատանքներն ըստ արժանին գնահատելու և մրցանակ յատկացնելու: Համոզուած ենք նաեւ, որ աշխատանքների քննարկումն անցել է միանգամայն առողջ գիտական պայմաններում, առանց կողմնապահութեան: Հենց այդ կանխելու համար քննիչ յանձնախմբի բոլոր անդամները ծանօթացել են աշխատանքներին և քննարկել նիստերում, ինչպէս ասուած է տեղեկագրում. այդ ընդգծել է նաեւ ժամանակի մատուցը: Ուստի այս նկատառումներից ելնելով, թէկուզ առանց ծանօթանալու թէսդիկի աշխատանքին, կարող ենք ասել, որ արժէքաւոր գործ է, քանի որ արժանացել է իզմիրեանց մրցանակին, այն էլ առաջին կարգի:

Վերոյիշեալ երկու հանգամանքների կողքին չառ կարեւոր է հետեւել:

Ինչպէս տեսանք, քննիչ յանձնախմբի հինգ անդամներն էլ պոստեցիներ են հղել. ուստի նրանք միանգամայն ունակ էին ճիշդ գնահատելու Թէսդիկի «Պոլիսի հայեւորը»: Տեղեկագրում նշուած է, որ քննիչ յանձնախմբի անդամները կարող էին սխալուել Պոլսի բարբառին չմերթնանալ՝ Ղարաբաղի կամ Վանի բարբառին մերթնանալ աշխատանքները գնահատելիս. սակայն ինչ վերաբերում է իրենց մայրենի բարբառին, նրանք նրբօրէն նկատել են տուել, որ դժուար թէ սխալուէին: Թէսդիկի աշխատանքի մասին տեղեկագրում չենք գտնում ոչ մի դիտողութիւն: Այնտեղ ասուած է.

«Ընդարձակօրէն կը ներկայացնէ կ. Պոլսոյ հայ զաղութին գաւառաբարբառը գրիթէ իւր ամէն ձևերուն մէջ՝ բոռ, ասացուածք . . .» և այլն. և «Բառերու զանազան առումներն յատուկ ու ճշտաւէր պրպտումով մանրամասնուած են և յաճախակի օրինակներ կը ծառայեն լուսարանելու բառերու և սճերու իմաստները: Այս բառարանը կրնայ նկատուել նաեւ բառարան մը առանձին ի գրաւորն, վասնզի առանձին բառերու և ասութեանց դիմաց իբրեւ բացատրութիւն կամ համանիշ գործածուած են գրաւոր և երբեմն մինչև իսկ գրաւոր ընտիր բառեր և սճեր, ինչպէս Հ. Ե. Հիւրմիւզեանի աշխարհարարէ ի գրաւոր բառարանը, բայց աշխարհիկ բառերու տեսակէտով ճիշտայն քան զնա» («Արեւիկ» օրաթերթ, 1905, թ. 5921, էջ 1):

Թէսդիկը կարող էր արդեօք Պոլսի բարբառի բառարան պատրաստել:

Բանարկութեան և աքսորի հետեանքով չարաբաստիկ սպանդից փրկուած Թէսդիկը յայտնի է մասնաւոր իր «Արեւիկ Տարեցոյց»ներով, «Յուշարձան Ապրիլ 11ի» (Ապրիլ 1915ի հիդդեցական և մառաւորական 761 զոհերու), «Զուլումը եւ մեր որբեր», «Պարզաթ Թրմանայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին, ալեքսի 1915 տարին» գործերով, որոնք հրատարակուած են: Նրա «Պոլիսի հայեւորը» աշխատութեան հրատարակութեամբ յայտնի կը դառնայ բառարանագիր և բառահաւաք Թէսդիկը: Սակայն դրանով հեղինակից աւելի յայտնի կը դառնան Պոլսի բարբառի բառամթերքի և Պոլսահայութեան բանահիւսական ցարդ անձամբ մնացած գտններ:

Վասն թէքէտանը Թէսդիկին սրակել է իբրեւ «Աշխատող, հայե-

րէն գիրն ու լեզուն սիրող» (Արսւազդ Վարդուպեհ Սիւրմեհանի, «Տարի» տարեցոյց, Հալէպ, 1929, էջ 275): Թէոդիկը մայրենի լեզուն իսկապէս չառ պիտի սիրէր, որպէսզի հօթը տարի աքնէր իր պսլատնայ բարբառի բառարանի վրայ:

Լեւոն Էստօնեանը, որ նոյնպէս լաւ է ճանաչել Թէոդիկին, նրա մասին գրել է. «Թէոդիկ, Տարեգրքի աշխատութեամբ կ'անուամ՝ գրագէտի տպերախառն տպարէզը լքելով, օգտապաշտ եղաւ բանահաւաքութեամբ, միշտ մնալով ժողովրդական ստորանը, անկօնեքով, ռամիկ ու գրարար տաւիլ իւններով իւրայատուկ» (նոյն տեղում, էջ 276): Թէոդիկի աղբիւրը եղել է իր պսլատնայ մայրենի բարբառը, որին, ինչպէս վկայում են նրա բառարանը և այս տողերը, նա քաջածանօթ է եղել:

Արտաւազդ Սիւրմեհանը նոյնպէս շեշտել է Թէոդիկի բանահաւաք լինելը. «Իր մէջ գրողը կար և բանահաւաք ... Բանահաւաք և բառահաւաք մը» (նոյն տեղում, էջ 277):

Որքան էլ վկայութիւններ բերենք ժամանակակիցներից Թէոդիկի մասին, բոլորն էլ պիտի հաստատեն Արտաւազդ Սիւրմեհանին նրա նամակի հետեւեղ տողերի ճշգրտիւնը. «Իմ սէրս գրիչն է ... Աղօթէ, Հայր Աւրբո, որ հոն ալ տրուի ինձ նոյն եռանդը՝ անձնական նախասիրութեանս նուիրուելու, և կհանքիս մնացեալ քանի մը տարիներուն մէջ քիչ չառ ազգիս օգտակար ըլլալու նորէն» (նոյն տեղում, էջ 280): Թէոդիկը Փարիզում կ'աթաւածանար վախճանուել է գրիչը ձեռքին, աշխատանքի պահին:

Այսպիսով՝ Թէոդիկն այն մարդն էր, որ իբրեւ «Աշխատող, հայերէն գիրն ու լեզուն սիրող», իբրեւ բանահաւաք և բառահաւաք, ի վիճակի էր «Պոլիսի հայեւօրը» կազմելու:

Մեր մեծագոյն բարբառագէտը մեծամաստակ Հրաչեայ Աճառեանն է: Հայերէնի ուրիշ բարբառների շարքին նա մի քանի անգամ ուսումնասիրել է Պոլսի բարբառը, նրա բառերից ընդգրկել է իր «Թուրքերէնէ փախտաւոր բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ» (1902 թ.) և «Հայերէն գաւառական բառարան» (1913) գործերի մէջ: Նրա այս հրատարակումը գործերի կողքին Թէոդիկի բառարանը արեւաքաղաքի կը լինէր, եթէ գրանց համեմատութեամբ բարբառագիտական որեւ նորութիւն չունենար, կամ եթէ Աճառեանը օգտագործած լինէր այն:

Աճառեանի նշուած աշխատութիւնների, ինչպէս նաև Պոլսի բարբառի նրա ուսումնասիրութեան ընթերցումը մեզ բերեց այն համոզման, որ նա երբեք չի տեսել Թէոդիկի «Պոլիսի հայեւօրը»: Չէր էլ կարող, որովհետև այս աշխատանքը մինչև Երուսաղէմի պատրիարքարանը փախտորուելը պահւում է եղել Պոլսի պատրիարքարանում. իսկ Աճառեանը 1896ին անվերադարձ մեկնել է Պոլսից գէպի Փարիզ՝ ուսանելու, այնուհետև Հայաստան և այլ երկիրներ:

Միւս կազմից՝ եթէ Աճառեանը Պոլսից դուրս կազմած լինէր այդ քաղաքի ռամկօրէնի բառարանը, կ'ործում ենք, որ Թէոդիկի պէս բանիմաց պոլսեցու՝ Պոլսում կազմած նոյնպիսի բառարանն աւելի լրիւ և աւելի ստոյգ պիտի լինէր: Աճառեանը նոյնպէս պոլսեցի էր. բայց նա իր բարբառից բաժանուել էր երիտասարդ հասակում: Բացի այդ, Հայաստանում և այլուր հայերէն բազմաթիւ բարբառներ ուսումնասիրելով՝ որոշ չափով պիտի ընկնէր գրանց բառերի ազդեցութեան տակ:

Այս հանգամանքները նկատի առնելով և աչքի առաջ ունենալով

Աճառեանի վերոյիշեալ աշխատանքները և Թէոդիկի «Պոլիսի հայեմարը», կարծում ենք, որ ճիշդ չէր լինի Թէոդիկի աշխատանքը, այսինքն՝ Պոլիսի դարասկզբի հայ գաղութի ժողովրդական լեզուի ամբողջական բառարանը համեմատել Աճառեանի «Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուի մէջ» և «Հայերէն գաւառական բառարան» աշխատութիւնների հետ՝ ցոյց տալու համար մէկի կամ միւսի առաւելութիւնը։ Աճառեանի առաջին բառարանի հետ համեմատել ճիշդ չէր լինի, որովհետեւ դա միայն Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերի բացատրութիւնն է տալիս, իսկ Թէոդիկի բառարանում հայերէն բառեր են ընդգրկուած հիմնականում։ Աճառեանի «Հայերէն գաւառական բառարան»ի հետ էլ չենք կարող համեմատել ամբողջապէս, որովհետեւ հեղինակը սրանում տեղ է յատկացրել նաև հայերէն ուրիշ բարբառների բառերին. ուստի կարծում ենք, որ հեղինակը Պոլսի բարբառի բառերի մի մասը գիտակցաբար մի կողմ պիտի թողնէր կամ պիտի նշէր բացատրութեամբ պոլսահայ բառերի միայն հիմնական իմաստները կամ առումները։ Եթէ առարկուի, որ մենք սխալուում ենք, թէ Աճառեանը չէր կարող գիտակցաբար բառեր դուրս թողնել Պոլսի բարբառից, ապա այն ժամանակ առաւել ևս յատակ պիտի երևայ Թէոդիկի բառարանի ճոխութիւնը։ Աճառեանի բառարանի համեմատութեամբ։ Այսպէս թէ այնպէս, Թէոդիկի բառարանի անհամեմատ ճոխութիւնը Աճառեանի բառարանի համեմատութեամբ բացատրելի է նրանով, որ Թէոդիկի բառարանը միայն Պոլսի բարբառի բառարանն է, միայն մէկ բարբառի. հետևաբար պէտք է աւելի հարուստ լինէր բառերով և դարձուածքներով, ինչպիսին որ է իրականում։ Ուստի կարելի է անվերապահօրէն ասել, որ Աճառեանի «Հայերէն գաւառական բառարան»ի համեմատութեամբ Թէոդիկի «Պոլիսի հայեմարը» բովանդակում է շատ ու շատ նորութիւններ։ Բաղդատութիւնը թողնում ենք թերահաւաններին. այդ նպատակով ստորև Թէոդիկի բառարանից տպագրուելու են մի քանի էջեր առանց յատուկ ընտրութեան։

Հայ բարբառադէտները երբեմն յայտնաբերում են թերութիւններ Հ. Աճառեանի բարբառագիտական աշխատանքներում։ Այդ թերութիւնները մասամբ պատճառարանում են նրանով, որ Աճառեանը արեւմտահայ լինելով՝ լուր և յատուկ չի տարբերակել արեւելահայ բարբառների ննչիւնական տարբերութիւնները։ Թէոդիկի բառարանի և Աճառեանի պոլսահայ բարբառի ուսումնասիրութիւնները, ինչպէս նաև նրա «Հայերէն գաւառական բառարան»ի պոլսահայ բառերի արտասանութեան գրանցումը և բառերի բացատրութիւնները համեմատելով՝ կարելի է ստուգել նրա և Թէոդիկի աշխատանքի ճշգրտութիւնը, պոլսահայ բառերի և ոճերի ժողովրդական արտասանութեան հարազատ գրանցման աստիճանը և բացատրութիւնների տարբերութիւնները։ Բերենք մի քանի օրինակ։

Հ. Աճառեանը «Հայերէն գաւառական բառարան»ում առաւ - փուխաւ արտայայտութիւնը բացատրել է «Պլ. խաբելով դրամը գողցող», իսկ Թէոդիկը՝ «Դրամաշորթ»։ Պոլսեցիները չեն վարանի յայտարարելու, թէ Թէոդիկն է ճիշդ բացատրել։

Նոյն բառարանում Աճառեանը նշում է, որ «առաջն տանել» դարձուածքը գործածական է Երևանի, Ղարաբաղի և Պոլսի բարբառներում. Թէոդիկի բառարանում դարձուածքի առաջին բառը «առաջքը»ն է։

Առնելիք բառալոգաբանական Աճառեանը գրել է, թէ բառի սովորական ձևն է առնելիքուոր, այսինքն՝ ա յօդակապով, որ բառը գրականին է մօտեցնում. իսկ թէոգիկի բառարանում գտնում ենք միայն առնելիքուոր, ինչպէս Աճառեանն էլ նշել է առնելիքուոր բառալոգաբանում: Թէոգիկը ա յօդակապի մասին խօսելիս գրել է. «Ժողովուրդը ա-ով բարդութիւնները քիչ կը բանեցնէ, աւելի յարած է առանց յօդակապի բարդութեանց, ինչպէս սիւսմառուք, պակեհամ» և այլն:

Աճառեանը գրանցել է աւելոր անցունել, թէոգիկը՝ ասելու անցունել, վերջինիս բառարանում բնաւ չենք գտնում աւել գրական արտասանութիւնը. ասելու բառը բացատրել է «ասելի բառին ռամկօրէնը»:

Նոյնպէս Աճառեանի բառարանում տեսնում ենք (Պոլսահայ բարբառում) Ասուծոյ գրաբարեան-գրական հոլովածէք, իսկ թէոգիկի բառարանում միշտ Ասծոյ է:

Ինչպէս նկատելի է, Աճառեանի «Հայերէն գաւառական բառարան»-ում բառերի հոլովական ձևերը մօտենում են գրական լեզուի ձևերին: Դրա պատճառը թերեւս այն է, որ, ինչպէս ասուած է բառարանի առաջարանում, հեղինակը բարբառային բառերը մեծ մասամբ քաղել է ապագիր գրականութիւնից (էջ 17): Մինչդեռ այս բառարանի հրատարակութիւնից առաջ լայն տեսած «Հայ բարբառագիտութիւն. Ուրուագիծ և դասակարգութիւն հայ բարբառների» աշխատութեան մէջ (1911), էջ 254, նա գրել է. «Պօլսոյ ... բարբառով գրուած անթիւ բնագիրները (թերթեր, վէպեր, առակներ, առածներ, ժողովրդական երգեր, գաւառական գրաւածքներ և կատակերգութիւններ) առ հասարակ պէտք եղած գիտական ճշդութիւնը չունին»:

Հր. Աճառեանի «Հայերէն գաւառական բառարան»-ում կան բառեր և դարձուածքներ, որոնք, ըստ նրա, յատուկ են միայն Պոլսի բարբառին, որոնք սակայն չկան թէոգիկի բառարանում: Դրանք կա՛մ իրօք պակասում են թէոգիկի բառարանում (բայց կասկածում ենք), կա՛մ բուն «ռամկօրէն» բառեր ու դարձուածքներ չեն, այլ գործածուած են եղել այն ապագիր գրականութեան մէջ, որից Աճառեանը քաղել է իր բառարանի համար:

1914 թուականի Յունուարի 18ին Անթուան Մեյէին ուղղած մի նամակում Հր. Աճառեանն իր «Հայերէն գաւառական բառարան»ի մասին գրել է հետեւեալ տողերը, որ թարգմանում ենք ֆրանսերէնից. «Չեզ յայտնի է, որ հայերէն բարբառների մի բառարան ունէի, որ արժանացաւ Քանանեան մրցանակին (2000 ֆր.): Կնոջս ընդօրինակած և իմ չվերանայած ձեռագիրը Լազարեան ձեռարանում էր: Ձեռարանի անօրէն այդ ապուշ կոստանեանը առանց ինձ տեղեկացնելու ապագրել է բառարանը, և մի գեղեցիկ օր այն ստացայ բոլոր սխալներով, որոնք կարող են սպրդած լինել չվերանայուած ձեռագրի և չսրբագրուած փորձնական մամուլների մէջ»:

Ինչպիսի գնահատական էլ արուել Աճառեանի և թէոգիկի բառարաններին, այս երկու գործերը լրացնում են միմեանց, բայց վերջինիս գործն անհամեմատ աւելի ճոխ է որպէս պոլսահայ բարբառի բառարան:

Թէոգիկի բառարանի բովանդակութիւնը, կառուցուածքը և հեղինակի աշխատանքային ոճը լաւագոյնս բացայայտուած են առաջարանում, որ ապագրւում է ստորեւ: Ստուգումը ցոյց է տալիս, որ «բովանդակութեան» բոլոր նիւթերը գտնում ենք բառարանում: Այդ բա-

լորը դրի տանելով և մանրամասն բացատրելով՝ Թէսդիկը հայաց լեզուի շատ գանձեր է փրկել կորստից։ Սակայն այդ բոլորը ապագաութեան յանձնելով միայն կտրելի է անվերադարձ կորստից ազատուած համարել, մանաւանդ երբ սրտամարմնք յիշում ենք այն ցուալի իրականութիւնը, որ պայտահայութիւնը թրքախօս դառնալու հարկադրանքի տակ է ապրում այսօր։

Թէսդիկը քաջ գիտակցել է, որ միայն այս և նման բռնարաններն լրացնելով՝ աշխարհարարի բռնարան կազմել չի կտրելի։ «Մի՛ ծղելի պիտի ըլլար տնչուշտ, — գրել է նա առաջարկում, — փորձ փորձել այս տեսակ բազմաբնի մը տաղանդներովը կանգնելու արդար աշխարհարարի մը չէնք լման։ միայն թէ կրնանք համարձակիլ յայտնել, որ անոր ապագայ յօրինուածքը բաւական բան մը կարող է փոխ տանել, ճարտարապետութիւնը անթերի ու քիչ մըն ալ — եթէ կ'ազէք — հարազատ սեպուելու համար»։

Թէսդիկի «Պոլիսի հայկաբը» բարերախտարար կարուստի մտանքում չէ, և զա՛նչորհիւ երուստղէմի Հայ Պատրիարքարանի։ Ուստի իզմիրեանց Գրական Մրցանակի քննիչ յանձնախմբի խիստ դրական կարծիքից, ինչպէս նաեւ մեր համազմունքից բացի, այն այսօր էլ կարող են դնահատել բարբառապէտ և բռնարանագիր մտանապէտները. այս իսկ նկատառումով «Սիւն» հանդէսի խմբագրութիւնը նպատակաշարժար է դառնում ապագրել հեղինակի յառաջարանը և բուն բռնարանից մի քանի էջ տաանց յատուկ բնարութեան։

Ս. Յակոբեանց վանքի արխիւներում պահւում են իզմիրեանց մրցանակներին ներկայացուած հայագիտական այլ աշխատութիւնների ձեռագիրներ, որոնց ցուցակը ապագրուած է Սիմոն Սիմոնեանի «Սիւլլուս» հանդէսի 1959 թուականի Սեպտեմբերի 26ի համարում, էջ 6։ Այս ցուցակում է նաեւ, բնականաբար, Թէսդիկի բռնարանը։ Համակարծիք ենք, որ բարբառագիտական աշխատանքներից ոմանք շատ արժէքաւոր են և արժանի ապագրութեան։ «Ժամանակին, — գրել է Սիմոն Սիմոնեանը, — մեծանուն և անմոռանալի լեզուաբան Հ. Աճառեան պահանջած և ստացած է ասոնցմէ կարեւորներուն նմանահանութիւնը»։ Սակայն սրա՞նց՝ տեսած չէ։

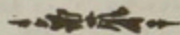
Երուստղիւ

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ¹

Ժողովրդական բառեր իրենց բաղժաթիւ տառմանքով և հոմանիշներով. Մասեղաբանութիւններ, բաղդատութիւններ՝ գրոց, գաւառական, արեւել. և եւրոպ. լեզուներու հետ. Աստղաւածք, յատկաբանութիւններ, փոխարեութիւններ. Օտարամուտ բառեր. Աղաւաղումներ իրենց սեղգումներով. Փերականութիւն (խոնարհումներ, հոլովումներ, մասնիկներ, յօդեր, տառեր, ձայնարկութիւններ, ևլն.). Պառաւարտութեա, մանկական լեզու, կնոջական և շուկայիկ արկուղերէն. Յատուկ անուններ, մերթ իրենց նշանակութեամբ. Պոլսական կամ Պոլսոյ մէջ ծանօթ կենդանիներ, բուսականներ և հանքային իրեր. Արհեստաւարի բառեր. Բնածայք. Տղայական և տաանին զրօսանք իրենց յատուկ աստղաւածներով. Ժողովրդական բանահիւսութիւն. Հանելուկներ, մանիւններ, երգեր, օրօրներ, վիճակի քառականներ, բանածեւեր. Մողթանք, անէճք, հայհայանք, Հեղնական, նախատական, կատակաւոր աստղաւածք իրենց պատասխաններով. Բառասպել, յանդաւոր հեղինակներ և ձեռքնաներ ևն., պառաւաշունչի (նախապաշարմանց) յատուկ աստղաւածք:

ՄԱՌԱԳԱՔԱՆ

Շինել բառգիրք մը, ուր պատկերուած ըլլար Պոլսահայ գաղութին լեզուն իր ուսմկացած և աղաւաղ զիմայեղումներուն հետ. Հարել ու դասել հոն մի միայն այն բառերը, այն ոճերը և այն բանածեւերը, որոնք կը վիտան հազարաւորներու բերնին մէջ և զորս ժողովուրդը ատրիններէ ի վեր որդեգրած է գրաբարէն չորթելով. թուրքերէնէն թարգմանելով, զբացի լեզուներէ հորկին բերմամբ փոխ տանելով և կամ, ասանցմէ դուրս, ինքը ինքնին ստեղծելով. չինել բառգիրք մը և մէն մի բառի կամ մէն մի պարբերութեան զետեղումէն անմիջապէս յետոյ անոր աղբերակը զննել, բանալ, վերլուծել, վերջապէս տալ պատշաճ այն մեկնութիւնը, որով կարելի ըլլար հեշտիւ թափանցել անոր ոգիին. անընդհատ գործածումով մաշած ծիւրած հրէշացած բառերը քթուրաբերել ու դուրս ցայտեցունել անոնց աղուոր նախատիպը. Ահաւասիկ ա՛ս կերպ գործ մըն էր, որուն ձեռնամուխ եղանք ու զայն հնարաւոր սահմանի մը մէջ լիակատար զուլիս հանելու եռանդով բարբառուն՝ պէտք եղաւ մեղի կրել զրեթէ եօթը տարուան աքնութիւն մը, ամէն իժիբ գեղերիլ հուստ հունա, մութ ու բութ խաւերու մէջ, բանաւոր կրպակներէ ներս կամ կանացի խմբումներու շուրջ, շուկան, ժամը, բաղնիքը, կապելան, ամէն ո՛ւր որ մերին անուս դատակարգը իր սիրտի զեղումներուն, գատանքին, խոնջէնքին, ուրախ օրերուն ու սուգի գայարումներուն պահուն ուրոյն տառթիւններ սովոր էր կիրարկել. Այսպէս, թուղթի անվերջ պատառիկներ զրպաննիս, մեծկոկ բա-

¹ Արդիականացրել ենք ձեռաւրումը (կէտադրութիւն, գլխազրբի գործածութիւն, փակագծեր, պարբերութիւններ ևայլն) առանց բովանդակութեանը ձեռք տալու:

ցինք մեր տկանձը մամիկներու ինքնատիպ խօսուբանութիւն, անէծքներուն, մաղթանքներուն ու հեղինակի արտայայտութիւններուն. կախուեցանք մօռտաբերաններէ, արկողեան բարբառը, չուկայիկ դարձըւածքներ ու ծածկարանութիւններ չուրթներէ դուրս իրենց թռիչին մէջ կատեցուցինք, նիշեցինք, յիշեցինք և ամբողջը մէկանց խմբած ու կուկած՝ յանձնեցինք ներկայ երկասիրութեանս էջերուն՝ կերպարանելու համար գիրք մը, ուր խտանար մէկ ստուար մասը աշխարհիկ լեզուին:

Աշխարհիկ լեզու կամ, աւելի շիտակը, «աշխարհավարիկ» լեզու. ոչ սակայն այն հագուած-չքուած Աշխարհաբարը, որ աս օրուան օրս կը դանուի Մամուլի թունդ տփին մէջ, երթալով կոկուելու, երթալով սարկուելու օտարոտի ասութիւններէ և թօթիկու կապանքը Գրաբարի սեղմ լուծին, հապա այն անգիր դպրութիւնը, զորս, չես գիտեր, ինտո՞ր դարբներ-բաներ են ժողովրդեան ծոցածին զաւկըներ ու մանա-

ՊՈԼԻՍԻ ԴԱՅԵՎԱՐԸ

ԲԱՌԳԻՐԸ ՊՈԼՍԱԿԱՆ ՌԱՄԿՈՐԷՆԻ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՅՑ

ԹԷՌՈՂԻԿ

1899 — 1905

ԴԵՍԿԻՆՍԱՐ

«Պոլիսի Հայելարը», անուանաբեր: Չեաւորում՝ Թէռղիկի:

Լանդ պառուաշունչ հայու կնիկներ, Չըխտալընէն Սամաթիա, Սամաթիայէն Իւսկիւտար, Վլանկա, Թօրխարու, Էն. Էն., Բիւզանդական ոստանին ատ հայաշատ արուարձաններուն մէջ, լեզու, զոր յարմար դատեցինք ալ Պոլիսի Հայելարը յորջորջելու Հեռի՝, փարսախներով հեռի արիսթոկրատ լեզուի մը բարձրութենէն, աս ռամկօրէնը սակայն այն

բարբառն է, զոր անվթար պահած ունի հասակդի բնակչութիւնը իր առօրեայ, ջուրի պէս վաղուկ խօսակցութեանը, տեսակցութեանը տանն, փոխն ի փոխը մարդ համագիւլու, լոխդիւլու, առտոնելու, գոյրոյթի, քամահրանքի, սիրոյ, տաղաուկի և ծաղու պարագաներուն: Ատոնց մէջ պիտի գտնէք խաւածանին իսկատիպ գրագիտութիւնը և քերականութիւնը, խորհելու, գտակելու նորանշան եղանակներ, փոխարեքութիւն, այլարանութիւն սպրդեցնելու սմբրուկ արուեստ մը. աւելցուցէք առոնց վրայ հայեցի կերտուած անանկ բառեր, բարդութիւններ, ածանցումներ, նաեւ անանկ գունագեղ ոճեր և յատկաբանութիւններ (Idiotismes), որոնց արծաղանդը բառարանի մը էջերը չէ որ եղած են ցարդ, ու կ'ունենաք «Պոլիսի հայեմարը»:

Երծաղելի պիտի ըլլար անշուշտ փորձ փորձել այս տեսակ բառգիրքի մը տաղձներովը կանգնելու արպար աշխարհարարի մը շէնքը լման. միայն թէ կրնանք համարձակիլ յայտնել, որ անոր ապագայ յորինուածքը բաւական մը բան կարող է փոխ առնել, ճարտարապետութիւնը անթերի ու քիչ մըն ալ, եթէ կ'ուզէք. հարազատ սեպուելու համար: Իրենց գրիչը մինակ ազնուական լեզուի մը կաղամարէն թաթխելու ունակողներ հուզէին պիտի երբեք քիթ փչրել Ռամկօրէնի պաշարին, նկատելով զայն ճշմարիտ աղբիւսք մը նոր Հայերէնի: Այս վարկածը որքա՛ն ստոյգ է, իրաւ որ չեմ գիտեր: Կիտցածս ան է, որ աշխարհի մէջ խոտան համարուած աղբիւսքներ տանն-ատեն թաղստոցը եղած են գանձերու. Մեծ Խաչեալին Դառաթիւնը բաւ և շատ է ներկայացունել իրը առաջին օրինակ...: «Ժամանակն եկած էր, որ հարկին պահանջումը յաղթանակէր ամէն զաղափարաց և յօժարութեանց դէմ, և դարուս սկիզբներէն փոքր ի շատէ զգալի եղաւ ռամկօրէն լեզուին յարգատու և նոյն լեզուաւ գիրքեր շարագրելու կարօտութիւնն»։ ասանկ զաղափար մըն էր ահա, որ կը հրապարակէր ասկէ տարիներ առաջ Մխիթարեան Ուխտին ներհուն գանկերէն մին, ինքը յաւէտ կարմիր գրարարեան մը ըլլալով հանգերձ:

Իբր յառաջարանի նախամուտ վերեւի հակիրճ տեսութիւնը ընելունէս յետոյ անցնինք բառգիրքիս պարունակութեանը և խօսինք քիչ մըն ալ այն ուղղութեանը, այն ճամբուն վրայօք, ուրկէ տոտիկ-տոտիկ քաղցուցինք, յառաջ տարինք մեր տքնութիւնը:

Ինչպէս կ'երեւի Բովանդակութիւն վերնագիրով սկիզբը գրուած ցուցակէն, բառգիրքիս մէջ մեծկակ բաժին մը յատկացուցած ենք Բովանդակութեան ճիւղին, բայերու խոնարհմանց անկանոնները և բառերու հոլովմանց անսովորները ուշի-ուշով նշանակելով իրենց դիմաց: Միմիայն ռամկօրէնի յատուկ յետադաս և նախադաս մասնիկները գիրի կարգով զետեղեցինք և ո՛ր պարագաներուն ի՛նչ նշանակելին բացատրեցինք օրինակներով:

Հայերէն Այբուբենին 38 գիրերուն վրայօք զոտ-զոտ խօսեցանք և անոնց խաղցած դերերը մէկիկ մէկիկ ջանացինք պարզել:

Գալով ձայնարկութիւններուն, հարկ եղաւ նոյնիսկ թուարկել զանոնք իմաստի իրենց նուրբ զանազանութեանցը սիրուն: Գաղափար մը տալու համար յառաջ բերենք Ար. 1. Միջարկութիւն ցաւի. Ա՛ մի կ'ընես, ակռայ կը Բաշուի: 2. Դժգոհանքի. Ա՛... ա՛հ չեղաւ իշեհ: 3. Զմայլանքի. Ա՛... ի՛նչ աղուռ է:

Ութը մասունք Բանին անջատարար ուսումնասիրութեան առարկայ դարձունելնուս տանն դիտեցինք, որ

սոմականը, *հրը կրկնուի, մակրայ կ'ըլլայ, ինչպէս. Անուշ-անուշ* (իշեի). լեղի-լեղի (վախել):

Գոյականը *հրը կրկնուի, հիացում կը նշանակէ, ինչպէս. Վարդ-վարդ՝ երկխոսն բացուցածն էր:*

Բայը *հրը կրկնուի, չարանակական գործողութեան մը իմաստը կ'առնէ, ինչպէս. ելլալ-եկլալ ու նստիլ: Կ'երթայ-կ'երթայ, նորէն հոն է:*

Մակբայը *հրը կրկնուի, ուժգնութիւն կու տայ, ինչպէս. Շուշ-շուշ կը բալէ կոր:*

Իսկ գոյականի կամ սոմայանի քովքովութիւնը կը բաղադրէ սաստկագոյն վիճակը բառին, պայմանաւ որ առաջինը սեռական ըլլայ ու վերջինը՝ ք գիմարոյ յօդով, *ինչպէս. Մարդերուն մարդը «գերշար-գիլի անձ»:* Սեւին սեւը «ամենասեւ» է: Էտուն եւր «ծայր սաստիճան կոպիտ»:

Պիտիկին պղտիկը «հիւլէի չափ»:

Անտեղի յագնութիւն մը պիտի դառնար վերասին հոս փոխադրել քերականութեան յատուկ այս դրուագները մի ըստ միով: Միայն թէ մէկ քանի տարրական ծանօթութիւն հուսա ներածել բանաւոր էր անշուշտ բողբոջի մասին նկատուող հանգրուանները մտաշիւղի ընծայելու դիտումով:

Օրինակի աղագու, *ի՞նչ ըսել է հոյեղի բայալած խօսքը, որուն շատ պիտի հանդիպի դիրքս թղթատող մը: Երայանի է, թէ թուրքերէնէ փոխառիկ բայեր է՛ր ալէկ կան ընթացիկ լեզուներու մէջ, ինչպէս. մնալ «մնալ» իրենք», սպիտակ «սպիլ վիմէ», սեպել «սալմալ», բիւլ «բիւլմալ», չալի «չալմալ», պարբիլ «պարբմալ», տոնել «տոնմալ» «կշտամբել» ու իմաստով: Այս կակիկ, կլորիկ, համաձայն կողագարները ահա հոյեղի բայալած կոչեցինք և զանց բրինք այն բայերը, որ ընչովին տաճկեմար դրոշմ մը ունէին, *ինչպէս. խուսուրմիւ ըլլալ, (ծինը) խուսուրմիւ ընել, պոլուրմիւ ըլլալ ևն. ևն., անոր համար որ առանց վերջը չի պիտի դար. և յետոյ՝ առանց համադրները գիտէ մօղովուրդը, ինչպէս կոսիլ, վաղուել, աւուրիլ ևն.:**

Բռնի մը սահմանը տուած տաննիս խղճա՛տը ուղեցինք ըլլալ անոր ամենանուրը տառնները նիշել, ընդլայնել, չի մոռնալով նաև օրինակ մը քովիկը դասելու: Իբր նմայ առնենք աչքը. սեռական նաև աչիչ > աչիգ — գրաբար աչալ, *ինչպէս. աչիչիս լուսն ես գուն իմին: Երգն. նաև աչուրներ. — ուրներ կամ — ուրներ մասնիկով յագնակիի կը վերածուին մի միայն այն միավանկ բառերը, որոնք մարմինի վրայ զոյգ անդամի անուն են, ձեռք-ձեռուրներ, աչք-աչուրներ, լոնք-լոնքուրներ, ձուկ-ձուկուրներ, մուկ-մուկուրներ: Իսկ կոկով բառին յագնակիին կոկվրներ ըլլալուն պատճառը, բառը երկվանկ ըլլալով՝ ձայնաւորներէն միայն սղմամբը միավանկի վերածուելը և — ուրներ զօրէնքին հպատակելը չէ, վտանգի վտեր ու — ուրներ նայն չին. հապա պատճառը այն է, որ երկվանկներու ամենցումին պահուն երկրորդ ձայնաւորը կը կարծուի, *ինչպէս կալանդ-կալանդուան, աման-ամրներ, կոնակ-կոնրկես, առապ-առպերեն ևն.:* Եթէ մոզ միավանկը մոզուրներ չ'ըլլար, պատճառը այն է, որ անստայգ է թիւով իրեն զոյգ ըլլալու: Իսկ թեւը, որ ըստ այս օրէնքին պարտէր սեւուրներ ըսուիլ, թեւեր յագնակիին կայանք տուած է ներդաշնակութեան օրէնքին գէժ չի մեղանշելու համար. երկուս ՎՎ (վվ) քով-քովի խորթ կը հնչէ ականջին, ԱԶԲ. 1. Ականջոյթ, տեսողութեան գործարան: 2. Նայուածք, *ինչպէս՝ Սրբոր վրայ աչք մը**

պարսպուր: 3. Ուշադրութիւն, հսկողութիւն: 4. Զարակնութիւն, ինչպէս՝ աշխույ կ'ուսեն կոր մեզի: 5. Նժար (կշիռի): 6. Ծակ, ինչպէս՝ բան, բախտիկ եւ ինչ ալ մը բացուեալ է: 7. Խոստ (պանիրի, հացի մէջ): 8. Խորշ, դարակ: 9. Կապ անցունելու օղ, օղակ (կօշիկի եւն.): Այլ. սամկերէն առիւ: Իսկ ալ բառով կերտուած սճեր, ինչպէս՝ ալ բանով, ալ համար հազար պէտք է, ալ սունկ, ալ բալ՝ մեղի լաց, ալ իլուսել, ալ մաշածին շտի, ալ եւ իսկ եւն., եւն., 200ի մօտ ստորեւ դառնուած են իրենց ուրոյն մեկնողականներով:

Աւելորդ չի սեպեցինք նաեւ անձնիւր բառի տարնիւր կցել-չտրել տնոր հսկանիւններ, ուր ընդունուած նորարանութիւններն ալ աստատօրէն իրենց գոյութեան իրաւունքէն չի զրկուեցան:

Ոճերու շարքին մէջ կան անանկներ ալ, որ բաղդատութեան դրուած են գրարարիններուն հետ. ասով ցուցունել ուզեցինք, թէ աշխարհիկ լեզուի ասացուածքները երբեմն զուտ գրաց լեզուի աղբիւրէն բղխած են. իրենց կազմութեան՝ գրացի լեզունիւրէ կազմուած դատուելին ջրելու համար: Պատիկ օրինակ մը պիտի բաւէր սրահը: Գրարար Բեւեռ զբեւեռ բովել «չիլի չիլիի սեփեր», Զիբա ի վեր սունկ «սոսքայ», Խորեակմար «սամ եւ իրենէն մուրաւր», Աննիկ առնել «ինքզինքիդ կ'ընես, եկնիկ ետքարը» եւն.:

Այս = հաւատար նշանով պիտի տեսնուին բազմաթիւ բառեր (զուկն., թրք., պրսկ., արբ., յն., անգղ., գղ.), որոնք բաղդատութեան դրուած են ստորին կամ մօքուր հայերէններու հետ. բառգիրքիս Ուղղագրական մասը կազմելով: Մեր նպատակն էր գիւրացնել բանասէր ընթերցողին ազգայն աշխատութիւնը, զետեղելով կարգ մը զուտ հայերէններու դիմացը օտար լեզունիւրէ համեմատելի բառեր, ասանց յաւանկելու. թէ ճարտը բաղդատականներնիս բացարձակ ճշգրտութիւններ բլլան: Ապագային մենք թերեւ տեղի խնամելու պատրաստենք. հիմակուանը իրեւ նիւթի պարզ հաւաքում մը կը ներկայացունենք, կամ տեղի չիտակը՝ նախափորձ մը:

Բաւական ստուար քանակով մը մթերուած են դարձիս մէջ առածներն ալ, ասոճայիններէն սկսեալ ինչուան օտարները, անոնք, զոր ժողովուրդը թարգմանարար կամ հայեցի եղանակով վարժութիւն ունէր կիրարկելու: Առածներուն և հասարակաց ասացուածքներուն կարգին ընթերցողը պիտի պատահի անանկներու ալ, որոնց տեսքէն զուտակ երեւոյթ մը կ'արտացոլայ: Զարմանալի չէ ասիկա, ինչու որ Գաւառարարառի և Պոլսական պատուարարառի խնամութեան կապ մը կա՛յ ու կայ: Ատենօք գաւառներէն հոս գաղթող էրիկմարդեր պոլսերնակ աղջիկներու հետ կարգուելով՝ անոնց՝ իրենց ասոճային լեզուն բանեցուցած են. կիներն ալ իրենց կարգին աղկաղկ վերաբերումով մը վարուելով իրենց համար անսովոր այդ լեզուն հետ՝ գէշ աղէկ իւրացուցած են զայն և ընթացիկ դարձուցած անոր գարծածութիւնը: Ասոր համար է որ զուտ գաւառական խել մը ասութիւններ, առածներ ու բառեր չափաւոր ասոճանի մը մէջ նայնացած են մերիններուն հետ:

Երկս որպէսզի ձայնագիրի մը գլանին պէս հաւատարիմ ներկայանար, չուզեցինք անյուշ թողուլ մաղթանքի, անէմքի և հայհուշներու անհամար կաղապարներ, կատակաւոր զուրցուածքներ իրենց արձագանգ պատասխաններով. բառախաղեր, հանելուկներ, տալնի և ծաղկացի գրօսանքներ իրենց կոչումներով. նարաի ու թուղթի խաղերու ասանձ-

նախատուկ բանաձևեր, «չուկոյի քերականութիւնը», ինչպէս կ'ըսեն, կնիկի ծածկաբանութիւններ. վերջապէս յանգամայիկ այն զրոյցները, որոնց խորը ծանականքէն զատ ոճ սեպուելու արժանի դրաւագներ ալ կը թագչէին, ինչպէս՝ բէն-է-բէ՝ խլիէ, ինի-մէն-իմ՝ Ասուած իմ էն. Հեղեկայով ձեկեկայ նորահնար բացատրութիւննիս աս կարգիններուն համար գործածուեցաւ:

Իսկ ձեկեկայն, որ հեղնոտ ճակատամ մըն է սեէ խօսքի, դարձեալ իրեն ծոցը կը պահէ, չես գիտեր. ի՛նչ դիւթանք մը լեզուական. զոր օրինակ՝ Քուր, պասխն. Բերի՛ս Եկեմ: Պապա (մեկկն. լեզու)՝ պապրակի՛ս: Համէկ՝ շէֆէ ծամէ: Հարս . . . Եստանիք հանէ: Մար՝ մարմի՛ս: Պապուէր է՝ պասկ զեկեկ վրան (անէժք) էն.:

Անէժքներուն միմիայն մէկ օրինակ պիտի բաւէր գաղափար մը կազմելու համար խուժանին ունեցած տարօրինակէն եզական դրագի-տութեանը վրայօք. Լանկիլ Լուկիլ, պոյլլ լամ:

Այնուհետեւ երգ, օրօր, մանի և վիճակ բառերուն հանդէպ ուղեցինք գաղափար մը առ ժողովրդական բանահիւսութեան մասին, քառականն. լու, երկաղներու և վերջանուագ հատուածներու ինչ-ինչ մէջքերումներով, հաւատով, որ համայնքի մը պատկերային լեզուն բացառա հոծացում մը ունի հառաչներու, տարփանքի առաջաւմին կամ ճոխ-րիկին մէջ մրտի առնող առաջատար պտուղին մեկանոյ՝ մենեղներուն մէջ:

Գունագեղ և իսկապէս եզական դուրցումքներ պատառուցելի մէջ ալ կը վխտան: Ենթադրուած բառով պէտք է հասկնալ լոկ նախապաշարմանց յատուկ ոճերը, որոնցմէ իբր նմոյշ բառգիրքս ունի: Ինչ որ հաւատքի մասն է, հոն բառ ու ձև պիտի գտնէք. սնապաշտութիւնը տար կարգէն է ահա:

Այս ամէնքէն յետոյ կը մնար խօսիլ զործիս բառամբերի վրայ, այսինքն՝ պոլսական և Պոլիսի մէջ ծանօթ բոլոր կենդանիներուն, միջտաններուն, թռչուններուն, սողուններուն, բուսեղէններուն, հանքային իրերուն և անոնց ծառայութիւններուն և մանաւանդ արհեստաւորի սեպական զանազան բառերուն վրայ: Առ այս հարկ եղաւ մեզի գլուխ դարնել փերեզակի, զեղագործի, բազկերակ շօշափողներու, ուսկանի ու կարթի հետ խողացողներու, պօրտայի մարդուն, վաճառքի ու հաշիւի պաշտօնէին, բո՛ւր բրիչը գործածողին, ասեղ ձեծողին, մետաղ ու գոհար բանողին, կարուակէն մինչև թռչնորս, թռչնորսէն մսագործ փոխի փոխը այցելելով անձնիւրի բերնէն իսկ լսելու իր զրաղումին վերաբերեալ բառերը: Հատորս եթէ խճողուեցաւ այսպէս՝ օտարամուտ բառերով, փոխարէնը գտնէ կրցանք առ անոնց համարմէք հայերէնները. գանուածներէն ու մոռցուածներէն խլելով լոյս աշխարհ ածելով, պակասներն ալ նորաբանութիւններէն կամ գաւառականի պաշարէն ընտրողի առնելով:

Եւ Բառգիրքս, փորձ կամ նախափորձ, այն յոյսը ունիմ, թէ լման դրանկարն է Պոլիսի Ռամկօրէնին:

Թէ՛ՈՒԻԿ ԼԱՊԺԻՆՃԵԱՆ

ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ «ՊՈԼԻՍԻ ՀԱՅԵՎԱՐ»-ԻՑ

ԱԿԱՆՋ ԵՒ ԴՐԱՆՈՎ ԿԱԶՄՈՒԱԾ ԴԱՐՁՈՒԱԾՔՆԵՐ՝

Ականջ, *առժկօրէն* ական. սեռ. ականքի, [յոգն.] ականքներ. *Լսողութեան* գործարան. լսելիք, ունկն:

Ականջ զնել, *Ունկնդրել*, մտիկ ընել:

Ականջ խառնելիք, *Հիւսլ*, Ականջկրկիտ:

Ականջ կախել, *Ունկնդրել*, մտիկ ընել, ի նկատ առնուել, կարեւորութիւն տալ. *Ինչպէս*՝ Ականջ մի՛ կախեր զուց տնոր:

Ականջ կտրել, *Ուշիւ ունկնդրել*:

Ականջ հոսելի, *տե՛ս* Ականջին հոսելի:

Ականջ ունենալ, *Երաժշտութեան*, նուագի լեզուէ հասկնալ:

Ականջ չի զնել, *Ստուշտանել*, չի հնարանդիլ:

Ականջ չի կախել, «*Մտիկ ընելը չ'արժեր*» ըսել:

Ականջ պատուել, *Ուժգին* ձայն հանելով խուլցունել:

Ականջս քեզի է, (բանաձև) *Ուշագործ կ'ունկնդրեմ քեզի*:

Ականջ տալ, *Ունկնդրել*:

Ականջէն աղջիկ է, (բանաձև) *կը նշանակէ, թէ ակնարկուած աղջիկը կուսութիւնը կորսնցուցած է. այս ասութեամբ ըսել կ'ուզուի, թէ հնթակային վրայ միայն այդ մասը մնացած է անեղծ և անվթար*:

Ականջէն բռնածին պէս զուրս ընել կամ գեսնէ գեսին զարնել, *Վարժապետի սպառնալիք, ևն.*:

Ականջէն բռնել, բերել, տանիլ. *Չերբակալել ըսելու մէկ ձևը*:

Ականջէն ելլալ, *Մոռնալ*:

Ականջէն քաշել, (գործ.) *ձգել զականջ. նշանուողի, որպէսզի խօսեցնալին առննք զօւրցէ*: 2. *Դպրոցականի պատիժ*:

Ականջը անցնիլ, *Տե՛ս* Ականջը երբալ:

Ականջը բանալ, 1. *Խոսել մը բժշկել*. 2. *Ուշի ուշով մտիկ ընել*:

Ականջը գոցել, *Մտիկ չընել*, արհամարհել:

Ականջը գոցուիլ, *Խլանալ*:

Ականջը զնել, *Լսւր մը իմացունել. Ինչպէս*՝ Սրուրդ տալեր, ականջն եր գրեր:

Ականջը երբալ, *Իմանալ զաղանիք մը, զաղանի բանի մը վերահասու ըլլալ*: 2. *Աղմուկէ մը լսելիքը տաղտկանալ, յոգնիլ. Ինչպէս*՝ Հերիք պոռաս, ականջս գնաց:

Ականջը ըլլալ, *ի մտի ունենալ խրատ մը, պատուէր մը, յանձնարարութիւն մը*:

Ականջը լեցնալ, 1. *Նողկալ՝ միշտ գէշ խօսքեր լսելով*: 2. *Լեզուի մը վարժուիլ. Ինչպէս*՝ Գաղիեփար խօսին նե հեռոյ, ականջոյ կը լեցայ, զուց տլ կը սորվիս:

Ականջը լեցունել, *Համոզել*:

Ականջը խօսի, *Բացակայ ողջի մը լաւ յիշատակութեան տաթիւ բանաձև. Հո՛ս ըլլալու եր*:

Ականջը խօսիլ, 1. *Դռնչել*: 2. (Պառաւաշունչ) *Այլուր նայն վարկենին իր մասին խօսիլ*:

Ականջը ծակ, *Արթուն*:

Ականջը ծակ է, (առած) *Չիկայ բան մը որ չիմացուի*:

՝ *Տե՛ս* ձան. 1: Ականջ բառից կազմուած դարձուածքներէց մի քանիսը տեղաշարժել ենք խիստ այբբենական կարգը պահելու համար: Մ. Մ.

Ականջը ծակել, 1. Աղջնակի մը ականջներուն բլթակները մոխիրով չփել
ու ասեղով ծակել՝ օղի ծակ բանալու համար: 2. Իմացունելէ
չգգուշանալ, միաքը բանալ դէպի գաղանիք մը, խելամուտ ընել
տալ, արթնցունել:

Ականջը ծակել, ծանրալուր, ուշ լսող, խուլկէկ:

Ականջը կտրէ բոլ՝ ետին ձգէ, (բանաձե) կը բամբասեն կոր զինքը, չի-
մանար կոր, անտարբէր է իր մասին զուրկուածներուն:

Ականջը հասնիլ, Իմանալ, (գրբ.) լու լինել:

Ականջը մեկուն ընել, Ունկնդրելու հրաւիրել. ինչպէս՝ Ականջդ ինծի
քէ քի զուրցեմ:

Ականջը մնալ, Յիշել:

Ականջը մնալ, 1. Խրատ մը, դատ մը ըմբռնել: 2. Հաւատալ. ինչպէս՝
Ականջս չի ասուր ասակ խօսքեր:

Ականջը մօտ բերել, Լաւ ունկնդրել:

Ականջը ունենալ, տե՛ս Ականջը ըլլալ:

Ականջը սուր, Արագալուր:

Ականջը վազել, Ականջի հիւանդութիւն մը:

Ականջը ասնիլ, Շատ խօսելով, շշնկոցով ականջը յագնեցունել, ձանձ-
րոյթ պատճառել:

Ականջը բիրայի տալ, Մտացիր ունկնդրել:

Ականջի աղտ, (գւռ.) Ստուկ:

Ականջի գէտ գալ, Անխորժ հնչել:

Ականջի գուռ, (գւռ.) անկճգուռ. Թմբուկ = գդ. tympan, քունք: ինչ-
պէս՝ Անկտնիկ գուռը սիրեմ քի ամեն բան շիտակ է խմացք:

Ականջի ետի կամ ետեւ նետել կամ ձգել, Յետաձգել, ձգձգել, կարեւորու-
թիւն չի տալ:

Ականջի լոբ, Ականջթոռ, բլթակ:

Ականջի ծակ, Թորիծ:

Ականջի վրայ պառկիլ, Խօսքի մը կարեւորութիւն չի տալ, յանձնարա-
րութիւն մը չի կատարել:

Ականջին տնտնիկ գալ, Լսել կարծել:

Ականջին պալիլ, Լուր մը թեթեակի լսել:

Ականջին զարնել, Լուրի մը ևն. հետեւէն հետու հասու ըլլալ:

Ականջին հասնիլ, Տեղեկանալ:

Ականջին ջուրի ձայն գալ, Պատանիներու՝ արհամարհանօք մտիկ ընելը
ծերերուն յորդորակները:

Ականջին վրդ գալ, Առ ոչինչ գրել, անգոսնել:

Ականջին ասնիլ, Ալիւրէ հրուշակ եփելու տեհն գգալ մը խորիծ ական-
ջին մօտեցունել՝ եփունութիւնը ճշդելու համար: Նաեւ Ժամացոյցի
բանիլը, ևն.: Իսկ Ականջին չի ասնիլ՝ ականջ չի կտիւնել, անգոսնել:

Ականջին օլ ըլլալ, Անմոռանալի խրատ տալ. ինչպէս՝ Անկընիկ օլ ըլլայ:

Ականջները բամբակ քիւր է, (նխակն.) Զիմանար կոր:

Ականջները զոցել, Յիշոց ևն. չիմանալու համար ձեւ:

Ականջները խծալ, Դոնչիւ անթութեանէ, տկարութեանէ ևն.:

Ականջները ուտել, Շատ խօսելէ ունկնդիրը ձանձրացունել:

Ականջները տնկել (շան, իշու ևն.), Շականջել, ականջները ցցել:

Ականջները բիրիւր ըլլալ, Յարթմի կալ:

Ականջն ի վար խօսիլ, (գր.) Առ ունկն ճառ փարտալ:

Ականջովը լսել, (գր.) Ականջալուր լինել: Վստահ ըլլալ լսածին վրայ,
անձամբ տեղեկացած ըլլալ:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՐՑՄՈՒՆՔ ՎՐԱՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Հարցմունք վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետ
Սարկաւազէն, գետ գոլով յազգս ամենայն:

Եթէ զիւրոյ ունի երդք սաղմոսին տալեալ. Դու խորատեցեր զգլուխ վիշապաց ի վերա ջուրց: Դու փշրեցեր զգլուխ վիշապին եւ ետուր զնա կերակուր զաւրացն Հնդկաց:

Ի զիմաց պերելոյ ժողովրդեանն ի Բաբելոն մատուցանէ զոգրերգական պաղատանս Դաւիթ. Աստուած Հանդերձ եւ ալլովք երգակցաւք: Ընդէ՞ր մերժեցեր, Աստուած, խաղառ. բարկացաւ սրտմտութիւն քո ի վերա ժողովրդեան քո: Եւ ի կարգ արկեալ մի բառ միովէ զանցս զժնդակ կրիցն, որ ի Քաղդէացւոցն, զաւերած քաղաքին Երուսաղէմի եւ զխարայէլեան ազգին զերութիւն, զկիզումն տաճարին, եւ զի խորհեցան լուսուցանել զամենայն տաւնս Աստուծոյ: Եւ ապա ի վրէժ խնդրութիւն կոչելով զԱստուած, ասէ, Մինչեւ յե՞րբ Աստուած նախատէ թշնամին, բարկացուցանէ Հակառակորդն զանուն սուրբ քո: Յուշ առնէ եւ զառաջին սքանչելեացն վասն աղատութեանն Իսրայէլի, թէ որպէս զխաբառն եւ զզաւրս իւր սատակեաց ի խորս Կարմիր ծովուն: Վիշապս անուանէ զնախարարս, իսկ վիշապ զինքն իսկ զլիւսովին: Այլ զի ասէ եթէ ետուր զնա ի կերակուր զաւրացն Հնդկաց: Այս Հնդիկք զբացիք Եդիպտոսի, եկիք են ի բուն Հնդկաց, որ յարեւելս Հաբաւոյ առ Հնդէս զետով տան: Եւ այնքան զաւրացան ի սրնդ խտութեանն, որ եւ բազում անդամ տիրէին Եդիպտացւոց եւ թաղաւոր ի վերա նոցա յինքեանց կացուցանէին: Եւ յորժամ կորեաւ փարաւն իւրովքն առ Հասարակ, եւս առաւել քաջալերեցան առնուլ յաւարի զազգն Եդիպտացւոց եւ ծառայեցուցանել զնոսա: Վասն որոյ ի կերակուր տալ, ասէ, զվիշապն փարաւն զաւրացն Եթէպացւոց, զողջոյն ժողովուրդ ժառանգութեան նորա յանուն նորա կոչելով: Քանզի յուտել ասի, յալիշտակելն եւ ծառայեցուցանել: Որպէս եւ ասէ իսկ Աստուած բերանով սուրբ մարդարէին վասն իւրոյ ժառանգութեանն Իսրայէլի կոչեցելոյ յԱսորեռտանեայցրն յշտացելոյ, որք ուտէին զժողովուրդ իմ որպէս կերակուր, զայն անխարկելով:

Այլ միւս եւս Հարցումն ձեր վասն զեղծկաց ազխտաց վիշապին անուանելոյ, ոչ ունին զժուարինս եւ տարակուսելի ինչ, քանզի ոչ եթէ վիշապ է փոշին մանուածոյ ի փոթորիկ զեանականէ յաւոս խաղաղելոյ, ալ Հոգի ինչ է պտուտկեալ պատեալ զմիմեամբք, լցեալ Հոգմով յերկրէ, զի յորժամ զէմ բնդ զէմ միմեանց փշեցեն եւ Հանդետք զտանիցին, առ ի չղրկելոյ միայն զմիւսն եւ ոչ յաղթահարելոյ, չրջան իմն առնուն ի միասին զնալով պատմամբ զիրե-

բաւք եւ քանդի ոչ դատանին, եւ ոչ խտարին ի միմեանց, մինչեւ ի բարձրութիւն աւզոյս մերնոյ այնպէս երեւին: Եւ լինի այս երբեմն բաւն եւ սաստիկ դաւրութեամբ, իսկ երբեմն հանդարտապօյն եւ նուազ: Առտաղեւական ստութեանն: ունզն դնել եւ հաւատալ մի երբեք յանձն առնուցուս՝ միշտպէս գնա անուանողաց: Քանդի յիմարաց են այդպիսի կարծիք, որպէս եւ որք մասն լուսնոյ խաւարմանն աղճատին ի տանոյ միշտպի դատարկարանելոյ:

Այլ մասն որ ի Յոր միշտպին էիք հարցել բազում ունի տեսութիւն բանն, որ ոչ է այժմու ձեռնարկութեանս, սակայն փոքր ինչ եւ մանաւանդ զինդրելին ձեզ ծանուցուք համառուաբանի: Նա է սկիզբն արարածոց Տեառն, առայ որ խաւէրն ընդ Յոր յամպոյ եւ ի մորկէ, ոչ ամենայն արարածոց, այլ որ ի ջուրս բուծանին, քանդի Մոյսէս զերկինն առաջի դրէ արարածոյ ամենայն ի սկիզբն, եւ է յաղթ կենդանին մարմնով եւ անհնարին մեծութեամբ, թաղաւոր որոց ի ջուրսն, ըստ որում եւ զրեալն իսկ է, զոր եւ անուանեն Լեւ իաթան ժողովք իմաստաց, քանդի որպէս ի Բեհմովթ ցամաքին սողնոց կենդանեաց թաղաւոր, եւ զազանաց՝ առեւծ, այսպէս եւ ջրալին արարածոց շնչաւորաց Լեւիաթան, մի է եւ առանց լծորդի ընդերութեան, ոչ ծնեալ յամեքէ, մասն զի առաջին յարարածս Աստուծոյ զաշական կենդանիս, եւ ոչ ծնեալ զոր քինքնէ, քանդի ոչ տուաւ նմա սերիւր ամամբ ծնընդեան: Մահ է պատճառ ամականաց ի ձեռն ծնընդեան, զի մի սպականեսցին սեռք եւ տեսիք կենդանեաց, այլ փոխանորդութեամբ մնացէ ամենայն առանց եղծման եւ սպականութեան ի սպականութենէ նմա, մասն զի ոչ մեռանի ոչ հրամաւեցաւ ծնընդադործութեամբ յառաջխաղացութեամբն, եւ ունի զործ զարկելումն ջուրց ներքին անդընդոց, քան զյատակս վերին ծովու, քանդի զահաղին ծանրութիւն մեծութեան իւրոյ մարմնոյն յեցուցեալ ի վերա սաստկաբաւոյ հասանաց յորդութեան ջուրցն, այնքան միայն թոյլ տալով ջուրցն ելրոտեան, որքան հեշտ եւ դիւրին որոյմայնի մարմնոյն իւրոյ թուեսցի եւ իցէ: Եւ այս զործ մեծի նախախնամութեանն Աստուծոյ, զի մի ծովացի ծածկութեամբ ջուրց երկիրս ցամաք, որպէս ի սկզբանն, ոչ էթէ զի զանդընդային ըլիամուռսն, որ ստեղծ զամենայն ոչընչէ, եւ զեղեցկապէս նախախնամէ, ոչ կարէր այլազոյ արդելուլ կամ խափանել, զի մի բնաւ իսկ լինիցի, այլ որպէսդի զիւրոյ անշափական դաւրութեանն եւ զիմաստութեան հանդէս ցուցցէ, ըստ որում Էսէս Յունան յանդունդսն կառայարելով, եւ երկիցեն ի նմանէ ամենայն աղղք, այնպէս կամեցաւ մատակարարել, բայց բազում ինչ ի բանից պատմութեանն գնմանէ այլարանարար առեալ լինի ի վերա իմանալոյ միշտպին կամակորի, եւ այդ յազապս զորին բաւականացի:

Իսկ մասն չարժմանց, թէ ուստի՞ լինին, է պատճառ այսոցիկ բռնութիւն հոգմոց անդընդայնոց, քանդի երակք ընդարձակք են զնացից հոգմոյ յերկրի, որպէս եւ ջրոց ընթանալոյ: Վասնդի ըստ որում ի վերա ծովու հիմունս էարկ բարձրեալն երկրի եւ ի վերա գետոց պատրաստեաց զնա, այնպէս եւ ի վերա հոգմոց զծանրութիւն սորա կացոյց ամենահնարապէս եւ կարողաբար: Իսկ յորժամ թիւրեսցին շունչք հոգմոցն յընտանի եւ ի բնաւոր ճանապարհացն, ըստ իրիք պատահման յաղխան եւ ի փապարս ստորերկր(ե)այս, հարկ լինի սասանել երկրի, մինչեւ ուղիղեսցին զնացք շնչմանցն հոգմոց: Այլ յերբեմն սաստկապօյն լինի չարժումն ըստ բռնութեան հոգմոցն եւ կործանա-

կան, իսկ երբեմն հանդարտագույն վասն կակղութեան շնչմանն յուղիղն ընթա-
նաբոյ(յ) եւ բարեկարգապէս՝ ոչ ինչ վնասի երկիր, բայց խոտորումն գնացիցն
եւ առաւելութիւն բռնութեան զգորդումն երկրի գործէ, է՛ երբեք զի թաւթա-
փէ միայն, եւ է՛ զի մօրնչումն եւեթ գործէ, զոր մօրնչողական կոչեն, եւ
անաւ(ս)թութեան պատահել երկրի՝ պատառէ, ջուր կամ հուր կամ վէժս ի վեր
ձղեալ ընկենու, եւ այլ երբեք գոչին միայն լսեցուցանէ։ Իսկ արարիչն ամե-
նայնի, յորժամ կամ իցի ներել մեզ բնաւորական խրով(ք) քաղցրութեամբն,
սանձակոծեալ ընդրիէ զբռնութիւնն. եւ տեսեալ յանդարձութեան գաղղո
մարդկան եւ չչահալ ինչ յերկայնամտութենէն՝ ի տանջանո հարուածոց մեզ
ներգործէ, որպէս եւ զայլս ի վերա երկրի պատուհասս։ Եւ եթէ ընդէ՞ր բա-
րիք ընդ շարս մեռանին, եւ անմեղք ընդ մեղաւորս, ի բանէ անտի ուղիս, զԻ
արարեալ է մեր բոս կարողութեան՝ յաղաղս մեծի եւ ստատական արեւմտ-
եայ շարժմանն։ Եւ զայլ բաւական համարեալ թողցուք զերկայնմտութիւն
բնախաւսութեանն։

Ս. Յակոբեանց ք. 1272 ձեռագրին պարունակած այս գրութիւնը (ք. 376ա—380բ) հրատարակուած է 1951ին, Անրիլիաս, Ձեռագրաց Յիշատակա-
րաններու առաջին հատորին մէջ (էջ 343—348), տասնեակ մը կարեւոր սխալ-
ներով եւ պակասներով։

Տարբեր ձեռագրի մը համաձայն հրատարակուած է դարձեալ, 1956-
ին, Երեւան, Յոհաննէս Իմաստասէրի մատենագրութեանց կարգին (էջ 302—
304), նմանապէս բազում սխալներով եւ բերոյքներով։

Նկատի առնելով վերոյիշեալ հրատարակութեանց ոչ զոհացուցիչ
հանգամանքը, կը խորհիմք թէ այս հրատարակութիւնը աւելորդ պիտի չհա-
մարուի։

Ա. Յ. ՍՐՃՈՒՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԵՅԷ ԵՒ ՅՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ

Ստորեւ բերում ենք Հրաչեայ Անտեսանի երկու նամակ՝ ուղղուած Նիկողայոս Մատին՝ «Հայերէն արմատական բառարան»ի վերաբերեալ, ինչպէս նաեւ Գրիգոր Խալաքեանցի կարծիքը նոյն մեծարժէք բառարանի մասին: Այս գրութիւնները ժամանակին արտանկարել ենք Լենինկրատի Գիտութիւնների Ակադեմիայի դիւանի Նիկողայոս Մատի «կաթինետ»ի բնագրերից, որոնք գրուած են Հ. Անտեսանի ձեռքով: Առաջին նամակի համարն է B 1343, Երբ 4, երկրորդինը B 1343, Երբ 8, Գրիգոր Խալաքեանցի կարծիքինը B 1343, Երբ 6:

Կարծում ենք, որ այս նամակները եւ Գր. Խալաքեանի կարծիքը «Հայերէն արմատական բառարան»ի մասին՝ առաջին անգամն են հրատարակուելու: Դրանք կարելիք տեղեկութիւններ են հաղորդում բառարանի տպագրութեան պատմութեան մասին:

Երեւ գրութիւններն էլ տպագրում ենք առանց որեւէ փոփոխութեան:

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆԻ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻՆ

ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱՔԵԱՆՑԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

«ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ»Ի ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

19 յունիս 1907, Նոր-Բայազետ

Մեծազատիւ Տէր Ուսուցչապետ

Պր. Նիկոլա Մատ,

Համաձայն Ձեր առաջարկութեան այսօր ուղարկելու պատիւն ունիմ Ձեզ իմ Արմատական Բառարանից ճիշտ ու ճիշտ երես առ երես արտագրած 52 երես, որի մէջ մտնում են է, Ը, Ժ, Ի տառերը ամբողջովին և մի քիչ էլ Լ տառից: Կարծում եմ, ինչպէս Գուք ևս տեսել էք, այսչափը կարող կը լինի դադափար մը տալ ամբողջ աշխատութեան մասին, որու վրայ հարկ եմ համարում տալ հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Աշխատութիւնը պարունակում է 2080 մեծ երես, ճիշտ նոյն մեծութեամբ եւ ձևով, ինչպէս ուղարկուած մասը: Գործին մէջ մտցրել եմ Նոր Հայկազեան Բառարանի (ՆՀԲ), Հին Հայկազեանի [Մխիթար Աբրայի] (ՀՀԲ), Առձեռնի (ԱԲ), Պոլլա հրատարակուած երկհատոր մեծ Փէշախմալճեան Բառարանի (ՓԲ), Հայր Ալիշանի Հայրուսակի (Հրուս.) մէջ գտնուած բոլոր բառերի արմատները: Ամէն մի բառի կամ արմատի վրայ խօսուած է այսպէս.

1. Նախ տրուած է արմատը կամ բառը, նշանակութիւնը, նրանից ծագած զլխաւոր ձևերը, ածանցումների մէջ ստացած կերպարանափոխութիւն.

ներք, արժատի և անանիաների զործածումը տեղերը՝ աշխատելով ջոկել միշտ հնազանդները :

2. = նշանով նշանակում է բառի գիտնականացնող ընդունելի մեկնութիւնը՝ որքան կարելի է պարզ ու մանրամասն. այս մեկնութեանց մեծագոյն մասը արդէն գիտութեան մէջ ընդունուած և հաստատուն է, ոմանք ոմանց կողմէ կասկածելի, բայց այլոց կողմէ ընդունելի են, իսկ մի քանիսն էլ իմ մեկնութիւններն են խիստ զգուշաւոր կերպով արտած : Եթէ նոյն մեկնութիւնը Հիւրչման Armenische Grammatik-ի մէջ ընդունած է, նշանակում է նրա էջը, եթէ չէ ընդունած, չէ նշանակում :

3. Ստուգարանութեանց պատմութիւնը. այս մասը ամէնից զփութարն էր, դուցէ ամէնից էլ նուազ կարեւորը. սակայն ևս կարեւոր համարել եմ զ՛էն և տասնեակ տարիներով ամէն մի գիրք ու թերթ պրօպագանդայի եմ բոլոր այն տեղեկութիւնները, ծուռ ու սխալ մեկնութիւնները, ճիշտ կամ թիւր բնութագրանութիւնները որ բանասէրները կամ լեզուաբանները տուել են այն բառի մասին : Այսպէսով իմ աշխատութիւնը լինում է կատարեալ ամփոփում բոլոր ինձնից առաջ հրատարակուած լեզուաբանական գործերի. և այդ աշխատութիւնները նորից աչքից անցկացնելու ալիւս կարիք չի մնում : Այս բովանդակում ևս աշխատում եմ ամէն ինչ հերթով, հրատարակութեանց կարգով անել և ցոյց տալ թէ ո՛վ է բառին առաջին մեկնիչը : Այս մասը պիտի տալու մանր տառերով, իր գրքի ամբողջութիւնից դուրս : Եթէ Հիւրչման չէ ընդունած նախորդ (թիւ 2) մեկնութիւնը, իր պատճառաբանութիւնները այստեղ կը նշանակուին :

4. «Գու». համառոտագրութեամբ դնում եմ բառի այն դանդաղան ձևերը որ ստացել է մեր զանազան բարբառների մէջ. աշխատութեանս մէջ զուրկ եմ տեսնէք հետեւեալ բարբառները. Պօլիս, Ասլանբէկ (Նիկիտիզիս), Զէթուն, Տփլիս, Ազուլիս, Գորիս, Ղարաբաղ, Վան, Ողմի, Սուշափա (Աստուրիս), Սարբերդ. այս բարբառներն ունէի աշխատութիւնս գրած ժամանակ. բայց յետոյ կազմել եմ նաեւ Մարաղա (Պարսկաստան), Տրապիզոն, Կարին, Երեւան, Նոր-Նախիջևան և մասամբ Մուշ և Ալաշկերտ : Բոլոր այս 18 բարբառների բառարանը ևս իմ ձեռքովս կազմել եմ անձամբ տեղացիների հետ աշխատելով, հարցնելով կամ մէջնեքը տպրելով : Այս մասը կը լինի իմ գրքի լատագոյն նորութիւնը. արտասանութիւնը բոլորովին ճիշտ նշանակում է՝ հին ստուգարանութեամբ :

5. Փոխ. համառոտագրութեամբ նշանակում եմ բոլոր այն բառերը որ այս կամ այն լեզուն մեղինից փերցրել է. ինչպէս են Վրացերէն, Թուրքերէն, Լատիներէն, Միւղերերէն, Թուրքերէն, Թուրքերէնի բարբառներ, ինչպէս և թրքախօս հայոց զործածած ձևերը ևն. ևն. :

Կարող է պատահել որ սոյն 1-5 կէտերից մի քանիսը չդառնուին, այդ զէպչում չեն նշանակում. եթէ օրինակ 4 (Գու.) ձևը չկայ, նշանակում է թէ այդ բառը մեռել է և այժմ ոչ մի բարբառում չի զործածուած : Եթէ 2րդ կայ, նշան է թէ գիտութեան յարանի չէ նոյն բառի մեկնութիւնը ևն. :

Նամակիս հետ ներփակեալ ուղարկում եմ նաեւ Պր. Գր. Սալաթեանի և փկալականի պատճէներ* : Աշխատութիւնս, ինչպէս գիտէք, յանձնել էի Ճեմարան և տեսուչը ուղարկել էր Պր. Սալաթեանին քննութեան. Պարոնը ուղարկել էր նոյն նամակը, սրի պատճէներ ինձ ուղարկուեց. այդ պատճէնի պատ-

*) Տե՛ս ստորեւ :

ձէնք պատիւ ունիմ ուղարկելու: Նրա մասին հարկաւոր եմ համարում անել հետեւեալ նկատողութիւնները.

Պր. Խալաթեանի քննադատած թիւ 1 կէտը՝ թէ վերջերումս տպուած դրքերի բառերը չեն առնուած, այժմ լրացած է. որովհետեւ առանձին տետրակ եմ կազմել այդ բառերից եւ տպագրութեան ժամանակ կը ներմուծեմ: 2. Գրութեմ է թէ Լերբեմն շատ բնդարձակ է եւ օրինակ տրուած է Արտախոյր. իսկապէս այդ բառը շատ բնդարձակ է (6 երես), բայց միակ օրինակն է սա, որովհետեւ այս բառի մասին եւ «Տենչայր Սաթեհիկ տիկին» հատուածի վրայ եւ եւս պատշաճ եմ համարել տալ իմ բացատրութիւնները: 3. Հարկ չկայ, ասուում է, ամէն անգամ Նէֆի բացատրութիւնները գնելու: — Բայց քանի որ իմ նպատակն էր տալ ստուգարանութեանց պատմութիւնը, պարտական էի նաեւ սրանց անտես չանել, ինչպէս գնում եմ միշտ Հիւնքեարալէյէնտեանի Ստուգարանական Բառարանի (ՍԲ) բոլոր աշխարհակ բացատրութիւնները՝ իսկապէս համառոտ կերպով: 4. Ճիշտ է Պր. Խալաթեանի նկատածը թէ ամէն անգամ աշխատել եմ հնդկերոսական բառերի բոլոր քոյր ձեւերը գնել. այս եւս դիտարկել է եւ նպատակ ունի ցոյց տալու թէ բոլոր քոյրերի մէջ հայերէնը ինչ տատիճան հաւատարմութիւն է ցոյց տալիս: Տպագրութեան ժամանակ կարելի է, եթէ հարկ կայ, սոցանից մի քանիսը կրճատել:

Նկատելի են այն մի խումբ նշանները՝ որ բառերի սկիզբը դրուած են. սրանք բառի մասին շատ դադափար տալու համար են. † նշանակում է թէ բառը մաքուր հայ ձեւ է՝ հնդկերոսական արմատից. * նշանակում է փոխառեալ յունարէնից, պարսկերէնից, ասորերէնից կամ մի ուրիշ լեզուից. ‡ ցոյց է տալիս թէ բառը հայկական չէր է. օր. բնիկը որ կազմուած է ընդ եւ կեր (միասին ուտող) բառերից, ստացել է † նշանը: Նշանից դուրի բառերը անյայտ են:

Ներկայացնելով այս բոլոր դիտողութիւնները եւ տեղեկութիւնները, պատիւ ունիմ ի վերջոյ յայտնելու թէ ձեմարանի վարչութիւնը այժմ աւելի քան առաջ տրամադիր է * կառկի գումարը նախապէս յանձնելու եւ կարգադրելու տպագրութեան գործը: Որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է Ձեզ, կտակն այնպէս է կազմուած որ աշխատութիւնը տպագրութիւնից յետոյ միայն կարող է ստանալ գումարը, իսկ ես այս ահռելի հատորի տպագրութեան համար միջոցներ չունենալով՝ խնդրում էի որ ձեմարանը աշխատութիւնը կտակի արժանի գտնելուց յետոյ (որ կարող է լինել միայն այն դէպքում երբ կ'ստացուի Ձեր հաւանութիւնը), իր ձեռքով յանձնէր Էջմիածնի տպարանին եւ կտակի գումարից վճարէր բոլոր ծախսերը: Կտակի գումարը հազիւ բաւէ տպագրութեան:

Յուսարով որ պատիւ կ'ունենամ շուտով լսել Ձեր նպատաւոր կարծիքը, որով միայն պիտի վճռուի կտակին արժանի լինելու հարցը

Մնամ

Խոնարհ յարգանքօք

Հ. Յ. Աճառեան

Հասցէս՝ Հ. Աճառեան, Նոր-Բայազիտ (սուսերէն) [մինչեւ յունիս 20]

*) Այս բարի տրամադրութիւնը է շնորհիւ արդի Տեսուչ Մեսրոպ Վարդապետի. ուստի յոյժ ցանկալի էր ինձ համար որ մինչեւ ապրիլ ամիսը աշխատութեան մասին ամէն ինչ կատարուած ու տպագրութեան յանձնուած լինէր:

Առ Մեծաբարոյ տեսուն Գէորգեան Հոգեւոր Ճեմարանի

Պ. Կարապետ Կոստանեանց

ի Ս. Էջմիածին

Մեծապատիւ Տէր,

Համաձայն անցեալ Մայիսի 11ին ինձ ուղղած ճեմարանից Տեսուչ՝ Ձեր նախորդ արժանապատիւ Հ. Կարապետ վարդապետի գրութեան Պ. Հ. Անտանի «Արմատական Բառարանը» վերաբերմամբ, որ ուղարկուած էր ինձ աչքէ անցնելու, պատիւ ունիմ այսու իմ կարծիքս յայտնելու այդ աշխատութեան մասին:

Նախ՝ պակասում են բառարանում, որչափ եւ կարողացայ գիտեր, բառական թուով բառեր, որ պատահում են վերջին տարիներում լոյս տեսած հին գրականութեան վերաբերեալ մի քանի կարեւոր դրուածքներում: Պ. Անտանի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում այդ բառերից մի քանիսի վրայ:

— ա. Փիւնից (Վեներսիկ 1892) աղբախուղը (57), անպոսին (57), բարամբիւն (57), նաղարարութիւն (244), սարս (125) եւն:

— բ. Եղիւիան Կիւր. (Բաղմալէպ 1893 Դեկտ.) ահարոյնիկ, բանկայ, դակունիք ու զակունք, յուզանալ, ողթոց, ողկատ, նոզկայ, մարհիլ (գուցէ նոյն ընդ մարիկը), սեկայ, մենկայ եւն. էջ 573-576:

— գ. Անան. Շիրակացի (Ս. Պետ. 1877) զկարամուր (57), մեծաւեր դօտի (65), շարասոց (72) եւն:

— դ. Սոկրատ (Վաղարշ. 1897) բախ, աւճուն (262), աղիբար (224), զենակ (225), զորհասէր (265), հմութիւն (անդթութեան իմաստով, 247), պրատ (134), տակու (267), փարթարամ եւն.: Եւ չառ յաճախ— Երսոբել փր. արսոբել:

— ե. Գրիք Մնացորդաց (Մոսկուա 1899) զմծեալ, քակքով, քեփար, պտաֆարնել, սոնջեռեայք, փեստակ տտայ եւն.: Տես յառաջար.

Երկրորդ՝ մի քանի բառերի առթիւ աւելի ընդարձակ քննութիւն է դետեղած, քան այդ կարող է թոյլ տալ բառարանի ծառայը եւ բնասութիւնը. օր. «արտախոյր»:

Երրորդ՝ հազիւ թէ հարկ կայ ամէն անգամ մէջ բերել ն. Հայկ. Բառգրքի անյաջող բացատրութիւնները. օր. «կանթիկ»:

Չորրորդ՝ հազիւ թէ անհրաժեշտ է՝ ո՛ր եւ է հայերէն բառի Հնդեւրոպական բոլոր քոյր բարբառների նոյնանիշները յառաջ բերել. օր. եղբայր:

Եզրակացութիւն. Չր. Նայած Պ. Հր. Անտանի աշխատութեան մի քանի պակասներին եւ այլ մանր թերութիւններին, որ անխուսելի են այսպիսի մեծածառալ գործի մէջ, չր. նայած մի շարք բառերի փիճկի բացատրութիւններին ու համեմատութիւններին, որ կարող են դեռ լրացուիլ ու բարեփոխուիլ, — Հեղինակը՝ որ կարեւորագոյնն է, կանգնած է լեզուադիտութեան ուղիղ ճանապարհի վրայ եւ բացի իւր ուսումնասիրութիւններից օգտուել է լուրջ կերպով բոլոր նշանաւոր հայ եւ օտար լեզուաբանական հետազոտութիւններից, որով նորա «Արմատական Բառարանը» մի գնահատելի եւ խիստ կարեւոր գործ է հանդիսանում մեր գրականութեան մէջ. ուստի եւ նորա հեղինակը, որ երկար տարիներ է նուիրել այս ընդարձակ աշխատութեան,

միանգամայն արժանի է քաջալերութեան և խրախուսանաց, իսկ նորա զործը՝ տպագրութեան լոյս տեսնելու :

Սպասելով Ձեր տնօրինութեան՝ թէ ո՞ւր և ո՞ւմ ուղարկելու է «Բա-
սարանը»

Մնամ անկեղծ յարգանք

Գր. Խալաթեանց

Ուսուցչապետ Լազարեան Ճեմարանի

1908 Հոկտ. 8

Մեծարգոյ Ուսուցչապետ

Պր. Մառ,

Հ. Գալուստը գրել էր ինձ այն տեսակցութեան մասին որ ունեցել էք Ս. Էջմիածնում իմ Արմատական Բառարանի տպագրութեան մասին Պետեր-
բուրգի Կայսերական Ակադեմիայի կողմից : Այս մասին աւելի որոշ պայման-
ների համար նա խորհուրդ էր տալիս՝ գլխի անձամբ Ձեզ : Այժմ երկտպույն
խնդրում եմ Ձեզ, որ բարեհաճիք յայտնել թէ ի՞նչ են Պետերբուրգի Կայսերա-
կան Ակադեմիայի պայմանները բառարանիս հրատարակութեան համար՝ թէ՛
նխթականի և թէ՛ դրքի բովանդակութեան վերաբերեալ : Կանխաւ պարտք եմ
համարում յայտնել թէ ի՛մ կողմից ամէն պատրաստակամութիւն կայ այնպէս
ձեւաւորելու գիրքը՝ որ առանց մնասելու բովանդակութեանը՝ յարմարուէր
Ակադեմիայի պահանջներին : Գալով ուստական լեզուաբանական զործերից
օգտուելու հարցին, որի վրայ յատկապէս պնդում էք Դուք Ձեր տուած միա-
յականի մէջ, զժրախտաբար ա՛յս կարող եմ տեսլ որ իմ ուղարկած մասում
ըստ պատահման միայն չեն դառնուել ուսւ աղբիւրներէից օգտուած մասեր, թէ
ոչ նոցանից դոնձ մի մասը ծանօթ է ինձ, ինչպէս Պատկանեանի, Էմինի, Նաեւ
Ձեր զործերից մի մասը : Մնացեալը մտադիր եմ լրացնել, մանաւանդ եթէ պա-
տիւ ունենայի ստանալու Ձեզից նոցա ցուցակը, որի համար յատկապէս խնդ-
րում եմ :

Յուսալով թէ չուտով կ'ստանամ նամակիս նպատաւոր պատասխանը՝

Եմ միշտ Ձերդ

Հ. Աճառեան

1908 Հոկտ. 8

Թեմական Դպրանոց

Նոր-Նախիջևան

Մենք ուրախ կը լինէինք, եթէ Հ. Աճառեանի օրինակով կարողացանք ցոյց տալ Մեյլի հետեւեալ տողերի անկեղծութիւնը. «Ես հպարտ եմ, — գրել է նա Մեարոյ Մարտաւանդին — որ եղել եւ մնացել եմ բարեկամը աշխարհի տղաների, որոնց հետ աշխատակցել եմ» (22 Մարտ 1913 թ.)⁴⁶ :

Ստորեւ հայերէն թարգմանութեամբ եւ անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով ներկայացնում ենք Հ. Աճառեանի իննը նամակ ուղղուած Մեյլին : Թիւ 1, 2, 3 եւ 8 նամակներն առաջին անգամ հրատարակել ենք Երեւանում, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներին» հանդէսի 1966 թուականի 2րդ համարում :

ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ — ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԵՅԻՆ

«Փարիզից եւ Սթամբուլից յետոյ ես միշտ շունենալով, քննել եմ բոլորը* : Բնականաբար մեք թղթակցութիւն ունեցայ իմ երկու ուսուցիչներին՝ այդ ամբողջ թղթակցութիւնը գիտական հարցերի Մեյլի եւ Հիւզմանի հետ : Եթէ նրանց դրած նամակ շուրջ պահած լինէի, մի ահագին գիտական հասարակութիւն էի մտածում, դիմում էի նրանց եւ նրանց կարծիքը հարցնում» :

(Հ. Աճառեան, «Կեանքիս յուշերից», էջ 275) :

ԹԻՒ 1

Էջմիածին, 5 Ապրիլի 1900

Իմ շատ սիրելի եւ հուշակալոր Ուսուցիչ¹,
Ներեցէ՛ք ինձ, եթէ այս անգամ մի քիչ ուշ եմ պատասխանում ձեր վերջին նամակին :

Ուղում էք իմանալ, թէ Կոմիտաս Վարդապետը ե՞րբ է մեկնելու փարիզ : Ես հարցրեցի նրան, սակայն դժբախտաբար նա եւս ոչինչ չգիտի այս մասին, թէեւ մտաւ է, որ ինքն այս տարի մեկնելու է : Նրա մեկնումը կախում ունի Երաժշտական ընկերութեան այն խորհրդակցութիւնից, որ Յուդահանդէսի առթիւ կայանալու է Փարիզում : Նա կարծում է, թէ դուք իրենից աւելի տեղեակ կը լինէք այս մասին : Յամենայն դէպս ընդունեցէ՛ք նրա ամենասիրելի որոշումը :

Ես դեռ չեմ ստացել *Mémoires*—ի (Տեղեկագրի) այն համարը, որ տեղ լոյս է տեսել ձեր յօդուածը «տերութիւն» բառի մասին² : Ի միջի այլոց,

* Զնգելու խոստովանութիւնը ճիշտ է, պատճառաբանութիւնը՝ կեղծ :

46 Երեւան, Մատենադարան, Մեարոյ Վ. Մատենաեանի փոնդ :

1 Փարիզում հնագրականութիւնը գնում մի զրբի միջից այս նամակի փրանսերէն բնագիրը յայտնաբերել ու Երեւան՝ Գրականութեան եւ Արուեստի քանդաքանին է ուղարկել Հրանտ Թորոսեանը :

2 Հայերէն «տերութիւն» բառի ստուգաբանութեան եւ ուղղագրութեան մասին Մեյլի յօդուածը լոյս է տեսել Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան տեղեկագրում, հատ. ԺԱ. 1900. էջ 401 : Մեյլն ապացուցում է, որ այս բառի հնագոյն եւ ճիշտ ուղղագրութիւնը *Լ—ով* է :

Բամաջեանի³ միջոցով ևս վճարեցի 1899 և 1900 թուականներէ անդամավր-
ճարներս⁴ :

«Բանասէր»-ում կարդացիք անշուշտ իմ յօդուածը, որտեղ տրուած են
փերակ, երաժիշտ, նաժիշտ և առոյգ բոսերի ստուգարանութիւնները: Կ'ու-
զէի ձեր կարծիքն իմանալ զրանց մասին:

Հանեցէք ընդունել, Պարոն և իմ սիրելի Ուսուցիչ, խորին յարգան-
քիս հաւատարմքը: Ընդունեցէք նաև իմ անկեղծ շնորհաւորանքը Ձատկի տօնի
առթիւ:

Ձեր յայտ անձնուէր աշակերտ՝

Հ. Աճառեան

Երևան, Գրականութեան և արուեստի թանգարան, Հրանտ Թորոսեանի ֆոնդ:
Բնագիր, ինքնագիր:

ԹԻԻ 2

21 Մայիս 1902

[Էջմիածին]

Իմ շատ սիրելի և հոգեկաւոր Ուսուցիչ,

Ձեզ յայտնելու եմ բաւականին հետաքրքրական մի բան: Ինձ վիճակ-
ուեց յայտնաբերել Եղնիկի միակ ձեռագիրն աշխարհում, որ մի ժամանակ
գտնուած էր Զմիւռնիայում և իբր աշրուել էր հրդեհի ժամանակ⁵: Ես և Պրն.
Գալուստ Տէր Մկրտչեանը արդէն վերջացրել ենք համեմատութիւնը վենետի-
կի հրատարակութեան հետ: Ունենք շատ տարբերակներ, որոնց մեծ մասն ա-
նարժէք է, սակայն այսուհանդերձ կայ 200 ուղղում, որ պէտք է մտցնել բը-
նագրի մէջ: Այս համեմատութիւնը տուեց, ի միջի այլոց, լեզուաբանական եր-
կու բան: Մէկը ապաստամբ ձեւն է, փոխանակ ապաստամբ: Հայերէնում դոր-
ժածականը վերջին ձեւն է. բայց Եղնիկը չորս անգամ ունի ապաստամբ, եր-
կու անգամ զապաստամբ, մէկ անգամ ապաստամբիլ, երկու անգամ ապաս-
տամբութիւն: Սակայն ոչ մի օրինակ չկայ առանց աի: Դա արդէն սպասելի էր
իրաներէն ձեւի հետ համեմատութիւնից: Ուրեմն աի անկումը հաւատարի է:
Դրանից պէ՞տք է եղբակացնել արդեօք, թէ խնդաւի համեմատութիւնը նոյն-
պէս պարս. xandāh հետ, որ Հիւսիմանը մերժել է աի անկման պատճառով,
ընդունելի է: Յամենայն դէպս այս բանը նշելի է:

3 Կ. Յ. Բամաջեանը ժամանակին փարիզում լոյս տեսնող հայագիտական «Բանա-
սէր» հանդէսի հիմնադիր—խմբագիրն է եղել:

4 Որպէս փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան անդամ:

5 Խօսքը հայ դասական մատենագրութեան 5րդ դարի հեղինակ Եզնիկ Կողբացու
մատենի ձեռագրի մասին է, որն առելի շատ յայտնի է Եղծ ազանդոց խմբագրով եւ որի մի-
ւել ձեռագիրն այժմ գտնուում է Երեսօմի Մատենադարանում: Մատենան առաջին հրատարա-
կութիւնը տեղի է ունեցել 1762 թ., Զմիւռնիայում, վերջին՝ գիտական հրատարակութիւնը
եւ փրանսերէն բարգմանութիւնը հարուստ ծանօթագրութիւններով կատարուած են Մեյէի
աշակերտ Լուի Մարիէսի եւ վերջինիս աշակերտ Շ. Մերսիէի կողմից (Փարիզ, 1959 թ.):

Միւսը հետեւեալ նախադասութեան ուղղումն է: Եղնիկը (բառ հրատարակութեան) գրում է. երբ մենք ասում ենք «սիւք շնչէ», ասորնեայք ասեն այս շնչէ»: Սրանից եղբարեացեալ էին, թէ այսք ասորական բառ է, որ նշանակում է «բամբ», այնուհետեւ նշանակել է «սատանա»: Սակայն դուք խնջ կ'ասէք, եթէ ձեռագիրն ունի ասորնեայք, որ հրատարակիչն ընթերցել է ասորնեայք, սխալուելով ստորի ձեռագրի մօտիկութիւնից: Յամենայն դէպս, ասորնեայք բառն այլուր գոյութիւն չունի, եւ նն միանգամայն անբացատրելի էր: Առաջաւելն կարող էր լինել ասորնեայք, բայց ոչ երբեք ասորնեայք: Ուղղութեամբ նախադասութիւնը լեզուարանական մի տուեալ է պարունակում. մենք (գրում է Եղնիկը եւ ուղղում է նշել հիւսիսի կամ Միջին Հայաստանի Հայերին) ասում ենք սիւք շնչէ, միեզդեռ հարաւի Հայերը (ասորնեայք) ասում են այս շնչէ:

Մեր համեմատութիւնը հրատարակութեան հետ, ձեռագրի նկարագրութիւնը եւ այլն, որոնք միասին կազմում են մի երեսուն էջ, լոյս կը տեսնի կա'մ «Հանդէս»ում⁶, կա'մ ZAPh—ում (Zeit. f. Arm. Philol.), որ միշտ ասանում եմ որպէս բաժանորդ:

Կանխապէս շնորհակալ եմ Ղարաբաղի բարբառի մասին ձեր ուսումնասիրութեան⁷ առանձնատիպի համար, որ մտադիր էք ինձ ուղարկել:

Ահա ամառ է: Գիտեմ, որ դուք ուղում էք սրել տեղ գնալ՝ մի քանի օր անցկացնելու եւ հանգստանալու համար: Այժմ մեր ամբողջ ընտանիքը էջմիածնում է: Եւ հիմա ուսանողստակ եմ: Մենք ձեզ հրաւիրում ենք Կովկաս, դուք սիրում եք մեր երկիրը. այսանց կը գտնէք թէ՛ հանգիստ եւ թէ՛ գիտական օգուտներ: Կը մնաք մեր տանը, ուր կը գտնէք արեւելեան շատ սրտաբաց ընդունելութիւն: Եթէ ուրիշ մտադրութիւն չունէք եւ եթէ այսքան երկար ճանապարհորդութիւնը ձեզ շատ չի յոգնեցնի, խնդրում եմ՝ չմերժէք մեր հրաւերը⁸:

Հաճեցէք ընդունել, իմ շատ սիրելի Ուսուցիչ, խորին յարգանքիս հաւատարմորդ:

Ձեր անձնուէր աշակերտ՝

Հ. Աճառեան

Երևան, Գրականութեան եւ տրուետի թանգարան, Հ. Աճառեանի ֆոնդ: Յաջ: Բնագիր, ինքնագիր: Ուղարկել է Հայկ Պէրպէրեանը:

6 Հ. Աճառեանի Լ. Գ. Տէր Մկրտչեանի ուսումնասիրութիւն՝ «Բնութիւն եւ համեմատութիւն եզակի նշագրիւմ ձեռագրին», լոյս է տեսել Վիեննայում 1904 թ. նախ «Հանդէս Ամսթրեայում», այնուհետեւ առանձին գրքայկով (32 էջ):

7 «Journal Asiatique» հանդէսում (1902, էջ 561—571) Միլէն փրանսերէն լեզուով տպագրել է Հ. Աճառեանի «Բնութիւն Ղարաբաղի բարբառին» ուսումնասիրութիւնը (1901 թ.): Այստեղ խօսքը Միլէի այդ ընդարձակ գրախօսութեան առանձնատիպի մասին է:

8 Միլէն 1902 թ. չի կարողացել ընդունել Հ. Աճառեանի հրաւերը: Սակայն նա իր աշակերտին Շուշիում այցելել է 1903 թ. ապրիլի ամսանը: «Կեանքիս յուշերից» մատենում Հ. Աճառեանը գրում է (էջ 98—99). «... եւս դեռ նշանուած չէի եւ ծնողներս Շուշիում էին, երբ Միլէն յայտնեց, թէ ամառը ուզում է Շուշի գալ, մնալու համար մի քանի օր մեզ մօտ: Ուրախութեամբ ընդունեցի: Միլէն իջաւ մեր տունը. մայրս ամենաբնորոք կերակուրներն էր

ԹԻԻ 3

Շուշի, 23 (Հ. տ.) Մեղ. 1902

Իմ սիրելի եւ մեծանուն Ուսուցիչ,

Հենց նոր ստացայ ձեր բացիկը, մատնախօսականը⁹ եւ Դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան ուրուագիծը¹⁰: Այս բոլորն ուղարկե-

պատրաստում օտարագրի ուսուցչին դուր գալու համար: Մեյէն նաշակում էր եւ մօրս հայերէն ասում.

— Շատ լաւ է:

Սրանից եւ «բարեւ ձեզ» ողջոյնից դուրս ոչ մի հայերէն բան չէր խօսում: Մեյէն կազմել էր իր հայերէն քերականութիւնը եւ ուզում էր, որ ձեռագիրը միասին կարդայինք նախքան տպագրելը. որպէսզի երբ պատահական սխալներ սպրդած լինէին, ուղղէինք: Այս աշխատութիւնը կատարեցինք: Ամէն օր բարձրանում էինք քերթը: Ի՞նչ հաճոյք էր գգում՝ դիտելով ընդհանուր տեսարանը, մանաւանդ երբ տեսնում էր կանաչների մէջ քաղուած կարմիր կտուրները: “Mais c'est tres joli!”, քաջակամչում էր շարունակ:

Մի օր գնացինք Կիթաղբիւրի անուառ ման գալու: Այն ժամանակ ես կապեաժում էի. բէ բոֆախտ ունեմ: Մեյէն բոֆախտաւոր ընտանիքի սերունդ էր եւ ինքն էլ բոֆախտ ունէր: Խորհուրդ տուեց խնձ (իբրեւ մասնագէտ), ձեռնափայտը մէջքի վրայ խորիզովն ածել դրած՝ երկու բեւերի տակ առնել եւ այդպէս ման գալ մի քանի ժամ առջ անտառում, որի բոյրը բուծիչ է յատկապէս բոֆախտի: Մի երեկոյ, երբ բուլվարում ման էինք գալիս միայնակ, բաժնից ցոյց տուի նրան նստարանի վրայ նստած Արուսեակին. որի հետ դեռ ծանօթ չէի եւ ասացի. բէ Վիդ օրիորդը իմ ապագայ կինը պիտի լինի: Դիտեց, հաւանեց եւ գոհ մնաց:

Մեյէի գալուստը ուրախութեամբ դիտուեց ամբողջ Շուշում: Երբ մենք միասին ման էինք գալիս բուլվարում, բոլորը հետաքրքրութեամբ դիտում էին, եւ որովհետեւ Մեյէն միշտ կրում էր նամփորդական փակ սեւ ակնոց, ասում էին. «Այս կոյր մարդը Անառեանի պրոֆեսորն է»:

Ընկերներս մի ցերեկոյր կազմակերպեցին բեմական դպրոցում Մեյէի պատուին: Հաւաքուեցին մի խումբ երիտասարդներ եւ օրիորդներ եւ նրա ներկայութեամբ պարելով, ցուցադրեցին կովկասեան ամենաճուրք եւ դժուար պարերը, որոնց այնքան հմուտ են շուշեցիք: Մեյէն շատ հաւանեց եւ ասաց. «Հայկական պարերը եւրոպականներից շատ աւելի աշխույժ են եւ մանաւանդ շատ աւելի լին են մանր նրբութիւններով»: Մեյէն սիրահար էր եւրաժշտութեան. փաթկում ամէն առաւօտ մի ժամ դաշնամուր էր ածում. այդ ցերեկոյրի միջոցին էլ երկար ժամանակ ածեց դաշնամուրի վրայ: Շուշեցիք շատ են սիրում քառ ածել. չկայ տուն, որ մի քառ ածող չունենայ. նրանց բոլոր նուագած եղանակները սովորութիւն է պարսկական կոչել, բայց այդ բոլորը հայկական են: Մեյէն լսում էր այդ բոլորը եւ բէւ միօրինակ էր գտնում, բայց շատ նուրբ եւ երանգաւոր:

Երկու շաբաթ Մեյէն մնաց մեզ մօտ, ապա գնաց Էջմիածին, ձեռագրերի վրայ աւսումնասիրութիւն կատարելու համար: Վերջին անգամն էր, որ տեսայ իմ ուսուցչին:

9 Մեյէի գրախօսութիւնը Հ. Անառեանի «Բնութիւն Դարբարդի բարբառին» աւսումնասիրութեան մասին:

10 Մեյէի “Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique” (Վիեննա, 1902 թ.) աշխատութիւնը: 1936 թ. Լ. Մարիէտի եւ այժմ յայտնի լեզուաբան Է. Բենվենիստի աջակցութեամբ (Մեյէն անդամաւոյժ էր եւ գրքի է կոյր) հեղինակը պատրաստել է այս աշխատութեան երկրորդ, բարեփոխուած հրատարակութիւնը, որ գրախօսութեան վաճառքի է հանուել հեղինակի մահուանից մի քանի շաբաթ յետոյ միայն:

ւել է իջմիածին եւ այնտեղ մնացել որոշ ժամանակ: Եւ վերջնականապէս Հեռացայ իջմիածնից եւ Շուշի եկայ որպէս Հայոց լեզուի ուսուցիչ Հայկական Բեմական դպրոցում: Փոստից դուրսը պաշտօնէցի ինչ որ ուղարկուել է իմ անունով: Այսպիսով ձեր բացիկի պատասխանը մի քիչ ուշացաւ: Չկարողացայ նաեւ վանքի գրադարանին յանձնել ձեր Քերականութեան¹¹ երկրորդ օրինակը: յաջորդ փոստով կ'ուղարկեմ: Ինչ վերաբերում է ինձանից ձեր խնդրած գրախօսութեան, թերեւս այն հրատարակեմ «Մուրն»ում. դիտէք որ Հայերէն պարբերականներից սա լուսագոյնը եւ ամենից շատ կարդացուողն է. այդպիսով գրախօսականը դրանում աւելի կը տարածուի, քան այլուր¹²:

Առացայ նաեւ ձեր աշակերտների հրատարակած «Mélanges linguistiques»-ը («Լեզուաբանական յօդուածներէ յորելանական ժողովածու»)¹³: Շատ եմ ցաւում, որ այդ իմ նախկին դասընկերները բնաւ չեն ցանկացել ինձ տեղեկացրնել իրենց մտադրութիւնը: Եւ շատ էի ուզում ներկայ լինել նրանց չարքում, որոնք այս ժողովածուով ուզում են ձեզ յայտնել իրենց երախտագիտութիւնը: Բայց առիթն անցաւ: Կարծում եմ, որ շատ չանցած՝ դարձեալ կ'ունենանք այդպիսի մի պատեհութիւն:

Այժմ աշխատում եմ յետին ժամանակներում դրուած մի փոքրիկ բրնձորի վրայ: Դա խորքերիցի տուրի մի քաջանայի վկայարանութիւնն է¹⁴, որ շատ Հեռաքրքրական է պատմութեան, թուրքական ու արաբական լեզուաբանութեան, միջին Հայերէնի եւ այլ տեսակէտից:

11 Մեյլի «Esquisse...»ը:

12 Մեյլի «Esquisse...»ի մասին Հ. Աճառեանն իր գրախօսութիւնը հրատարակել է «Հանդէս Ամսօրեայ»ում, 1903, ք. 4, էջ 105—110:

13 Եւրոպական երկրներում համալսարանի մի խումբ շրջանաւարտներ իրենց հետ տաղտալան յօդուածներից կազմեալ ժողովածուն ձօնում էին իրենց ուսուցչի յոբելեանին: Մեյլի առաջին աշակերտները Ռ. Կորիտիլի եւ Ժ. Վանտրիլէսի նախաձեռնութեամբ 1901 թուականին իրենց յօդուածներից պատրաստում են մի համեմատ հատորակ «Mélanges linguistiques offerts a A. Meillet» խորագրով եւ ձօնում նրա դասախօսական առաջին տասնամեակի յիշատակին: Մեյլն ժողովածուն ստանում է 1902 թ. Յուլիսին, իր ծննդավայր Շաքումեյանում: Այս ամակնկալը խորապէս յուզել է ուսուցչին, եւ հետագայում նա բազմիցս իր երախտագիտութիւնն է յայտնել իր գիտնական աշակերտներին:

Մեյլն իր ուսուցիչների, գիտնական դարձած նախկին աշակերտների, յայտնի լեզուաբանների կամ բանասերների, լեզուաբանական հանդէսների յոբելեանների պատուին յաճախ է կազմակերպել այդպիսի ժողովածուներ, կամ յոբելեարի մասնագիտութեան վերաբերող յօդուածով մասնակցել է նման ժողովածուների: Սակայն ուրիշներին միայն մէկ անգամ է յաջողուել նրան մատուցել այդ յարգանքը: Ան այս միակ առիթը ակամայ բաց բողոքելու համար է իրաւամբ գտնուում Մեյլի աւագ եւ ամենատիրելի աշակերտներից Հ. Աճառեանը:

14 «Պատմութիւն եղիա քահանայի», Արարատ, 1908, քիւ 9, էջ 812: Հ. Աճառեանի ուսումնասիրութեան մէջ այս քահանայի մասին կարդում ենք. «Բնիկ խորքերիցի և նոյն քաղաքի տիրամայր Ս. Աստուածածին տուրի եկեղեցւոյն քահանան էր. ասորերէն լեզուով կը կոչուէր Բապան Էլիա... Նա տեղեակ էր չորս լեզուի, այն է ասորերէն, արաբերէն, մարոնրէն (արաբերէն բարբառ) եւ հայերէն... ծանօթ էր մահմետական գրականութեան... Գրուածքում կան այլալեզու հատուածներ...» (Արարատ, 1908, էջ 818—819): Հենց այս հատուածները եւ տուրի քահանայի արտասանութիւնն են հետաքրքրական լեզուաբանութեան տեսակէտից: Հ. Աճառեանը, ըստ իր տվորութեան, դրել է ուսումնասիրութիւնն տարտնջու տեղը եւ բուականը՝ Շուշի, 1903 Մայիս 8:

Սկսեցի պատրաստել նաեւ Կ. Պոլսի բարբառի ուսումնասիրութիւնը¹⁵ . դա կը լինի հենց ձեր ցանկացած ծրագրով :

Դժբախտաբար Գերմանիայից դեռ ոչ մի պատասխան չեմ ստացել , ո՛չ էլ զենդեքէն այն զբօսերը , որոնք անհրաժեշտ են Vendida-ի ուսումնասիրութեան համար : Շուտով կ'աւարտուի մի մեծ աշխատանքի տպագրութիւնը (տարբեր ժամանակներում գրուած բնագրեր , 1150—1840) , որ պատրաստել եմ Պրն. Մանանդեանի հետ : Մօտ օրից կը ստանաք¹⁶ :

Իմ հասցէն է՝ Շ. Աճառեան , Շուշիի թեմական դպրոց , Ելիզապէթ-փողի նահանգ :

Ձեր անձնուէր աչակերտ՝

Շ. Աճառեան

Նոյն տեղում :

Յ. Գ. Խնդրում եմ ինձ յայտնել , թէ «Թուրքերէնի փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ» աշխատութիւնս¹⁷ կը վաճառուի՞ արդեօք Եւրոպայում : Հարկը երեսուն օրինակ ունեմ . կարո՞ղ եմ 20—30 օրինակ վաճառքի ուղարկել Պրն. Բույոնի դրախտութիւն :

Յ. Գ. «Մշակ»ում մի գրախօսութիւն կայ ձեր Քերականութեան¹⁸ մասին . եթէ ցանկանում էք , յաջորդ նամակումս ներքակ կ'ուղարկեմ :

Յ. Գ. Ստանալով ձեր բացիկը՝ պատում եմ նամակիս ծրարը եւ շարունակում :

Հայերիս համար անտարակոյս մեծապէս հաճելի է լսել , որ դուք շատ էք զբաղում հայերէնով^{18ա} : Արդէն կարդացել եմ ձեր Քերականութեան կէսը եւ կարող եմ ասել , թէ դուք ի՛նչ օգուտ էք տուել հայագէտ լեզուաբաններին , մանաւանդ հայագիտ հայագէտներին : Ձեր աշխատանքը կատարուած է Գերմանացու գիտական ու յուրժ մեթոդով եւ Թրանսիացու պարզութեամբ ու յստակութեամբ : Ձեզ շնորհակալ ենք դրա համար :

Սկսեցի Կ. Պոլսի բարբառի լիակատար ուսումնասիրութիւնը : Դա որոշ չափով օգտակար կը լինի անշուշտ արեւմտահայերէնի քերականութեամբ զբաղուողներին , զուցէ եւ ձեր ուսումնասիրութեանը : Սիրով եւ շատ մեծ բաձոյքով կ'օգնէի ձեզ :

Վերջին ժամանակներս եւ եւ Մանանդեանի մտադրել էինք Ելիզէի¹⁹ զիրքը հրատարակել : Էջմիածնում կան տասնի չափ ձեռագրեր : Բայց կատար-

15 Սակայն ուսումնասիրութիւնը՝ «Բնութիւն պոլսեայ բարբառի» . լոյս է տեսել 1941 թ. . Երեւանում :

16 «Հայոց նոր վկաներ» (1155—1843) . Վաղարշապատ . 1904 թ. . Յ. Մանանդեանի հետ միասին : Բեյլէն ստացել է այդ գիրքը եւ դրա մասին հրատարակել գրախօսութիւն (Revue Critique... , հատ . 58 . 1904 . 959—960) :

17 Լոյս է տեսել Մոսկուայում . 1902 . 381 էջ (Էմիլեան ազգագրական ժողովածու . Գ) :

18 Բեյլէի «Esquisse...» —ի մասին :

18ա . 1902 թ. Բեյլէն դատաւանդում է հայերէն եւ մինչ այդ արդէն հրատարակել էր հայագիտական բազմաթիւ յօդուածներ :

19 Վաղդանանց պատերազմի յայտնի պատմագիրը :

աւելիք աշխատանքը մեզ երկար թուաց²⁰։ Մենք արդէն հրատարակել ենք քրն-նական մի մեծ բնագիր²¹, և եթէ խորաքանշիւր լեզուարան նոյնքան աշխա-տանք կատարէր, բաւական էր։

Անձեւացեաց ձեռագիրը²² կորած է։ Հարցում արուեց «Բաղմալէպ»-ում, 1897, էջ 46, բայց ոչ ոք չկարողացաւ տեղեկութիւն տալ։ Քանի որ ձեռագրի առաջին սեփականատէրը Սրբ. Զատուայթ անունով մի անգլիացի էր²³, կարծւում է, որ այն հիմա էլ գտնուում է ինչ-որ Անգլիացու գրադարանում, որ տեղեակ չէ իր ունեցած արժէքին, որպէսզի այն յայտնի դարձնի գիտական աշխարհին։ Նոյն հարցով ևս դիմեցի նաեւ Գալուստին²⁴, բայց նա իմ գիտցածից աւելին չգիտի այս մասին։

Քանի որ այժմ Շուշիում եմ (Ղարաբաղի բարբառի կենտրոնում, որ-տեղ, ի միջի այլոց, շարունակում եմ լեզուարանական ուսումնասիրութիւն-ներս), հանդիպեցի նախկին Ստեփան օտրեւապին, որի հետ ծանօթացել էք իջմիածնում։ Առաջի, որ դուք յաճախ էք յիշում իրեն։ Սրտապէն բարեւում է ձեզ։ Նա այժմ Բենիկ վարդապետ²⁵ է կոչւում ևս դպրոցի տնօրէնն է։

Մի ուրիշ հարց, բայց ներեցէք ինձ, եթէ այս մէկը լեզուարանական չէ, այլ գրամական։ Այստեղ, մեր դպրոցում ուսուցիչներին աշխատաւարձը տարեկան 30 ոտւրլի է մէկ ժամ դասի համար, բայց որեւէ համալսարանից վկայական ունեցողներին 45 ոտւրլի 15 կոպէկ է։ Ինձ կարծւում են Փարիզից վկայելով, մինչդեռ ևս վկայական կը ստանամ, երբ աւարտական աշխատանք ներկայացնեմ։ Քանի որ անհրաժեշտ դրքերը չեմ ձարում Vendidar!—ի ուսում-նասիրութիւնս աւարտեալ համար, ուստի չեմ կարող արդեօք իմ հրապարա-

20 Մեյէն եւս 1900ական թթ. մտադրել է հրատարակել Եղիշէի «Ատմութեան» բնական բնագիրը։ 1903 թ. Մայիսի 10ին Գ. Տէր-Մկրտչեանին գրած մի նամակում կարդում ենք. «Ես անպայման զաւու եմ իջմիածին։ Բայց ուզում եմ լաւ օգտագործել այն երեք շաբաթը, որ անցկացնելու եմ այնտեղ։ Նախ՝ մտադրել էի պատրաստել Եղիշէի բնական հրա-տարակութիւնը, բայց «Ատմագիրի վայր» մեծ մատենադարի ազդարարումից յետոյ բնա-կանաբար հրաժարուեցի այդ մտքից» (Մատենադարան, Գ. Տէր-Մկրտչեանի փոնգ)։

21 Նկատի ունի «Հայոց նոր վկաներ»։

22 Եղիշէի պատմութեան Անձեւացեաց կոչուող ձեռագիրը, որից կոտորւում է առաջին տպագրութիւնը Թէոդոսիայում 1861 թ.։

23 Եղիշէի պատմութեան 1861 թ. առաջին հրատարակութեան ներածութեան մէջ Ե. Վ. Գալփայեանը այս Անգլիացու մասին գրել է. «Էիպ եղիւ մեզ հաճախ անդամոր (ի Փարիզեցւոցն քաղաքի) զննատէր ոմն այր պատուական Սրբ. Զատուայթ անուն, որ անտի ան-ցանէր ի դարձին յԱրեւելից եւ բարձեալ բերէր նոյնութիւն բազում հնութեանց, զորս ամ-բարեալն էր ի մերոց եւ յայլոց կողմանց Ասիացւոց աշխարհին»։ Աւելի մանրամասն տե՛ս Ե. Տէր-Միմասեան, «Եղիշէի վասն վարդապետի եւ Հայոց պատերազմին», Երեւան, 1957, էջ XVI—XVIII։ Անձեւացեաց ձեռագիրը մինչեւ այժմ էլ յայտնաբերուած չէ։

24 Գալուստ Տէր-Մկրտչեան (Միաբան)։

25 Վարդապետ ձեռնադրութիւս, Հայոց եկեղեցու սարկաւազը հրաժարուում է իր աշխարհական անունից եւ որեւէ սրբի անունն իրեն ընտրում է որպէս փառանքութեան անուն։ Բենիկ վարդապետը յայտնի է Հայոց եկեղեցու վերաբերեալ հրապարակախօսական յօդուածներով եւ գրքոյկներով։ Վերջում դարձել է աշխարհական։

կրած աշխատութիւններէց մէկը, օրինակ՝ «Լազերէն լեզուն» ներկայացնել՝ հնարաւորին չափ շուտ վկայական ստանալու եւ «չրոնուելու» համար:

Ձեր աշակերտ՝

Հ. Աճառեան

[Յ. Գ.] Աւելացնեմ, որ ես այժմ ուսանողստակ եմ:
Նոյն տեղում:

ԹԻԻ 4

13 Յուլիսի 1903

Թաւրիզ

Իմ շատ սիրելի Ուսուցիչ,

Երկար ժամանակ ձեզ նամակ չեմ գրում: Անշուշտ մտահոգուած էք իմ մասին: Իրականութիւնն այն է, որ կինս²⁶ այնքան էր հիւանդ, որ ամէն ինչ՝ դպրոց²⁷, դաս ու աշխատանք, նոյնիսկ կերակուր եւ քուն մոռացել էի: Այժմ նա փրկուած է մի ժամանակ հաստատ թուացող մահէն: Հիմա կարող եմ ձեզ գրել:

Ասեմ, որ այս տարի էլ մնալու եմ Թաւրիզում: Մտադիր էի Կովկաս մեկնել, սակայն զրեթէ ամենօրեայ ջարդերն ու անստամբութիւնները հնարաւորութիւն չեն տալիս, որպէսզի իրականացնեմ մտադրութիւնս: Մեր տղրած քաղաքում 350,000 Թուրք եւ միայն 4,000 Հայ կայ: Թուրքերը շատ էին լարուած Հայերի դէմ, բայց քանի որ համարեա բոլոր Հայերը լաւ են զինուած, ուստի Թուրքերը վախեցան եւ ոչինչ չարեցին: Գիտէք անշուշտ, որ Պարսկաստանը յեղափոխականների կենտրոն է. այստեղ նրանք բոլորովին ազատ են. դէնք կրելը արգելուած չէ: Ամէն րոպէ զինուած ենք, նոյնիսկ ուսուցիչ ու քննիչ:

Ձեզ հետաքրքրող երկու փոքրիկ յօդուած ուղարկեցի «Հանդէս»ին²⁸. ցանկանում եմ ձեր կարծիքն իմանալ զրանց մասին: Պատրաստեցի Նաեւ Թաւրիզի հայերէն ձեռագրերի ցուցակը. մօտաւորապէս 150 ձեռագիր գտայ, որոնց 114ը ցուցակագրեցի եւ նկարագրութիւնը տպագրութեան համար ուղարկեցի «Հանդէս»ին²⁹:

"Mémoires"—ներ³⁰ կանոնաւոր կերպով չեմ ստանում. նոր հասցէս չէի

26 Հ. Աճառեանի առաջին կինը:

27 1903 թ. Հ. Աճառեանը Թաւրիզ փառաքում հայկական դպրոցի ուսուցիչ է եղել:

28 «Հանդէս Ամսօրեայ»:

29 «Հանդէս Ամսօրեայ»—ին: Հ. Աճառեանի կազմած ձեռագրացուցակը՝ «Յուցակ ձեռագրաց Թաւրիզի», լոյս է տեսել «Հանդէս Ամսօրեայ»—ում, 1905, թ. 7, 1909, թ. 3:

30 Mémoires de la Société de linguistique de Paris, յապաւում՝ MSL կամ M. S. L. Փարիզի Լեզուաբանական ընկերութեան տեղեկագիրը, որ Հ. Աճառեանն ստացել է որպէս ընկերութեան անդամ:

յայտնել, և նոյնիսկ անդամավճարս³¹ դեռ վճարուած չէ: Պատճառը կնոջն էրանդութիւնն է, որ ինձ կտրել էր արտաքին կեանքից: Այսօր ուղարկեցի անդամավճարս և հասցէս: Ձեզ խնդրում եմ՝ իմ անունից խօսէք և ներողութիւն խնդրէք այս տկամայ ուշացման համար:

Նամակիս հետ կը ստանաք Եղնիկի վերաբերեալ իմ վերջին աշխատութիւնից մի օրինակ³², ինչպէս նաեւ անձանօթ խօսուածքով (բառ իս Լեհաստանի կամ Ռուսինիայի հայերէնով) գրուած ձեռագրից քաղուած բառերի մի ցանկ: Այդ բառերը շատ չեն. խնդրում եմ՝ դրանք ցոյց տաք լիհերէն և ուսմիներէն իմացողներին: Շատ ուրախ կը լինէի, եթէ ունենայի այդ բառերի թարգմանութիւնը և սկզբնական ձեւերը:

Սրտանց շնորհակալ լինելով ձեզ՝ խնդրում եմ ընդունել խորին յարգանքներէս հաւատարմքը:

Ձեր անձնուէր աշակերտ՝

Հ. Աճառեան

31 Փարիզի Լեզուարանական քննիչութեան:

32 «Քննութիւն և համեմատութիւն եզրկայ նորագիտ ձեռագրի», որ ցա հաւաւածարար հրատարակել է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում (1904, Ի. 1—9): Կայ և տառնձին գրոյնով, Վիեննա, Միւրարեան տպարան, 1904, 32 էջ (Ազգային մատենադարան, ԻԸ, Գ. Տէր-Մկրտչեանի հետ միասին):

THE MANUSCRIPTS OF LEVOND VIII CENTURY ARMENIAN HISTORIAN

*Ezean, Karapet: History of Levond, the great Vardapet of the Armenians.
Second Edition, St. Petersburg, 1887.*

Ezean has published his edition of Levond's History from one MS that he owned (A) collated with the first edition of G. V. Chahnazarean (1857). Chahnazarean, as Ezean makes clear, published his edition based on one MS (B) in the Ejmiacin Library at the time, which he had copied¹.

Unfortunately Ezean does not give any information about the MS that he owned and which he used for his edition, except that the colophon at the end² speaks of Hamazasp Mamikonean, who ordered the writing of the MS, and of Sarkis, the scribe. The information may agree with the *Matenadaran* (Erevan) MS 1902, a 13th century MS ordered by Hamazasp Halpatec'i and written by Sarkis, the scribe³. We also learn, on the other hand, that the six MSS that Ezean had donated to the *Matenadaran* do not include this particular MS 1902⁴.

I learn from Prof. Leon Xac'ikyan's recent letter⁵, dated March 31, 1972, that Ezean has published his critical edition based on three different texts:

- (a) his own; (b) Chahnazarean's edition of 1857;
- (c) 13th century MS 1902 of the *Matenadaran* (C).

If this is so then the most ancient and therefore the most reliable MS has been incorporated in Ezean's edition. The colophon of this MS gives us important details as follows: No date, most probably written between 1279-1311. Ter Hamazasp Mamikonean was then the Abbot of Hovhanna Vank'. In 1664 the MS was received by Hovhannes Karcavanec'i, and later in 1670 Vardan Balisec'i owned it and then donated the same to Ejmiacin in 1690. It is obvious that the manuscript was written by Sarkis for Hovhanna Vank' during 1279-1311. The place of writing remains unknown⁶.

Ezean very vaguely identifies his own MS of Levond by saying: "(Of which MS) some complete information are given in the Introduction of the History of Asolik on pages 33-38"⁷. I have checked Asolik's History which does contain the said information.

Again, Ezean mentions the fact that because his own MS lacked the first thirteen (13) chapters of Levond's history (that is up to page 43 in his edition), he had to ask Yusik Vardapet Movsesian of the monastery of Ejmiacin to copy the missing portion from another MS (D) which was kept in Ejmiacin⁸.

¹ Ezean, p. 80 (Introduction).

² *Ibid.*, p. 170.

³ The *Catalog*, I, p. 671.

⁴ *Ibid.*, p. 69.

⁵ I am grateful to Prof. Xac'ikyan who upon my request has copied all the colophons from each of the seven MSS of Levond and has sent them to me.

⁶ Cf. Akinean, N. *Matenagrakan Hetazotut'iwnner*, vol. III, 1930, pp. 34 ff.

⁷ Ezean, p. 80 (Introduction).

⁸ *Ibid.*

Finally, Ezean tells us that his edition was critically edited by Step'an Malxasean with the different readings of "these manuscripts", which I take as Ezean's own MS, and the one that Y. Movsesian copied from for the 13 missing chapters, and with the "first published edition". Here we should add the evidence of Prof. Xac'ikyan who has stated that the 13th c. MS (1902) was also consulted by Ezean.

Thus we understand that the *apparatus criticus* done by Malxasean and edited by Ezean was based on one published and three MSS texts, as follows:

1. Ezean's own MS (A)
2. The MS then in Ejmiacin used by Chahnazarean for the latter's edition of 1857 (B)
3. The 13th century MS, presently in the *Matenadaran* (C)
4. The MS then in Ejmiacin wherefrom the first 13 chapters were copied by Y. Movsesian (D).

Note:

- (a) It may well be that MSS (B) and (D) are the same MS.
- (b) In the *Matenadaran Catalog*, II, p. 74, the list of the manuscripts received during 1910-1915 includes No. 4584 MS entitled *The History of the Armenians of Levond the Priest*. In the introduction of the same chapter is mentioned the name of archbishop Yusik Movsesian as the librarian (1913-1916) of the 911 MSS then kept in Ejmiacin. One may think that Movsesian had copied, albeit 30 years earlier, from this very manuscript the first 13 chapters, upon the request of Ezean.

The MSS of Levond's History in the Matenadaran, Erevan

Altogether eight (8) manuscripts are listed in the two-volume catalog of the Mesrop Mastoc' *Matenadaran* in Erevan, of which one (No. 4442) should be discounted since it is a copied collection of an already printed material. No such MS is found in the catalog of the MSS in Vienna⁹. The so far published catalogs of the Jerusalem Patriarchate do not contain any text of Levond. I have not heard from Jerusalem and from Venice for any additional information.

Chronologically these are the seven MSS kept in the *Matenadaran*.

1. XIII century, No. 1902. A collection containing the complete text of Levond. Four colophons. Scribe Sarkis.
2. 1668, No. 4584. A collection which contains the incomplete Levond. The first 13 chapters are missing. Scribe Abraham Erec'. Place Tigranakert.
3. 1669-1674, No. 3070. A collection which contains the complete text of Levond. One colophon same as the first colophon of MS No. 1902. Scribe Davit' Cncluk. Place Van.
4. 1675, No. 1889. A collection which contains the complete text of Levond. Scribe Markos, Hayrapet. Place Nor Julay.
5. 1683-1684, No. 5501. A collection which contains a "most incomplete" text of Levond. (See the appropriate colophon). Scribe Grigor K'ahanay. Place Bales.
6. XVIII century, No. 3783. A complete text of Levond. No details.
7. 1856, No. 3741. An incomplete text of Levond. First 12 chapters are missing. Scribe Oskan Erevanc'i. Place Moskva.

⁹ Tasean, H. *C'uc'ak Hayren Jeragrac'*, Vienna, 1895.

From the foregoing details we now know that beside the XIII century MS we have three other complete texts written between the latter part of 17th and sometime in the 18th centuries.

Akinean believes that Chahnazarean used No. 3070 (1669-1674) manuscript for his 1857 edition. This is based on the assumption that the said MS belonged to Karapet archbishop Bagratuni. The *Matenadaran* Catalog identifies the previous belonging of this MS, giving the name of the same owner.

Akinean further believes that Ezean's own manuscript of Levond was none other than the No. 4584 (dated 1668) MS. This particular MS lacks the first 13 chapters as admitted by Ezean himself regarding his manuscript.

REV. ZAVEN ARZOUMANIAN

Columbia University

New York City

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ (ՄՈԱՅԱՆ) ՅԱԽՃԱՊԱԿԻՆԵՐԸ

ԵՐԲ ՇԻՆՈՒԱԾ ԵՆ

Սպահանի Նոր Զուգայի սրբատեղիներուն մէջ կան որ զարդարուած են յախճապակիներով, որոնց մասին դժբախտաբար վաղուց ի վեր սխալ տեղեկութիւններ տրուած են եւ կը շարունակուին տրուիլ, սակեղծելով թնճուկ մը՝ զոր պէտք է պարզել եւ սխալները սրբապրել:

Նոր Զուգայի մեր սրբատեղիներուն յախճապակին երուն մասին անցողակի յիշատակող առաջին գրողը Լոյսն է Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննէանց իր մեծարժէք «Պատմութիւն Նոր Զուգայու որ յԱսպահան» գործին Բ Հատորին մէջ (Տպագրեալ ի Նոր Զուգա, ի տպարանի Ամենափրկչեան Ս. Վանաց, 1880):

Ան խօսելով Նոր Զուգայի Ամենափրկչի վանքին յախճապակիներուն մասին, նախ մեղի կու տայ

«Ա. Ի ճակատ արեւմտեան զբան եկեղեցւոյն յարտաքին կուտէ յախճապակի գրով: Հիմնարկեցաւ Ամենափրկչի վանքս ի թիւին ՌՃԳ (1654) ի թաղաւորութեան երկրորդ Շահարատին, եւ կաթուղիկոսութեան Տեառն Փիլիպպոսի ի ձեռն սուրբ ուխտի Առաջնորդի Դաւթի վարդապետի, կամակցութեամբ եւ արօք Զուգայու ժողովրդոց, աւարտեցաւ ՌՃԺԳ (1664) ամի: Որքան պատարապ եւ պաշտօնք որք ի սմայ կատարի՝ լիցի մասն եւ բաժին Հարկ կենդանեաց եւ ննջեցելոց» (էջ 3):

Նախ եւ առաջ պիտի ուղէի թուականի վտքը սրբապրութիւն մը րնել: ՌՃԳ Հաւանաբար վրիպակ է եւ պէտք է ըլլայ «Թուին ՌՃԴ» ինչպէս որ յախճապակեղբութիւնը կը կարդացուի, այսինքն Քրիստոսի 1655, ճիշդ ինչպէս որ Նոր Զուգայի Հաւաքման Աստուածաշունչին մէջ ալ կը կարդացուի՝ ՌՃԴ:

Եկեղեցւոյն արեւմտեան զբան արտաքին ճակատին այս երկաթապիր, սղաղբեալ, յախճապակեայ յիշատակապրութիւնը սակայն ժամանակակից չէ ո՛չ 1655ին, ո՛չ 1664ին եւ իր Աւետան յախճապակեայ նկարով (մնասուած եւ կարկանդակ) ու յարակից յախճապակեայ խճապարդերով 18րդ դարու սկիզբի գործ է:

Տէր Յովհաննէանց վերի յախճապակեայ յիշատակաբանէն անմիջապէս վերջ կու տայ

«Բ. Յերկուս կողմանս սեմոցն Հիւսիսային զբան յախճապակի գրով» (էջ 3): Սակայն մենք հոս բուն յիշատակաբանէն կ'արտադրենք, բոլորովով պարզելով սղաղբութիւնները. «Յիշատակ է Խալիֆաթին ՄօրթաՏին Եի ՄնօղաՏն ԽօջաՅ ՈՂԱՆԻՆ ՄէրՏաՏիկին Եի ԿոՂակիՅ ՄԱՐԻԱՄ ՏԱՏԻԿԻՆ Եի ՈՐԴՈՅՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԻՆ Եի ՈՂԱՆԻՆ Եի ԴՍԵՐԱՅՆ ՓԱՐԱՍԻՆ ՄՈՒՐԱՍԻ ԳՈՒԼՆԱԲԱԹԻՆ ԹԱՄԻՆԷ ԻԲՐԻՍԻՆԷ ԴաՐՁեալ Յիշատակ է Պարոն ՄՈՒՐԱՏԻՆ Եի ԵՂԲՈՐՆ Պարոն ՅԱՆՈՒԶԱՆԻՆ Եի ՄԱՐԳԱՐԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆԷՍԻՆ Եի ՀԱՆԳՈՒՅԷԱԼ ԵՂԱՐԱՅՆ ԱԲԳԱՐԻՆ ՄԱՏԻՐԻՆ ԱԻԱՔԻՆ ՌՃՄԹ ԹՎԻՆ»:

Երկաթապիր յիշատակաբանին զբաւթիւնը կը տարբերի արեւմտեան

դրան ճակատի երկտող արձանագրութեան գրչութենէն: Յախճապակիներուն զարդանկարչութիւնն ալ իրենց միակ երկղին մէջ սիրուն է:

Տէր Յովհաննանց որ յաջողութեամբ կրցեր է կարգաւ յիշատակարանը, կ'երեւի նկատի չէ տակ հիւսիսային դրան ձախ կողմի յիշատակարանին վերի մասին մէջ ՌՃԳին տակ տրուած թ' զերն ալ և իր դարձին մէջ միայն «թխին ՌՃԾ» (1701) կարգացեր է, մինչ ուղիղ պիտի ըլլար եղածին պէս կարգաւ՝ «ՌՃԾԹ ԹՎ.ԻՆ» որ հաստար է 1710ին, երբ այս յախճապակիները պատրաստուեր են:

Վերջապէս Տէր Յովհաննանց մեղի կու տայ յախճապակեայ յիշատակարան մը ևս որ մենք հոս կը նշանակենք իբր

Գ, և որ կը գտնուի «ի հիւսիսային յորժի սեղանոյն յախճապակի դրամ» (էջ 5): Այս յիշատակարանն ալ մենք ուղղակի կ'արտագրենք հոս, որ զաղարթիւնները պարզելով բոլորգրով. «ԱՐԲՈՅ ԱՆՂԱՆՈՅԱ ՇՐՋԱՊԱՏ ԱՊԱԿԵՂԷՍ ՇԻՆԱՅԱԻ ԱՌԱՋԸՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄՈՎՍԷԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ Ի ԹՎ.ԻՆ ՌՃԿԵ»: Յիշատակարանը կը գրուէ վերի գոտին մեծագոյն մասը: ՌՃԿԵ: հաստար է Քրիստոսի 1716ին:

Իրապէս զեղարուեստական դորձ մըն է յախճապակիներու այս շարքը, թեւաբայ հրէշտակի կրկնութեամբ: Ճաշակաւոր կերպով դունդեղ, դրժուար պիտի ըլլայ իբր Հայ դարդարուեստի յոյցում նկատել: Սակայն Հայ սրբատեղիի մը համար հրէշտակաւոր այս յախճապակիները անտարակոյս Հայ արհեստաւոր վարպետ յախճապակեդորժի աշխատութիւններ են: Մտղիւմը կատարուած է մեծ խնամով, նրբութեամբ և մաքրութեամբ: Գոյներուն պեղեցկութիւնը կը մրցի յախճապակիին ազնուութեան հետ:

Դ. Վանքին շինութենէն տարիներ վերջ կը շինուի դանդաղատունը, որուն հիւսիսային կամարին ճակտին կայ յախճապակեղիր սո յիշատակարանը, ըստ Յովհաննանցի. «Յամի մարդանայոյ կենարարին մերոյ Քրիստոսի Աստուծոյ ՌէՃԲ (1702), և ըստ Հայոց թուականի ՌՃԾԱ (1702). շինեցաւ սուրբ մատուռս յանուն սուրբ հրէշտակապետացն Միքայէլի և Գարբէլի, ի թաղաւորութեան մեծի խաղաղապէր Շահ Սուլթան Հօսէյնի, և յառաջնորդութեանն բոլորից քրիստոնէից՝ Տէր Աղէքսանդր Աստուածաբան վարդապետի և արհիսկան Եպիսկոպոսի հոգեարարձը, և վերակացիւր Մովսէս վարդապետի, զոյլիւ և քնչիւ իշխանաշուք ազնուատոհմ և պիւճապատիւ Պարոնաց Պարոն Յովհաննանի Զամալեանց, ի տիւ տղայութեան հառակի, յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնողացն հօրն բազմաշխատ Յովհաննիսին, և գոտերն Բէրզաղէ, և որդւոյն զեռարոյս և նորարողոջ Քրիստոսի զօրացեալ վարթաթիթի Յովհաննիսին, և աւագ եղբօրն Պարոն Գրիգորին, և որդւոյն Պարոն Յովհաննիսին, և իւրեանցն ամենայն կենդանեացն և ննջեցելոցն ամենեցուն ամէն» (էջ 5):

Շահեկան, սակայն առանց զեղարուեստական մեծ արժէք մը ունենալու յախճապակի այս դորձը աւելի կարեւորութիւն ունի 1702էն իր յիշատակարանին համար իբր հնագոյն թուականաւ յախճապակիներուն՝ որոնք կը գտնուին Ամենափրկչի վանքին եկեղեցւոյն ներսն ու դուրսը:

Ե. Վանքին եկեղեցւոյն ներսի որմերուն ստորին մասը պատուած է զեղեցիկ ծաղկեալ յախճապակեով, որոնք որոշ է որ նոյնիսկ իրենց պատած մասերուն համար զծուած և շինուած են: Յաւախօրէն, յախճապակիներու այս խումբը որեւէ յիշատակարան չունի: Մրդուջ Յովհաննէս վարդապետի ծաղկած ու նկարած Լուսաւորչի կեանքին զրուագներուն դառնաբքին վարէն

մինչև եկեղեցւոյն յատակը ծածկող այս յախճատակերը չառ հաւանաբար պատրաստուած բլլան նոյն յախճատակեղործ վարպետէն կամ վարպետներէն, որոնք պատրաստած էին հրեշտակադարդ յախճատակերը՝ որոնք ինչպէս տեսանք, ՌՃԿԵ (1716) թուականին շինուած են:

Այս մասը աւարտելէ առաջ յիշեցնենք որ 1716ին յախճատակերուն ծաղկումները հետաւոր եւ խաբուսիկ նմանութիւն մը ունին Մրդուզի ծաղկումներուն հետ, որոնց մէկ յայն դօտին կը շրջապատէ եկեղեցին ներսէն:

Այսպէս ուրեմն, վաստակաւոր եւ խղճամիտ Տէր Յովհաննանցի համաձայն վանքին թուականակիր յախճատակիները 1702 թուականէն աւելի հրութիւն չունին:

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ (ԽՕՁԵՆՑ) ԵԿԵՂԵՑԻ

Տէր Յովհաննանց կը խօսի միայն «յախճատակեայ պատկեր»ի մը մասին, որ կը ներկայացնէ «զալն մուգուց յերկրպագութիւն նորածին Միածնին» ու կը գտնուի «ի վերայ ճակատու հարաւային դրան» եւ «զրեայ կայ» (էջ 180): Կ'ստնեմ արձանագրութենէն. Ա. «ԱՅՍ ԴՈՒԹՍ ՏԵԱՌՆ Է ԵՒ ԱՐԳԱՐՔՆ, ՄՏԱՆԵՆ ԸՆԴ ՍԱՅ ՈՎ ՈՔ ՄՏԱՆԷ ՍՈՐԱՅ ՆԿԱՐԵԼ ՏՎՈՂՆ ՅԻՇԷ ԹՎԻՆ ՌՃԿԸ ՇԱՄՍ Ա»: Յաւայթօրէն «նկարել տուողն (տախտն)» չէ տուած իր անունը, ո՛չ ալ ունինք նկարողին անունը: Տրուած թուականը ՌՃԿԸ որոշ է եւ հասար է 1168 Հայոց կամ Քրիստոսի 1719ին:

Բ. Տէր Յովհաննանց չի խօսի «Աւետման» յախճատակեայ պատկերին մասին, որ կը գտնուի նոյն եկեղեցւոյ արեւմտեան դրան ճակատը, որուն վարի մասը ունի տող մը յիշատակարան յախճատակին վրայ դրուած: Դրան շրջանակը եւսյոյն ամբողջ յախճանկար զարդարուած: Աւետման նկարին տակ յիշատակարանը. «ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՀՈՆԳՈՒՅԵԱԼՍ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՂԱՍԻՆ ԵՒ ՋԱՆ ԽԱԹՈՒՆԻՆ, ԵՒ ԳՈՒԼՆԱԲԱԹԻՆ, ԹՎԻՆ ՌՃԿԶ»:

Այս յախճատակին թուականն ալ ՌՃԿԶ, կը հաւասարի Քրիստոսի 1717ին:

Գ. Եկեղեցւոյն խորանին սրտուանդանը զարդարուած է խորանածեւ լայն կամ նեղ յախճատակեայ զծածեւերով, մինչև խորանին առաքիճանները: Ասոնք չունին որեւէ յիշատակարան եւ բոլորովին պարսկական ոճով կերարկուած են:

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Տէր Յովհաննանց նկարագրելով այս եկեղեցւոյն ներքնակողմը, կ'ըսէ. «Եկեղեցին շուրջանակի ի յատակէ եկեղեցւոյն երեք կանդնաչափ յորմն ղեակղեակ ունի բնաիր յախճատակի, ի վերայ որոց յախճատակի զբով զրեայ կայ յիշատակ շինողացն նոյն յախճատակեայ: Ի 1841 ամի ի նորոգել զայն եկեղեցի ի տեղիս տեղիս եղծան աշնոցիկ յախճատակեայ շինութիւնք, զոր ի յիշատակադրութեանս կետանշանաւ որոշեմ:

«Ի ժողովրդանոցէն ի ձախակողմեան զառնէ սկսեալ շուրջանակի:

«Վարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՓանոս զհայրն մահղեսի Մարտիրոսարն, Եղբարն Արափէրդին՝ բուրն Ովսանէն եւ բնառնեացն իւր, ի թիւն ՌՃ (1651): Յիշեցէք ի Քրիստոս զՈվսանայն կողակիցն Մարեամն ճնօղսն Գալուստարն՝ Եղբարն իւր Եղբար Առաքելն: Յիշեցէք ի Քրիստոս Բաթման՝ զժնօղքն մահղեսի Ծառուքն՝ Գալուստն՝ Նազարէթն՝ Մահակն՝ Պիարոսն՝ Ղազամդութն, Եղբարն Մուրատն՝ Թուշխանէ՝ Մուրատն՝ Դշխօէ: Յիշեցէք ի Քրի-

բխտոս Լաշինն՝ կողակիցն Կատանն՝ Աւետիքն՝ Մնացականն : Յիշեցէք ի Քր-
բխտոս Գուրաբի՝ Մարկոսն՝ Կատանդն՝ Մուսէսն՝ կողակիցն Փէքանն՝
Հարսն Աշի : ... Յիշեցէք ի Քրիստոս Աստիւն կողակիցն Թաքունն՝ սրդին Նա-
պարէթն՝ Գատեր Ծարնաթիւնին՝ Զաղամն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Վաթանն՝ Բղ-
ճնոգքն Մահգետի Ծառուրն, Գալստան : ... Յիշեցէք ի Քրիստոս Եղնադարն
կողակիցն Գողայ սրդին Ծառուրն :

«Դարձեալ յիշատակ Սաֆարին կողակիցն Ասողիկն պարծանքին : Յի-
շեցէք ի Քրիստոս Յովհաննէան կողակիցն Զինիկն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Դի-
նարին, կողակիցն Միրզաբէկի, Էղբարցն Սարուկն Պաղտոն քոյրն Շուշանն
Յովհանն, թիմն ՌձժԸ (1669) : Յիշեցէք ի Քրիստոս մահգետի մկրտ : ... ի
Քրիստոս զդուրիկն կողակիցն Խոտմոսիմի, սրդույն Յովհանն՝ Յարութիւնն՝
Մաթոսն Սրուր : ... ի Քրիստոս Բաթամազն ծնոգքն մահգետի Ծառուրն՝
Գալուստն՝ Նապարէթն՝ Սարուկն՝ Պետրոսն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Մուքէյն
կողակիցն Եղսարերն : Յիշեցէք ի Քրիստոս Փանոսն՝ մահգետի Ասատուրին,
մայրն իւր Եղսարերին Էղբարսն Ալադէրդին : Յիշեցէք ի Քրիստոս Աղարարէն՝
Էղբարսր Դաթիկն եւ ծնոգ : ...» (էջ 193-4) : Տէր Յովհաննէանց որով չբեր
թէ առկէ վերջ իր տուած երկու յիշատակարանները նոյնպէս յախճապակիի
վրայ՝ եւ թէ նկարուած : Անոնց հոս արտադրելու բան մը պիտի չաւելցնէ յախ-
ճապակիներուն երբ եւ ինչ : Դարպետներէ շինուած բլլալուն մասին : Տրուած
յիշատակարաններուն համաձայն, արդարեւ կարելի է բռնի որ եկեղեցւոյն մէջ
«յախճապակի գետեղուեցաւ յորմն հետզհետէ ի 1651է ց1666» թուականնե-
րուն (էջ 195) :

Թռչնազգիներով եւ կենդանիներով նկարուած դրախտանման այս
յախճապակիները որով է որ նոյնիսկ եկեղեցւոյն մէջ իրենց այժմու տեղերուն
համար պատրաստուած են : Անոնց Հնդկա-Պարսկական արուեստը արդէր մը
չէ որ անոնք շինուած բլլան Հայ յախճապակեգործ վարպետէ :

Անոնց 1651էն 1666ի միջոցին շինուած բլլայր զանոնք մեծաբժէք կ'ընէ
իրր յախճապակիի արուեստի գործեր, որոնց արժեւորումը սակայն կը կա-
րօտի լուրջ եւ մանրակրկիտ պրպտման : Բնական է եթէ կարելի բլլայ Հաստա-
տել անոնց Հայ յախճապակեգործ վարպետի գործ բլլայր, այն առեն զօրաւոր
կոտան մը կը ստացուի՝ Սախաֆեան չրջանի յախճապակեայ գլուխ գործոց
արտադրութեանց մէջ Հայոց ալ բաժին ունենալը հաստատոյ :

Տէր Յովհաննէանց Նոր Զուգայի միւս եկեղեցիներուն մէջ յախճապա-
կիի գոյութիւն ունեցած բլլայր չի յիշեր իր արժէքաւոր գործին մէջ : Սակայն
ինչպէս պիտի տեսնենք, կան ուրիշ եկեղեցիներ ալ որոնց մէջ յիշատակարա-
նով եւ առանց յիշատակարանի յախճապակիներու գոյութեան մասին կը վկա-
յեն ուրիշ գրողներ : Անոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին :

Երկրորդ հեղինակ մը որ Նոր Զուգայի յախճապակիներուն մասին ակ-
նարկութիւն բրած է, հանդուցեալ Արմենակ Սաղըղեանն է, որ Արշակ Զօղան-
եանի «Անահիտ»ներուն նոր շարքին թիւ 1ին մէջ (Մայիս, 1929) հրատարա-
կեց «Նոր Զուգայեցի Վաճառականի մը Անուան Հայկական Երկու Մետայինե-
րու Առթիւ» (էջ 57-65) :

Դժբախտաբար Արմենակ Սաղըղեան չէ տեսած Նոր Զուգան եւ այդ
պատճառաւ իր աշխատութեան մէջ բրած է սխալներ : Էջ 60, բ սխալ, խօսելով
Ամենափրկչի վանքին մասին իրր թիւ 4 ծանոթութիւն, կ'ըսէ .

«Այդ եկեղեցւոյն վրայ, որուն ներքաւողմը երեք եւ կէս կանդնա-
չափ բարձրութեամբ պատին փակցուած քառակուսիներով զարդարուած է, կը

դանուին յախճապակիէ արձանագրութիւններ 1664 եւ 1700 թուականներով : Մոգուց Երկրպագութիւն մը, 1611 յորինուած, նոյնպէս յախճապակիէ, գրութեամբ է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մուտքին :

Նախ ան չի նշանակեր աղբիւրը իր այս ծանօթութեան համար : Իրեն ծանօթ եղած է Տէր Յովհաննանցի զործր : Սակայն հոն (Սաղրդեանի զործածած Բ հատոր, էջ 4—5 եւ 14, ծանօթութիւն 7), ոչ մէկ վկայութեան կը հանդիպինք «յախճապակիէ արձանագրութիւններ»ու մասին «1664 եւ 1700 թուականներով» : Կ'երևի թէ զո՛ւ եղած է չփոթութեան մը իր սննդաւոր հայերէնին պատճառաւ :

Ան յետոյ կը յիշէ «Մոգուց Երկրպագութիւն մը, 1611 յորինուած, նոյնպէս յախճապակիէ, գրութեամբ է Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մուտքին», զարձեայ շէշէլով իր աղբիւրը : Յիշուած «Մոգուց Երկրպագութիւն»ը արդարեւ յաւանքով է եւ ինչպէս տեսնենք Տէր Յովհաննանցի վկայութենէն, կը պնտուի Նոր Զուգայի Ս. Գէորգ, Խօջենց կոչուած, եկեղեցւոյն «հարստային դրան» ճակատը :

Ինչպէս պիտի տեսնենք, զարմանալիօրէն ուրիշներէ ալ սխալ կարգացուած թուականով ճանչցուած է այս յախճապակին : Ինծի անմեկնելի է թէ ինչու Սաղրդեան 1611էն նկատած է մոպերու գարստեան այս յախճապակեակարը, երբ Տէր Յովհաննանց, որմէ ինք օգտուած ցոյց կու տայ, որո՛ւ եւ անտարակոյս կերպով «1168» թուականը կարդացած եւ հրատարակած է, որ կը հաւատարի Քրիստոսի 1719 թուականին :

Մոպերու Երկրպագութեան յախճապակեակարը, որ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ հարստային դրան ճակատը կը զարդարէ ի Նոր Զուգա, վերջերս «Անվիտակաւ Հայաստան» ամսագրի թիւ 6 (1971) «արուեստագիտութեան գովառոր» Մանեա Ղազարեանի «Աստուածամօր կերպարը 17-18րդ Դարերի Հայ Գեղանկարչութեան Մէջ» յօդուածին մէջ տրուած է, որ հաւանաբար արտահանուած է քիչ մօտը մեր ներկայացնելիք անդլերէն աշխատութենէ մը : Անմեկնելիօրէն Մանեա Ղազարեան կը գրէ հրատարակուած յախճապակեակարին ստրնթեր. «Մոպերի Երկրպագութիւնը : Զնարակուած խեցի : 1619 թ. Նոր Զուգա, Ս. Գրիգոր եկեղեցի» (էջ 34, ա. սին) : Թէ ինչպէ՞ս Ս. Գէորգ եկեղեցին Նոր Զուգայի Ս. Գրիգոր եղեր է, կարելի է բացատրել անով որ Մանեա Ղազարեան մեր մօտը ներկայացնելիք անդլերէն զործին՝ «Ալինդ ձորճ»ը վերծաներ է Ս. Գրիգորի, փոխանակ Ս. Գէորգի : Բացի սակէ, Մանեա Ղազարեան պարզապէս արտագրեր է անդլեացի հեղինակին սխալ՝ 1619 թուականը յախճապակեակարին տրուած, մինչ կրնար տպագրուած նկարին մէջ իսկ կարդալ յիշատակարանին թուականը իրր ՌՃԿԸ ՇԱՄՍ Ա., որ կ'ընէ 1719 : Նման սխալ գուցէ ներելի է օտարին, սակայն Հայ «արուեստագիտութեան գովառոր»ի մը համար ներելի չէ :

Այս առթիւ սրբագրութիւն մըն ալ իմ մասին : 1960ին «Բազմավէպ»ի թիւ 7—8ին մէջ հրատարակեցի «Սաֆրաղ եւ Նազարէթ Փակադրութեամբ Եախճապակիներ», որ ի մէջ այլոց ակնարկած էի որ «1937ին իմ այցելութեանս ի Նոր Զուգա՝ ինծի կարելի չեղաւ այդ թուականով յախճապակիներու հանդիպիլ», այսինքն 1651էն 1666 տարիներէն (էջ 157) : Տէր Յովհաննանց կու տայ այդ թուականով յախճապակի : Յաւալիօրէն այդ մէկը միթոյր է ուշադրութենէս : Միայն բռնեմ որ այն ատեն մասնաւորաբար յախճապակիներով չէի զբաղեր Նոր Զուգա :

1968ին հրատարակուեցաւ անդլերէն քառածաք, նկարազարդ հատոր մը՝ «NEW JULFA», այսինքն «Նոր Զուգա», նուիրուած տեղւոյն Հայ եկեղե-

ցիներուն եւ ուրիշ չէնքերու : Անգլիացի հեղինակը, Ճան Գարզուէլ, էջ 26-28 կը խօսի Նոր Զուգայի Հայ եկեղեցիներուն մէջ իր տեսած յախճապակիներուն մասին, անդ տալով նաեւ դուռնաւոր երեք արտահանութիւններ մէկ էջի վրայ :

Հեղինակին տեսութիւնները այդ յախճապակիներուն արուեստին մասին կրնան վիճելի ըլլալ : Այդ մասին մենք հոս պիտի չձանձառանք : Միայն ըսենք որ զճաղարկեանց մէջ պարսկականին հետ աւելի հնդկական խճողակ արուեստին ազդեցութիւնը կայ քան թէ չինական ո՛չ խճողակ արուեստին : Յետոյ, ան կ'աւելցնէ. «Յախճասալերուն Հայ արհեստաւորներու զորք ըլլալը կրնանք ընդունիլ՝ անոնցմէ ոմանց մէջ հայերէն յիշատակարաններու խաղացած զլիստոր գերին պատճառաւ, եւ որովհետեւ փեղկերեաները յաճախ շինուած են եկեղեցիներուն մէջ յատուկ տեղերու յարմարելու համար (էջ 26-27) : Գարզուէլ հաւանաբար չի սխալիր այս յախճասալերու արհեստաւորները Հայ նկատելով, սակայն իր ազդեցիկները անբաւարար են : Յախճասալի Պարսիկ արհեստաւորները կրնային ընդօրինակել իրենց տրուած հայերէն յիշատակարանները եւ ստանց եկեղեցի գալու կարելի էր եկեղեցւոյն հարկ եղած տեղերուն շտիբեր տալ՝ որ յախճասալերէ փեղկերեաներ պատրաստուէին : Ինծի ծանօթ է որ եղած են Պարսիկներ, որոնք հայերէն բոլորգործի գիրք օրինակած են առանց հայերէն գիտցած ըլլալու :

Գարզուէլ որ զժրախտաբար հայերէն չի գիտեր, մեղի կու տայ ամփոփում մը Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն յախճասալերուն : «Սբ. Աստուածածնայ, Սբ. Ստեփաննոսի, Սբ. Սարգիս եւ Բեթղէհէմի եկեղեցիները զարդարուած են յախճասալի գօտիներով : Սբ. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ յախճասալերը կը զրաւեն եկեղեցւոյն ներքնամասի պատերուն ստորին մասերը, որուն փերնագօտին շարունակութիւն մըն է հայերէն յիշատակադրութեան՝ որ մինչեւ այժմ չ'է թարգմանուած : Հիւսիսային պատին վրայ յախճասալերը կը պարունակեն ծառերու եւ ծաղիկներու պատկերներ մէջ ծնրադիր մարդ մը, ենթադրաբար Նուիրատուն կենդանադիրը : Յովհաննանց (կարգա՛ Տէր Յովհաննանց : Յ. Ք.) կ'ըսէ որ այս յախճասալերը գեանդուած են 1651ին եւ 1666ին, մինչ ուրիշ հայ ազգիւր մը, զորքածուած Պոպի կողմէ, կը թուադրէ 1661—9 : Ամենափրկչի մայր եկեղեցւոյն յախճասալ զարդագօտին եկեղեցւոյն արեւմտեան կողմը աւելի փերացական պատկերով է եւ հաւանաբար 18րդ դարու սկիզբներէն, եթէ հիւսիսային դրան ուղղահայեաց չըջնականներուն յախճասալերը 1709—10 տարեթուած, ժամանակակից պէտք է նկատուին : Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցւոյն կից մասը որ 1713—14ին շինուած է, կը պարունակէ նման յախճասալեր : Խորանամասին պատերը մայր եկեղեցւոյն զարդարուած են տարբեր նկարապրով յախճասալ զարդագօտիով, յիշատակադրութեամբ եւ 1715—16 թուականով, այս յախճասալերը ծածկուած են կրկնութիւնով, արարած տերեւներով, ծաղիկներով եւ հրէշտակներով՝ համեմատելն երկար պարեգօտներ հաղած եւ տերեւադարձեր բռնած :

«Զուգայի եկեղեցիներուն մէջ կան չորս հատ պատկերացումներ յախճասալով, մասնաւորաբար ձեւաւորուած փեղկերեաներով դուռերու վրայ յարմարցուելու համար : Սբ. Փէօրոփի եկեղեցւոյն հիւսիսային դրան վրայինք ամենահինն է, 1619 թուադրուած, կը ներկայացնէ «Մոլեբու երկրպագութիւն»ը : Նոյն եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան վրայ կայ «Աւետում»ը 1716—17 թուականով : Մայր եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան վրայ կայ երկրորդ փեղկերեւ մը «Աւետման», նոյնպէս 1717 թուականէն, եւ Սբ. Սարգիսի եկեղեցւոյն հարաւային դրան վրայ կայ երրորդ տարբերակ մը նոյն նիւթին, 1705 թուադրեալ» (էջ 27) :

Մենք հոս թուականներով պիտի գրողինք: Պոպի 1661—9 թուականներուն աղբիւրը ինծի անծանօթ կը մնայ: Այժմ ինծի ծանօթ է որոշ կերպով միայն ՌՃ (1651) թուականով յախճատալի յիշատակարան ըստ Տէր Յովհաննանցի Սր. Աստուածածնայ եկեղեցւոյն մէջ:

Գարգուէլ ճիշդ է Ամենափրկչի տաճարին հիւսիսային դրան յախճատալեւուն 1709—10 (այսինքն ՌՃԾԹ) թուականին մասին: Նոյնպէս ճիշդ է խորանաւելոյն յախճատալեւուն 1715—16 թուականը (այսինքն ՌՃԿԵ): Սակայն բոլորովին կը սխալի «Մոզերու երկրպագութեան» Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն յախճատալեւուն տուած 1619 թուականը, որ ոչ միայն հոս, այլև կրկնաւ տուած է թիւ 20 սրահներաթերթին տակը, ծանօթութեան մէջ: Ասկէ է որ Մանեա Ղազարեան որոշ կերպով խարուեր է փերը մեղմէ յիշուած իր աշխատութեան մէջ: «Մոզերու երկրպագութեան» Նոր Զուգայի Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն յախճատալին վրայ սրահներացումը ՌՃԿԸ (1719) թուականէն է: Այս Սր. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ 1619էն յախճատալ չկայ:

Գարգուէլ իր յիշեալ գործին մէջ կը վկայէ որ Նոր Զուգայի Սր. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն մէջ կան յախճատալեր (էջ 44—45): Զանոնք նման կը գտնէ ուրիշ եկեղեցիներու մէջ եղածներուն, եւ ոչ լաւ թրծուած կը գտնէ: Ան չի յիշեր յիշատակարաններու գոյութիւնը իր տեսած յախճատալեւուն վրայ:

Դարձեալ կը վկայէ որ Բերդեհէմի եկեղեցւոյն ներքը կան յախճատալեր, որոնք կ'երևի թէ յիշատակարան չունէին: Արեւմտեան դրան դուռի կողմը կան յախճատալեր ու ժամանակէ, 1899 թուականով:

Իսկ Սր. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ գտնուած յախճատալեր, իրար խտնուած, յիշատակարանի անկապ մասերով: Կ'աւանդուի իրեն որ ասոնք՝ Նոր Զուգայի ուրիշ եկեղեցիներէն հոս բերուած եւ գործածուած են: Աւելորդ կը սեպեմ հոս յառաջ բերել յախճատալեւուն իր անկատար նկարագրութիւնը կամ արուեստին մասին իր կարծիքները: Կու տայ նկարներ եւ յիշատակարանը եկեղեցւոյն հարաւային դրան ճակատը գրաւող յախճատալերէ «Աւետում»ի նկարին վարի երկուող արձանագրութիւնը:

«ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՐԳԱՐԻ ՈՐԴԻ ԽՈՋԱՅ ՈՒՍԷՓԻՆ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ԲԻԲՈՒՆ ՈՐ Է ԵՓՐԱՆՍԱՆ ՄՈՒՐԱՏ ՀԱՄԻԼԻ ՈՐԴԻ ՍԷՖԱԹՈՒՆԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅՈՒՆ ՍԱՐԱԼՈՒԻՆ ԵՒ ԱՒԱՔԻ ՈՐԴԻ ԲԱՂՏԱՍԱՐԻՆ ԵՒ ԱՍԱՏՈՒՐԻ ՈՐԴԻ ՎԱՐԴԱՆԻՆ ԶՈՐ ՅԱՆԿԱՅԱՆ ԱՄԷՆ ՁԵՐՄԵՌԱՆԴ ՍԻՐՈՎ ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆՍՓՐԿԶԻՆ ԳՐՎԵՅԱԻ ԹՎԻՆ ՌՃԾԴ ՅՈՒԼԻՍԻ ՏԱՄՆ» (էջ 54): Գարգուէլ կը վկայէ որ յիշատակարանը լուսանկարի մը վրայէն կարդացեր է «Փրօֆեսոր Տաուսէտ» (էջ 54): Ընթերցումը որոշ կերպով կասկածելի է եւ փերատուգման կը կարօտի: Թուականը ՌՃԾԴ (1705): Որոշ չէ թէ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյն այս յախճատալ նկարը ինչո՞ւ Ամենափրկչի ըլլալը կը յիշէ: Նոր Զուգայի վանքին տաճարէն դատ կը յիշուի նաեւ Ամենափրկչի եկեղեցի մը «Երեսանի թաղ»ին մէջ որ կը պահէ իր գոյութիւնը: Արդեօք ասոնցմէ մէկուն համար չ'ինուած էր այս «Աւետում»ի յախճատալ նկարը, որ սակայն Ս. Սարգիսի փիճակեցաւ:

Գարգուէլ կը յիշէ յախճատալեր նաեւ Սր. Միքայի և Սր. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիներուն մէջ, առանց անոնց կարեւորութիւն մը տալու:

* * *

Եթէ կան ուրիշ գրաւոր տեղեկութիւններ Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն յախճատալիներուն մասին, դժբախտաբար անոնք ինծի անծանօթ կը մընան:

Տեառնք թէ ականատեսի վկայութիւնները Տէր Յովհաննանցի եւ Ճան Գարգուէլ անդլիացիին՝ Նոր Զուգայի եկեղեցիներուն մէջ 1651էն յիշատակարանով յախճատակիի գոյութեան մասին պէտք է ճշդումի եւ քննութեան ենթարկուին։ Նոյն հեղինակը կը վկայէ 1661էն ալ յիշատակադրեալ յախճատակեր։

Սխալ են 1619էն յախճատակերու գոյութեան պնդումները եւ պարզապէս յիշատակարանին թուականին սխալ ընթերցման պատճառաւ է 1619ին հոս ու հոն կրկնութիւնը։

Յախճատակերուն մեծագոյն մասը 1702էն վերջ թուականներ ունին։ 1719էն վերջ ժԸ դարուն զադրեալ կը գտնեմ յախճատակերու (գոնէ թուականով) շինութիւնը։ 1721—1722ին Աֆղանները արշաւեցին Պարսկաստան եւ զբաւեցին Սպահանն ու Նոր Զուգան, անոոք կոզոպուտի մատնելով Պարսից հետ նաեւ Հայերը։ Նոր Զուգան կորսնցուց իր եկեղեցականին հետ նաեւ անհատական հարստութիւնը։ Առեւտուրը զադրեցաւ եւ Նոր Զուգա ասկէ վերջ չկրցաւ իր նախկին փառքին ու հարստութեան տիրանալ։ Բնական է որ Նոր Զուգայի եկեղեցիները չզարգարուեցան 1720էն վերջ եւ յախճատակի պատրաստութիւնը լքուեցաւ Հայոց կողմէ, որովհետեւ տարակոյս չունիմ որ յախճատակ պատրաստող Հայ արհեստագէտ վարպետներ կային ի Սպահան եւ Նոր Զուգա։

Անտարակոյս կ'արժէ որ գունաւոր նկարազարդ մանրակրկիտ պատմութիւնը պատրաստուի Նոր Զուգայի հայկական եկեղեցիներուն յախճատակերուն։ Քննութեան ենթարկուին յախճատակերուն հետ նաեւ անոնց յիշատակարանները, ինչպէս նաեւ արուեստի գնահատման ենթարկուին։ Ասիկա անտարակոյս խոշոր նպաստ մը պիտի ըլլայ Պարսկահայ մանր արուեստներուն պատմութեան, նամանաւանդ ճշգրիտ կերպով ներկայացնելով եղածը օտարներուն՝ անոնց բարձր համարումին եւ գնահատութեան ենթակայ պիտի ըլլան Հայ արուեստաւորները։ Դժուար պիտի չըլլայ Հայ յախճատակեղործներուն թէ՛ արհեստին եւ թէ՛ արուեստին ինքնուրոյն եւ արժէքաւոր տեղ մը տալ պարսիկ եւ պարսկահայ մշակոյթին մէջ։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԴԻՒԱՆ ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ

ՆԱՄԱԿԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐ ՇՂԹԱՅԱԿԻՐ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ

ՆԱՄԱԿ ԹԻԻ 20 (ՏԱ)

ՀԱՍՏԷ

Աստուծով

Հասցէ զիրս ի Ստամպոլ՝ ի ձեռն նորին
Պատրիարքի՝ Տեառն Յովհաննու Աստուածա-
բան մեծի վարդապետին, անբաց ի նա
Հասուցանողն՝ զվարձա բազումս յԱստուծոյ
առջէ, ա՛մէն:

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Ամեներջանիկ մեծի Հռետորիգ՝ Տեառնդ
Յովհաննու Աստուածաբան վարդապետիգ՝
եւ արժանաւոր Պատրիարքիգ՝ իմ աշացս
յուսոյգ՝

Ապրիլ ժե. [1734]

Զքրիստոսականն սղջոյն ընծայեմ յոյժ բաղձամբ կարօտի դառն հե-
ծութեամբ եւ լալոտ աշօք. եւ յԱստուծոյ Հոյցեմ զի զքեզ պահեացէ յամենայն
վտանգաւոր կրից եւ ի վտրձութեանց եւ կեանք յերկար տացէ քեզ Տէր Աստ-
ուած: Եւ զայս ծանիր լոյս աշացս՝ զի ի մեծի Եւ շարաթի, Եւ ժամուն եկն խա-
ղաղութեամբ մեր դռնապան Սէֆէրն՝ եւ զգիրսն ամբողջ ի մեզ Հասույց, բայց
զբուրն դառնապոյն յառաջմէ յուեալ էաք. տեառն կամք օրհնեալ լիցի, եւ քեզ
կենդանութիւն տացէ աէր Աստուած՝ եւ վա՛յն եւ եղունկն եւ անվարատ սու-
ղըն զիս պատեաց՝ այլ յերկարելն զի՞նչ օգուտ. եւ միւս զիրն որ ի Փետր-
վարին զրեալ էիր՝ յետ սրբոյ դատկին ի մեզ եհառ. եւ կրկին զմեզ լացոյց
վասն նորահաս պետին՝ քոյզ եւ մեր որդոյ մահուան, զոր աէր զքեզ մխիթա-
րեացէ, եւ հոգոյ նորա ողորմեացի. եւ զարմացայ ի վերայ մեծ գրոյն յորժամ
ընթերցայ՝ զի իմ միտքն ո՛ւր եւ գրոյն ո՛ւր. Եւ ընդէ՞ր այնքան հիսապ ե զը-
րոյց վասն խարաջին՝ արարեալ ես, ա՛յ Հոյի՛ եւ զիտեմ զի խաթր մնայ ե՛ւս
եւ՝ բայց որովհետեւ այսպէս եղեւ եւ չհասկացուաւ բանն, ուրեմն առաջի

¹ Հարկ, տուրք:

Աստուծոյ եւ զո գառալիցն յաշտեմ՝ զի իմ թէ՛ ի վերայ վազի խափշն. եւ թէ՛ հարկիւ զգալի խնդրելն՝ պատճառն այս է՝ զի քանի կենդանի եմ քարով գոյի՞ր՝ եւ յետ զմիմեանս տեսանելոյն՝ զՍուրբ Տունս անարատ Աստուծով թէ՛ս լիմ՝ անէ՛ի, զի զիտեմ թէ՛ յետ իմ աշխարհելոյն ի՞նչպէս կլլիմի, թէ՛ պէտ Աստուծոյ է զիտելի, զի յաշտելի է Աստուծոյ՝ հեշտակաց եւ ամենայն սրբոցն նորա՝ զի ամենայն թա է եւ վասն թա։ Արդ՝ աքսուհետեւ կամք թա՞ է, զի իմ ամենայն ինչ կատարեալ է. դու զիտես՝ որպէս կամիս այնպէս որոտ. եւ նախ կին վշտաց զոր յինէն կրեցեր թէ՛ զբով թէ՛ անգի՞ր՝ վասն սիրոյ խաշելոյն ինձ թողութիւն արա՞՛ զի յաշխարհիս վերայ թա՛ց ի քէն աշխարհ միմիջկարութիւն շմեաց հո՞գոյս հոգի եւ ակնս արեւու՝ զԱստուած ազաշեմ՝ աքսուհետեւ զի ի քէն կարօտած զիս մի՛ մեռուացէ։ եւ զի Սրբոյ Քաղաքիս բանն յո՞յժ գծուաբացաւ՝ մանաւանդ երից ազգացս՝ զոր պատմելոց է օրհնեալն զԱստուծոյ մահ տեսի Սարգիսն՝ զի ամենայն իրի տեղեակ կղեն՝ եւ ինքն զմեզ անփոփեաց յո՞յժ յոյժ, տէր լիցի վարձատրելի իւր. եւ յայն կէտն հասեալ եմք մինչ զի անփոհարհն կեսար երիցս յղեաց թէ՛ Աստուծոյ սիրոյն համար թող զբէ իւր մարդոցրն թէ՛ ճա՛ր մի անեն փաշայ՝ մի անեն տէր Քաղաքիս՝ նոյնպէս եւ Հատինքն, եւ նախ եւս զրեցին իւրեանց մարդոց այնքան սաստիկ՝ զի թէ՛ չտանեն ճար՝ կթողումք կփախշիմք երգմամբ հաստատելով. եւ յիբուի զի յամենայն կողմանց հատաւ ի վերայ մեզ ճարն. վասնորոյ ժա՛մ է ճար առնելոյ մինչպէս զրնացեալն ո՛չ է եկեալ յերկար ճանապարհէն, զի յայնմամ գծուար կլիմի։

(Լուսանցիին վրայ) Եւ մահտեսին վասն պատին կրկին արդ չառ եւ ի հետն երեւր՝ Աստուած զբարին յաջողէ. եւ յաւուր միտմ մեր սիրելի տէր Ստահն առանձին ասաց թէ՛ վարդապետն մեծ՝ յանձնեաց ինձ խօսք մի տակ քեզ՝ եւ ես ասացի թէ՛ ասա՛՛ եւ նա սկսաւ զիւրեանց եկեղեցոյ զպատմութիւն տանել. եւ յայն բան աւարտեաց թէ՛ իշխանքն ի Սուրբ Յակոբոյ իմաստ կենդրեն Ղալաթիոյ եկեղեցոյն. եւ վարդապետն ասաց թէ՛ հարց վարդապետին թէ՛ զի՞նչ ասէ. եւ իմ մտախոհ եղեալ տրամութեամբ զոչինչ պատասխանս ետու. եւ ի հարցանելն նորա զպատասխանն, ասացի թէ՛ ես վարդապետին մեծի կզրեմ որպէս կամի այնպէս թող առնէ. եւ յիբուի ողորմն(?) ի մտաց մարդկան բարձեալ է. աշխարհն պիտի տես. թէ՛ եմ. կլիմի՞ հոգա՞՛ ել աշխարհ մի՛ ձրղեր, որպէս կամիս՝ այնպէս արա. եւ զի զմեր հօրեղբայր մահտեսի Յակոբն յայսմ ամի բազում նեղութեամբ եւ վշտիւ յղեցաք տակով թէ՛ իմ գնալս բաւական է՝ թող նա՛՛ պնա որ չէ գնացեր եւ հազիւ թէ աղերսիւ կարացաք յղել զօրհնեալն. եւ յիբուի զի ոչ գտի զոք զի նորա պէս բնասներաւ հոգայր. վասնորոյ աղաշեմ զի կրկին զգա յղեցես բնդ ուխտաւորաց գալ. տեղոյդ Սիօնցին ք անդամ բազում գանկատ զրեալ է իւրայնոցն աստ. զոր զրեւն մեր բարեկամքն զազոտ առ մեզ յղեցին զոր տուաք բնթեոնուլ եւ գտաք իբր բզոսփաակայն(?) ի մէնջ գանկատ եւ յերկուց ազգաց շնորհակալութիւն մանաւանդ ի Ֆոանկաց. եւ յոյժ երկնշիմք. բայց ազաշեմ զի զբամ փոխ չի տաս՝ թէ՛ եւ րոնութեամբ ի մէնջ՝ զիբ առնուի. զի զրեալ է սոցտ թէ՛ կարէք խարէութեամբ զիբ մի առնուլ. եւ յղել աստ ի Բիւզանդ, զի խաղկանօք զբամ առնուցում. եւ մեծ մահտեսուն աշխարհայ շատ բարբառն՝ եւ զոր ինչ ի տեղդ առեալ էին բնաւ բան մի ոչ տուին. եւ չլինի թէ՛ հաւատարմ աշխարհ զի սուտ է բնաւիմբ եւ նենգաւոր. բարեկամք այժմ Շահպատան որդին, պաշ բաթիւրն եւ շէխ Ֆէյզին, բայց յոյս մեր յԱստուած եւ ի սուրբս իւր. կրկին

2 Յանձնել, աւանդել։

3 Բարութեամբ, զրպարտութիւն։

խնդրեմ զի զՂալաթիոյ եկեղեցոյ բանն հոգասցես եւ յիս մի՛ ձգիցես. եւ վասն քաղաքիս հաբիթի՝ ընդ երկուց ազգաց հոգայցէք զի կարի չարացան ի վերայ մեր. Սուրբ Կարապետս միարանի աղաղակի զիրն՝ ահա յղեցի, տես եւ ճար մի արա, եւ տէրն ամենայնի լիցի քեզ օղնական, եւ զայն ամենայն յօրհնեալ

4 Պատրիարքարանի քղրածրարներուն մէջ (Իւի 10/2) կը գտնուի այս նամակը. զորւամ Մուշի Ս. Կարապետի միարան Ստեփաննոս վարդապետի կողմէ, եւ ուղղուած Շիրաքայալիկ Պատրիարքին: Անբուական է, զորում Հալէպէն: Նամակին մէջ նկարագրուած անձը Միւնաս վարդապետ Ակնեցին է, Ամրտուլու դպրոցէն եւ վարդան Վրդ. Բաղիշեցիի աշակերտն ընէն, առաջնորդ Ս. Կարապետի (1730-1749), Պատրիարք Պոստը եւ ապա Կսրոզիկոս Էջմիածնի (1751-1753): Այստեղն պէկ պարտատէրն է, որուն Միւնաս վարդապետ «50 զօրքայ սալեանք» պարտ ունէր (Հ. Համազասպ Ոսկեան, «Տարած—Տարուրերանի Վանքեր», Վիեննա, 1953, էջ 210: Նանե՛ Մկրտիչ Եպս. Ազաւնունի, «Միարանք եւ Այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի», Երուսաղէմ, էջ 288):

ՀԱՍՏԷ

Առատւածով

Ժամանեալ հասցէ զիրս ի Սուրբ յերուսաղէմ
 ի Սուրբ Անն Նաբի հեղինակի Սուրբ Հօրն
 մերոյ Գրիգոր աստուածաբան Վարդապետին,
 բայց անբացիկ ումէքէ. ի Գրիգոր Սուրբ
 Հայրապետն միայն զայս բանայ, եւ թէ որի:
 մարդ անդգնեալ բանայ, աստուծոյ ողորմութեամբ
 դուռն զէմ այն մարդոյն փակ մնայ ամէն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեսանդ մերոյ եւ զերամաքուր Սրբազան Հօրդ երկնաշու սուրբ զաբաղաւորացի լուսաւաշք չերկրպագութիւն մատուցանեմ. ո՛վ Հա՛յր Սուրբ, յայտ լիցի սրբութեանդ քում զի ես անարժան ծառայ ի՞նչ ե խեղճ միարան Սրբոյ Կարապետին, էյեալ ի Սուրբ Վանքէն երես եղեալ զիմեցայ առ Սուրբ Հայրդ բազում վշտիւք եւ տառապածք եկեալ հասաք Անթաքիայ առ հոգեւոր հայրն իմ Կարապետ վարդապետին, զերա տխրէս լուսաք, թէ հրամանքդ Հալապով կուղատ, Սրբոյ Կարապետին բարեխառնութեամբն միթէ ակը Առատւածն մեր զսուրբ Հայրդ մեր եւ զամենայն եղբարք եւ յախտաւորք խաղաղութեամբ հասուցանել Սուրբ յերուսաղէմ. փաւփաղէի սուրբ տեսութեանդ, եւ յոյժ կարօտ օրհնութեանդ ոչ եղէ աշտան, վարդապետն պատմեաց թէ բարեաւ մնալ տասց ժողովրդեանն այլ չես հասներ: Վանքէն էյնելուս ստպիպն պատճառն յովով է, վասնորոյ կամեցաք տեսանել սուրբ Հայրդ եւ բերանով պատմել զամէնն. ահա ահա հաւաքաթ մնացաք, փառք Առատւածն յոյս ունիմք որ կրկին օրհնող լինիս զմեզ. յետ այսորիկ ծանիր Հայր Սուրբ, զի ոգովս որ յառաջագոյն՝ միարանք Սուրբ յախտին փառք մի ծանուցին փառից որպէսութիւնն յետ նորա, այնպէս իմացաք թէ արդիւնքն կու հանել հետն կու տանել, կրկին միարանով մատ մի զիր զքեցաք Ղարաբօրքուայ Տէր Գառարին, թէ այսպէս բան մի կայ, թէ բերաւ ահա ձեզ մալում լինի. եւ թէ ճշմարտապէս խորհուրդն այն էր, խափանեցաւ Առատւածով, քառիկ յանկարծակի ձին եկաւ այլ ձի չղնաց եւ Մինաս Վարդապետն զնաց Վաղարիմ վրայէն դահուկով. դեռ քրիտանեալ խեղաւան, ք այլ բուրթ, է մարդու այլ ձեռք ու ստք թափեցան, եւ ինքն սրպէս որ է զերծաւ. ժողովքն կու թամամի, յետ Զատիկին կու լսէ աշպէս զիր մի կա բառութեամբ կառնէ ձեռացնուն, եւ աստիկ զիր կու զրէ Ալատին պէկի դուլամունն, այս է որ զրեալ էք. Շատ բարեւ շանկիկ աղաթի Գահրամա աղային, եւ Մուրթուղա աղային, եւ զուլամունն ամենեցուն շատ բարեւ իմ բարեկամու-

մեր մահաւան Երկրին հարց. եւ ես խեղճեմ զգրածս ոչ զխեղճ. եւ ընդ վարդապետան հանդերձ միարանիւր գտարք անդ համբար. եւ ողջ լիւր ի տէր եւ ի պարծանս հողոյ հաւատար լիայ Գրիգորի անխառն աղաւթի որ յԱղ-րիի ժն զգիրս զընցի հառաչմամբ արտի ի մէջ գիշերի: Որդոցս ամենեցուն

Թե՛ն եւ ձերն արտ զերայ է. յետ անշաղի խօսից զգիր թէ Ալաւին պէկի հաց զերայ ձեզ հա-րամ լինի ինչ որ ասեմ թէ որ շանէք, վազն Ալաւին պէկի զիմանն շէք կարեւր ասլ իմ պա-տասխանն. Եսան վարդապետին զմօգութն արծիւցէք այսքան ճարիմէ ասնէք. ես զնազէք կասեմ շին երթար, հացն զերայ իւրանց հաւարաթ արարի շին զնար, ահա ինչ մարդու որ կասեմ յիսունախն զուշ ասնէք իւրանց զլուին եւ ոտքն ճարգէք քէէք: Եւ Յաւարաթին զբր-եալ էր թէ Յաւարաթ աղայ այսքան ասլիք ասնիմ քեզ, Սահմանն բանէք եւ զուշ վանիցն իւր մօտն կա, ահա ե զուշի տեղ տաւ ձեռք թախտիլ անեա: Եւ ձեռք միարաթն թէ արդէս քաղ-եալ էին, անհարթին է, զբոլ ոչ ասուի. կարեկի զիմաց կու զաղային, որ յի քա Նիւանդ ձե-րանի մի տի հաց ասլուով մեաւ: Եւ միամիտ ելեալ զնացի թէ պէկի հացի ճար մի անեմ. զգիր հասեր էր ի տանկին, բանեցին զիս, Արանայ խաղար էին յիւր տա յիս թէ եկ Աստու-ծոյ խաթերն համար. Աստուի մայրն յի բիւայ ցարէն ասուա վանքին զաս ասնեա. մերեղներն Զիւրաթն էր. զնացի թէ ասնեմ ասնեմ, Ալաւին պէկի ք աղէն Մարթոն վահարան եւ կե-ղուլամով Զիւրաթն էին բանեցին զիս, Յաւարան զնաց վանքն, Եսան վարդապետին բաղում նեղութիւն հասաց իւր զուշ ձեռք կարացին զերծալ ցանկ. մէկ քանի մի այլ խեղճ արդ-մէկի թէ արդէս զանաւորցին, յայտնի եւ ծածուի ճարիմէ ասին, յետոյ կմանուն իմ խուցն ինչ որ կեղնի թալեկին, մինչ զի քա արդէս կամ ինչ կերպի շարշարեցին զիս, մտով իմա-ցիր որ խէլոս զլուա շմաց քանի անգամ երթվայ թէ իմ հոգին այսպէս լինի թէ ինձ մալ պահուի կայ, զայս վասն այն ասացի որ պիտի զայի մօտ հրամանեղ խառնովանէի թէ այս-պէս խաթ իմ բերնէն ելաւ, թէ պէկ ասուա շարթվայ այլ խեղճտանը է ինձ. յետ այնքան ասն-ջանացն, զկեղացիք եկին մեծ եւ փոքր բիւր աղաւանդ եւ մանաթով ե զուշ ճարիմէ կարե-ցին, յի ոչի բէթիլ եղին պրծեցին: Եսան մէկ ասալ շանիմ, էն խեղճ մարդիքն ինձի համար չէթիլ եղին եւ շեմ գիտեր ինչպէս անեմ. ես շուտ կուգայի Ըստանդու մօտ հրամանեղ, Ա-միթ լէ որ զլայի համար ալղոմով արարին զմեզ, ծառայ եմ հրամանեց շարիմէ երկրի խախլ եղեր եմք, մեզ այլ երես չէ մնացեր, մեր յամուտն Աստուած է, Սուրբ Կարապետ եւ զու. եաման Սուրբ Տունն ձեռք զնաց շուտով հալ մի արա, հոգեւոր տիրոջ մամանակն մէկ միարան մի ծուա շար ու կեղտ անուն շար, ինչ տէլի սաքա արդն այսքան անասելի եւ ան-պատմէի բան կու լինի. պէկի մէկ մի ասուղապէս թալաւոր զանայ սկսէ սուրբ տունն ա-ւիրէ. մեք մինչեւ յերբ համբերեմք. այն համբերութիւնն համբերութիւն է կամ թէ խոնար-հութիւն է, քա՛, իրաւապէս մուրթիւն է. քանի որ Մշու Տէր Մարկոսն, ե կողակա Թո-րանն բուն է, մեք հայն կապէս է. պիտի եւ եկամ լինէի քոյ մօտն երբեւ երինճայ ասէի, թէ այս մարդն վնաս է եւ այս շահաւէտ:

ՅՈՒՐԳՈՅ որ եկի յառաջ քան զիմ զայն Բաղլուայ քանի մի ոչի եկեր էին, Պոգոս վարդապետին ինչ բաներ ին ասեր. եւ որ եկի ինձ կու հարցու, եւ ինքար կուգամ, յետոյ ասաց. մարդ, ձեր տեղէն մարդ եկաւ ասաց. յետ զիր մի զրեց, ասաց թող հալ մի անեն թէ չէ խաղք եղար բաւ է:

Թէ որ ասեա քոյ սուշն ինչ է. տէր Գառգարի զիրն որ յիւցար զիրն ինձ զրկ տը-ւին. վանից զայրաթն քաշեցինք, մինչ որ ստուգն յիմացար շարեցար. թող իւր խաղաթն զանայ զիր սան լուանամք զհուրն խեմք. այլ ասաւէ կու հաղանդիմք, աղա տէրուա-կան հրամանն որ անհամբ ոչ է պիտոյ:

Եւ մեզ այնպէս թուի թէ Միւնա վարդապետն հրամանեց զրեալ է թէ չ քանկ պարտե կայ. ուրեմն մեք ասու ասացար. հրամանեղ ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից արտի մէջն ուրախութիւն եւ, ամենեքեան քոյ օրհնութեան կարօտ են. արն որ ստուգ

զԱստուծոյ օրհնութիւնն ընծայեմ յոյժ փափաղմամբ եւ աշխեցեալ սրտի
բաղձմամբ: Բաւ է: Հոգի մարգարայեալ՝ կրկին աղերսեմ լալտա աշօք եւ բեկ-
եալ անձամբ՝ զօրհնեալ սրտիկոյ մարբեալ յիմա կողմանէ աղաչեմ. եւ այլ բան
ոչ իշխեմ զբեկ՝ որպէս կամիս արա՝ եւ աէր զբարբին յաջողեցէ եւ քեզ օգնեցէ:

ՆԱՄԱԿ ԹԻՒ 21 (12Ա)

ՀԱՍՏԷ

Ի ձեռն Տեառն Յովաննու մեծի
մարգարայեալին եւ Պատրիարքին Հասցէ
գիրս ի բարին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Ապրիլի ԻԷ. [1734]

Պէ՛տ իմ պատուական Պատրիարքոյ մեծ՝ դայս ինչ սիրով ողջունի ծա-
նիր՝ զի յետ բարեաւ ելանելոյ օրհնեալ ուխտաւոր մահտեսեացն, յիւրեանց
երկրորդ պայրամբի գիշերն, այս է ալլաղղեացն, եկին գողք ի Սուրբ Փրկչի
մէր մանաց դուռն կրակ մատեցին զի ի ներս մացեն. եւ խեղճ միարանք ի ներ-
քուստ զաղաղակ բարձեալ եւ կոշնակ հարեալ. ուստի Սուրբ Քաղաքիս մեծա-
մեծքն՝ զրոհ տուեալ զերկաթեայ զդռունսն բացին եւ արտաքս ելին՝ եւ ոչ զոք
զտին, զի գողքն փախեան. եւ ընդ առաւօտն Ղ թարգմանքն ի դատարան իջին
եւ դատաւորն զմեծս քաղաքիս ժողովեալ եւ յղեալ զԱնբարեմիտն բերին. եւ
յետ յուրաստ լինելոյն խսպաթ՝ եղեւ ի մերայ նոցա եւ հուճէթ դրեցին. այլ
զի՞նչ օղուտ, զի ի միւս գիշերն կրկին եւ երեքիկն եկեալ զբարինս ի ներքս
արկանեն. եւ այսպէս յաճի եւ երկուդի կեամք զ՝ մանքս՝ եւ ոչ թէ մեք միայն.
մասն տախլը լինելոյ անիրաւ իՔթիրաճոցն եւ զի հանդիպեցաւ այդ Ապտա-
թիՔ սէխին, որ է աղգական մեռած նախնիս՝ զալ այդր՝ մասնորոյ զնոցա-
թիւնս մեր ծանուցար եւ կամեմք կրկին արդ առնուլ յղել այդր. մասնորոյ սի-

կու խօսի հրամանացդ հեա թող քոյ օրհնութիւն հանգչի նորա վրայ, եւ որն որ սուտ խօսի
քոյ հեա ինքն գիտէ իւր Աստուածն եւ Աստուծոյ պատուէրն: Լ քէսայ կասէ, պարտաց կէտն
կու թաքուցանէ, այն ալ լաւ հունար է որ պարտքն պահէ. հրամանացդ կողաչեմ, Հայր
Սուրբ, եւ որքան կու աղաչէի քթերուն թէ մէկուց աղանէցէք զիս շտպանեցիս ապա ես իմ
հոգին սպառի որ այն խօսքն ասացի հոգով երդվէցայ, այն մարդիքն այլ քէՔիւնին զերու
պէս մնացին, եւ ինձ այլ բանիս արարաւ. Աստուծով եւ մանիցն դարար մի շեմ արեւ, ի եւ
տարի միամտութեամբ ծառայութիւն արարեալ եմ. շեմ գիտեի թէ ես ինչն ասեմ եւ զորն
ոչ. ասեին այլ ամօթ է, զրելն այլ ամօթ է. ինձ բիւք երանութիւն էր որ հրամանդ տեսա-
նէի աշօք, դուս այլ տեսանէի թէ ինչ կու լռէիք ականջօք. պիտի այլ շատ բան գրէի, կենա
զանի է Տէր որ այլ շեմ զրեւ, քանի որ զրեմ ախքան սիրաղ կմոմայ. յԱստուծոյ խաթեքն
համար մաս մի զբի արժան տեսնաւ հոգ եւ մօթիւր հարածեալ Ստեփանիս, իմ Հայր կարա-
պետ Վարդապետի մաս եմ. գրեցաւ ի Հայրապայ հոգեւորան:

1 Հաստատուամ, փաստուամ:

բով ընկալցիս զգա ի խարջլիս կողմանէ՝ և ոչ վասն ալլ իրաց. և մեծ մահ-
տեսի ազային օրհնութեամբ ողջոյն մատո՝ և ծանո նմա զի մի բնա յերու-
սաղէմացոց մանուկից մէջն անկցի. և մի զու ևս՝ զի դամենայն ի վերայ
մեզ բարդեն, և ծեր մուֆթին ևս ևկն ալլը՝ մի՛ և նմա օգնեցէք զի չեիս
Ֆէյզին յոյժ բարեկամացեալ է ընդ երիցս միապէս և զօգնութիւնս առնէ՝
չթողուք որ այն դարչն ծեր առցէ. և Սիօնցիքն ընդ մեզ ընդ ակամբ են. զլիւր
խնդրեցին և ոչ ետու՝ և այնպէս կան՝ յոյս մեր յԱստուած. զչորս հարիւր
զոռչն ետուն և զայլն ոչ: Վասն Պրոխորոնի գրեցի և կրկին գրեմ. զի լուսյ
թէ մահտեսի Սարգիս զարֆայն յուսադրեալ է զնա՝ թէ գբեղի Ստամպոլու ի
Թօխաթ յգեղոց եմ նուիրակ. վասնորոյ չլինի թէ ումեք լուիցես և յղիցես.
զկոնդակն ի նմանէ ա՛ւ՛ և զմի ոք ի մեր յորդոցն յղես ի Թօխաթ նուիրակ.
իսկ թէ ոչ լուսն քեզ և յղեցին զՊրոխորոն անդ՝ աստի գրով խալտատակելոց
եմ զի (մէկ քառ անընթեռնի) յերեսն շնային և Աստուծոյ մեզ կլսեն
օրհնեալ ժողովուրդքն. չլինի չլինի թէ թողուս զնայ նմա ի զօրծ Սրբոյ Տա-
նրս՝ զի ողով չափ խոցեալ եմ յապերախտէն յայնմանէ. զոն առ նա գրեանք
Սրբոյ Տանս. Մատթէոսի քաղուածու, Յոհաննու քաղուածու, արտաքին
զիրք, սահմանաց լուծմունք, Լամբրոնացի մի, փոքր Աստուածաշունչ մի,
առցես ի նմանէ և ինքն ուր կամի զնայ և ողջ լեր ի սլարծանս հիւրոյս Գրի-
գորի, որ յԱպրիլի իէ. զգիրս ծրեցի ստիպով. բաւ է:

(Լուսանցքիմ վրայ) Երկուց պետաց որդոցս և ալլ որդեկացն ի-
մոց զԱստուծոյ օրհնութիւն և զչնորհ Սրբոց Տեղեացս ընծայեմ. բաւ է:

Ի Կիպրոս նոր զաֆար է սահմանած. հոգս տանիք Աստուծոյ համար:

ՆԱՄԱԿ ԹԻԻ 22 (14Ա)

ՀԱՍՏԷ

Աստուծոյ

Հասցէ Գիրս ի Ստամպոլ, ի ձեռն նորին
Պատրիարքի, Տեառն Յովաննու Աստուածարան
վարդապետի. անբաց ի նա հասուցանողն՝
յԱստուծոյ զվարձս առցէ, ա՛մէն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Ի՛մ աչացս լոյս Տեառնդ Յովաննու Աստուածարան
վարդապետիդ և մեծի Պատրիարքիդ՝ զողջոյնն սիրոյ
խեղդ կարօտիւ ընծայեմ:

Մայիս ք. [1734]

Եւ զայս ինչ յայտ առնեմ զմերս խղճութեան զպարագայն. զի յետ
զնալոյ օրհնեալ մահտեսեացն ուխտաւորաց, և մեր որդոյ վարդապետին ի
Սրբոյ Քաղաքէս՝ և յետ լսելոյ մեր թէ համայնքն ի Յոպէլ ի նաւ մտեալ
զնացին խաղաղութեամբ. իսկ իմ ի խուճապ տազնապի խորհրդոցս մտեալ՝
ոչ ժուժեցի ի սուրբ վանքն մնալ. ի մուտն Մայիսի Հինաի զատէին զզացուցի

զի ընդ առաւօտն եկեալ ընդ մեզ՝ ի սուրբ Բեթղեհէմ գնացուք. որ եւ եղևն իսկ. բայց մեր որդի Գարբիէլ վարդապետն՝ յբարդում աւուր ի սոյն ամսոյ զիր լոմն գրեալ թէ Բ. ազնի կամին արդ յղել ի Բիւզանդ, եւ ի քէն խնդրեն զիր զի Գ. ի միասին հոգացան անդ ի Ստամպոլ. եւ վասն չլերկարելոյ խօսից՝ զորոյ մերոյ զյոկալ զիրն ի Սաղիմայ ի մէջ զրոյս եղեալ յղեցի առ քեզ՝ զի ծանիցես զգրեալն. եւ թէ Յոյնքն մէնդիւլ յղելոց են, զպատճառն չղիտելով մեր. արդ՝ այս ինչ յայտ լիցի խոհեմ մտացդ՝ թէ վասն հաքիմի եւ աւայիտից² իր ինչ լիցի զրոյց ընդ երկուցն միարանեալ՝ բարի է՝ բայց ոչ նախադաշ. իսկ վասն քաղաքացոց գանկատից՝ թէ սա լաւ եւ նա վատ՝ մի՛ բնաւ միարանիցես՝ ոչ վասն մանաւանդից եւ ոչ վասն այլ ինչ իրաց. զի ի Սուրբ Փաղաքիս մէջն մեր զՀայոցս բարեկամ Շահապատնի որդիք, եւ Հինտու աղայն, սակաւ ինչ եւ անյաղն տիգտար, բանիւք եւ ոչ արդեամբք. այլ վերողբեալքն Բ. ստոյգ բարեկամք ի սրտէ. իսկ վասն Սիօնցոց թէպէտ են մեզ խարդախ զբարացիք, այլ ո՛չ է մեզ անկ վասն նոցա զհար ինչ խօսիլ, զի ձազք իմից ի հրնոցն ծնեալք, են այժմ որ մոռանալ տան գնախնեացն զիւրեանց զարարս՝ մի՛ լիցի քեզ միարանիլ ընդ այլն. զի նոցա միայն զի գթարկնա շիրմի նոցա գողանան. իսկ մերն յայտնի է վնասն որ ի նոցանէ. զոր ինչ բարութիւն ի ձեռաց ձերոց զայ՝ ընդ Բ. վերողբելոցն առնիջիք, եւ ոչ այլոց ումեք. Ֆէյ'ն(?) կատարեալ մեզ թշնամի ի դանխուլ թէ եւ յեզուալ յայտնի չբարեկամ. եւ այս զիրս ծրելոյ պատճառն վասն Բ. արդից ի գատուորէն առեցելոց(?). մի՛ զի ի Ժն տարոյ յետ տալայ ի Սաղիմ մի՛ տեսցի ըստ տալոյ հիւճէթնեարացն նախկնից. եւ միւս վասն չատ կտոր չուխայ տալոյ այլաւորեցն ի պայրաման իւրեանց. եւ այսորիկ վասն ո՞րքան ջանք առնիցէք՝ օդուտ է երիցս եւ ոչ միտս. վասն Աստուծոյ աշխատք լինիցիք որքան եւ կարիցէք, թէ եւ զրամ գնայ վարձք է եւ ոչ մեղք. իսկ վասն այլ ինչ զրոյցք տայցեն՝ մի եւ մի իւրք գհաւանութիւն տայցես. վէ քւ խապար՝ պու՝ ժր տըռսէ՝ մրօփան կու հաք՝ մր նր շիանս՝ այսպէս զխոսցիր թէ հասկացար. եւ տէր զբարին յաջողէ. եւ զի է սոտ գանխուլ եւ ոչ յայտ, բայց խնդրեմ զի ի պալ որդոյն մերոյ՝ եւ օրհնեալ մահաւանեացն, մեզ զեկո փութիւ. եւ իմ իսկ չղաղարեալ ի աքնութենէս՝ դանահն կուեցեալ. Աստուծով չուտով յղելոց եմ (մէկ բառ պատուում). եւ ողջ լեր ի պարծանս հոգոյս Գրիգորի որ ի Մայիսի Բ. ի սուրբն Բեթղեհէմ զզիրս ծրեցի ստիպով. շնորհք Սրբոց Վայրացս՝ լիցին քեզ օղնական, ամէն:

(Լուսանցքին վրայ) Ընդ իս լեալքն, Բէիլն, Սահակն, Թորոս, Յովանէս, Պօղոս Պետրն եւ մեր աղայքն զսուրբ աջդ համբուրեն. քոյդ Աթոռակալի եւ իմ որդոյս Յարութիւն վարդապետի, Պրօխորոն որդոյս պետի, Սարգրսի եւ Ագամայ վարդապետացն, տիրացու Գաղպարին, Պետրոսին, մահաւանսի Ալէքսանին եւ այլոց բարեկամացն մերոց զօրհնութիւնն Աստուծոյ, եւ բղշնորհ Սրբոյ հոգոյն կարօտիւ ընծայեմ. բաւ է:

Իմ կնիքն ընդ իս ոչ էր՝ զիրս փոխանակ կնքոյն լիցի ընդունակ:

ՆԱԼՈԹՈՒԹԻՒՆ

1) Հասցէէն քիչ մը վար՝

Քիւրսերէն բառք տատ են:

2) Մէկ տող յունարէն՝

ὁ βασιλεὺς ἡμεῶν

1 Գարբիէլ վարդապետի նամակը չի գտնուիր Շիրաչակիր Պատրիարքի ներկայ նամակների մէջ:

2 Եկամուտ, մուտք:

ՆԱՄԱԿ ԹԻԻ 23 (26Ա)

ՀԱՍՏԷ

Աստուծոյ

Հասցէ զիրս ի Ստամբոլ՝ ի ձեռն նորին Արժանաւոր
Պատրիարկի՝ Տեառն Յովաննու Աստուածարան մեծի վար-
դապետին. անրաց ի նա հասուցանողն՝ յԱստուծոյ
եւ ի նմանէ օրհնեսցի. ա՛մէն :

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Տեառն Յովաննու Աստուածարան Վարդապետիդ եւ
մեծի Պատրիարկիդ

Յուլիս Գ. [1734]

Ձօղջոյնն սիրոյ մեծաւ կարօտիւ բնծայեմ, եւ ժտեմ ի Տեառն զի
կացցես անխորձ յամենայն վտանդից. եւ յայտ առնեմ իմ աչացս լուսոյդ՝ զի
ի Յուլիսի Ա. Սրբոյ Քաղաքիս օսկեղյիսոցն մեծ նորն՝ եկն Էմուտ ի Սուրբ
Սահիմ. եւ յոյժ ստիպով որոնեցաք զի քէն զիր՝ եւ ոչ դատք. յետ այնր ել
հրէից ք. զիր՝ որ ոչ զօրք ինձ ի նմա օգուտ՝ այլ զրեթէ հիւսոյս. բեռն ծանր
զի ի ժամանակիս յայտմիկ՝ չէ աշխատեմ ժամանակ. եւ զրեալ ես չնեղատրեիք.
ա՛յ թէ քեզ զիպենայր այն՝ եւ տեսանէի զքո չնեղատրելին. այլ դու ո՛ղջ կաց՝
բայց խնդրեմ զհամառօտելին, զի բոտ բանի աշակերտացն որ առ Տէր ասելով.
Վարդապետ՝ վարդապետ՝ կորնչիմք աւատիկ՝ զայդ յայտնեալ ի միտդ եւ լոյ-
սոյդ յեր. Սուրբ Տառն քո է եւ ասրանքն, այլ Աստուած չէնէ թէ լոյս-
տրանք՝ (?) կանգնին զժողար կլինի. Աստուած կարողութիւն տայ եղբարդ
նուիրակաց՝ եւ չէն մնան ժողովուրդքն դալողք. քանի մի փող եղեւ՝ այլ մատ-
րաֆն անասելի է՝ զստոյցն զրեմ զայս ամսոյս որ էանց Յունիս՝ վալ. (3800)
դռչ. արդար իւղի գնոյն խաբաջ է գնացեր. զիտէ Աստուած՝ խնդրեմ մի՛ մե-
ղադրեր թէ կու լամ, եւ ողորմն կտրեր է՝ անչափ դանձուց տէր զիտեն դմեղ
քրիստոնեային եւ ալլազդիքն, մանաւանդ թէ մերայինքն հրատարակողք.
նաեւ զայս խնդրեմ զի ի տիրոսպանիցն առեւտրէ զիս ազատ արա՝ թող ըզ-
խոյճմտանքա՝ թէ զինչ կղործեն ի գրամ առնոյ ժամանակն՝ զայն Աստուած
զիտէ՝ որ եւ այս անգամս իւրեանց չզլխաւորին խապար յղեցի երդմամբ՝ թէ
այլ դայ՝ ո՛չ տամ. այո՛ւ հո՛ւ զի, զիտեմ զքո նեղութիւն՝ այլ խնայեալ եւ յիմ
ծերութիւն՝ չլինի թէ պիրտան դատարկանամք. փրկէ Աստուած ի փորձա-
նաց. եւ զրեւոյս թողութիւն արա՝ զի վասն օգտի Սրբոյ Տա՛նս է զրաճա՝ եւ
վասն քո : Ձայն ք. Հրէից զրանն հոգացաք Աստուծոյ եւ զիր առաք. Աստ-
ուած յաջողէ որ վերջն լինի այս. Հալապու ուխտաւորքն խաղաղութեամբ
հասեալք են. այլ յայդ կողմանց զրոյց ոչ եկն. այդ երուսաղէմացի չար Ռէ-
ջէպն՝ մեր բարեկամ Ծառպատնի որդոյ Ծեխ Ապովահապին համար կրկին
չատ գէշ զրոյց է զրեւ՝ եւ սա մեղ կմեղադրէ թէ ա՛յս է ձեր բարեկամութիւն :
Եւ Ծամայ զաֆարին որ մուսաւրաքն նոր սահմանեցին մեծ մահտեսուն զրեցի.
դու այլ մուղայիթ կաց վասն Աստուծոյ, մեծ վարձք է ձեր հոգոցն թէ հո-
գայք. եւ Գ. ազգս արդ մի առաք ի դատաւորէն եւ յղեցաք զի Ֆէրման լիցի եւ
բեքիդ կամօք. եւ մէկ Ֆէրման մի այլ, զի հաքիմն մարդ կը բռնէ թէ յո՛ւր ազ-
գէն լինի՝ ա՛հ կու տայ թէ վանաց դուռն կկախեմ, զի զրամ առցէ. լինի հը-

բաման՝ զի մի՛ առնիցեն զայն՝ այն այլ երեքդ ի միասին հոգայք. եւ արդն ահա ընդ զրոյս է. եւ ահա զատասկեալ Զափշու զն. (300) զուշն որ Գարբիէյ վարդապետի ձեռք տա քեզ մնաց, նոր մեծն սակեղլիսոց ընդ մտանկն ի Սուրբ Քաղաքս էառ ի մէնջ սաստիկ բռնութեամբ: (Լուսանցքիմ վրայ) եւ որովհետեւ զՍուրբ Տանս քո զպակասութիւնս հոգայիր՝ եւ Աստուծով զեռեւս ի հոգայն ես, զոր Տէր լիցի քեզ վարձատրիչ, թէ եւ զայս հոգաս՝ մեծ յիշատակ է քեզ՝ մեր սէնչեքն ամենայն զնապլուս կյիշեն՝ արարեր բարութիւն՝ զմէմլէ եւ զՅոսպէ եւս ի մէջն ձգել. բայց Դամասկոսի եւ Եգիպտոսի անուանքն ի մէջ հնոց եւ նորոց զրոցն հրամանաց՝ բնաւ ոչ զոյ. որ եւ յանցեալ աման ամանք Բասրայիք զողանջեալք էին թէ ի՛նչ զէնչթով կպանծայք ի վերայ զէս նստողաց ի Մար. վասնորոյ խնդրեմ զի թէ հնար է՝ հոգասցես. թէ Ֆէրմանիւ եւ թէ այլ իմն կերպիւ, զորոց զլաւն զիտեւս զու, եւ թէ Ղօրթմաղն այգր հասեալ է՝ շուտով առ մեզ յղեա՝ զի զկատարեալ զորպիսութիւնս քո իմասցուք. եւ թէ Մազուիրին հետն ո՞րպէս ես՝ եւ Տէր յաջողեացէ զի հաշտութիւն լիցի ի միջի ձերում. զի աստ եղեալ այլազգիքն բերանբացք սպասեն, եւ չարաչար աղօթեն զի զստութիւն լիցի ի միջի մերում. զոր Տէր մի՛ լուիցէ ձայնից նոցա: եւ զմերս զորպէսն թէ զննիցես՝ ի տա՛լն եմք միշտ, եւ նոքա տղրկանման ի քարչէն. զոր Տէր այց արասցէ. մանզուլ սակեղլիսոցն մեծն ահա եկն այգր եւ ամաշելով մինչ էրն յիշխանութեան էառ ի մէնջ ա. քիտայ փոխ. եւ փոխեցայ՝ արաք ի վերայ մեծ մահաւասուն, զի առեալ տացէ ի մեր որդի Պրոխորոն պետն, զի բերեալ ի տէրն տացուք, զի ամանաթ է. որ մեր որդոցն ամենեցուն զսիրոյ զողջոյն եւ զօրհնութիւն մատուցանեմ սիրով. բէրի ծերն, Սահակ, Թորոս պետքն, այլ եւ որդիքդ՝ եւ համայնք ծերքն եւ միաբանքն զաջի համբուրեն եւ զողջոյնն մատուցանեն. եւ ո՞ղջ լեր մեծ պարծանք իմ ի պարծանս հոգոյս Գրիգորի որ ի Յուլիսի զ. զղիրս ծրեցի. բաւ է: Այդ Ղարա Մէհմէտ ենկիշէրիդ որ ի տեղոյս եկն այգր՝ ամն մի է աստ՝ եւ յառաջ թէ զինչ եւ էր՝ այժմ բարեկամ է մեզ. եւ է՛րնչաւէտ եւ բարեկամաչատ. ի զայն առ քեզ՝ զսէր ցոյց տուր զմա, եւ ծանո՛թ թէ յնրուսողէմէ զրեալ են մասն քո մեզ պատուել զքեզ՝ հո՞գի զի՞նչ արասցուք, ժամանակն զայն կպահանջէ. զոր ինչ բարեկամութիւն թէ բանիւք թէ արդեամբք կարեւ առնել զմա արա՝ ո՛չ է կորուստ, եւ յոյս մեր յԱստուած եւ ի սուրբսն, որ զքեզ պահեն յամենայն փորձութեանց ամէն:

ԾԱՆՈթՈՒԹԻՒՆ

Հասցէիմ տակ.

Աչքդ ի լոյս պէ՛տ իմ եւ լոյս աչացս՝ զի այսօր յանկ ել Սուրբ Փրկչի վանուց բեմքն եւ սալաքակապ զեղեցիկ կերտեալ. եւ վասն այնորիկ զբեցի եկեղեցասէր բարացդ՝ զի բնթերցցիս խնդասցես եւ զթառն բմպիցես. եւ խնդրեմ յԱստուծոյ՝ զի յեա բազմաց ամաց վայելելոյ զկեանս քո՝ արժանացուցէ՛ ընդ հովանեաւ Սրբոյ Տաճարի Փրկչին մերոյ զեաւելի քեզ. այլ մտածեալ հո՞գի յայս զտան բմբեր ժամանակի, Ե՛ն. (500) պալատ տանիլ զանխաւ ի սուրբ տեղին. այն շնորհ Տեսնէ է եւ ոչ իմ. միայն զահմէթ քաշէն զժաւար. եւ մի՛ տարեցես թէ է՞ր կանեա՝ հապա ինչո՞վ պիտի զկրակ սրտիս ժարիցեմ: Ո՛հ, ո՛հ, եւ բաւեցի տէրութեանդ:

ԶԼատինացոյ զիրս ի տեարս հաստ. եւ ահա զնացաք ի հոգոց առնել ի Սուրբ Փրկչին:

Տարբեր ձեռագիրով.

Ըսիմլէ եւ Եսփայ ի մէջ զրոյն արքունի տոյցեն արկանել:

1 Մարեակ:

ՆԱՄԱԿ ԹԻԻ 24 (34Ա)

ՀԱՅԹԷ

Աստուծով

Հասցէ գիրս ի Ստամպոլ, ի ձեռն Հայոց Պատրիարկի՝
 Տեառն Յովաննու Աստուածարան մեծի վարդապետին. անբաց ի
 նա հասուցանողն՝ յաստուծոյ զվարձս առցէ ա՛մէն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Տեառն Յովաննու մեծի Պատրիարկիդ և աստուածարան
 քաջ Հռետոր Վարդապետիդ՝ զողջոյնն սիրոյ ընծայեմ:

Հոկտեմբեր Գ. [1734]

Եւ յայտ լիցի, զի ի սկիզբն Հոկտեմբերի՝ Աստուծով՝ յօրն Վարաթի
 ի հառ օրն ել ուխտաւորաց նաւն անփնաս ի Յոսպէ. և ի նոյն օրն ի լուսա-
 նայն Վարաթի աւուրն, ել տերամբ միւս նաւն որ մերքն ընդ Յունաց, Հրէից
 և ալլազգեաց էին մտեալ: Եւ եղև մեզ խնդութիւն ի զալն մեր փոքր Ղօրխ-
 մազին ի Վարաթի ընդ լուսանայն. աւետեաց գրով ի մեր սրդի Պրոխորոն
 վարդապետէն, և զսհացաք զԱստուծոյ և միշտ զոհանամբ: Իսկ յորժամ
 պատմեաց զքո տկարութեամբ անկանիւն ի մահիւնս՝ յոյժ քան զչափն աւելի
 տրամեցաք. ալլ փա՛ռք Տեառն զի փրկեաց զքեզ ի դառն ցաւոցդ, և խնդրեմ
 ի նմանէ զի միշտ զքեզ պահեսցէ ընդ հովանեաւ խնամոց թեւի իւրոյ՝ և փր-
 կեսցէ յամենայն փորձութեանց յերեւելեաց և յաներեւութից թշնամեաց՝ և
 զգործս քո յաջողեսցէ ի բարին, և զլուաղոյն ատողջութիւն անձինդ քո պար-
 զեւեսցէ՝ ամէն: Եւ ահա Աստուծով զՀրէից բանն հոգացաք և զիր ի նոցանէ
 առաք, բայց ընդ զբարերիս Հիշխեցաք յղել. ընդ մեր մարդոցն զնոցա զիրոն
 յղելոց եմ. և զպատասխանիս զրոցն ձեր թէ զոյ ընդ զալոցսն, զի միայն
 զալոյ իմացեալ՝ աճապարեցի մասն զալոյ ուխտաւորացն զրել, մասն փութով
 զալոյ զբարերիդ՝ որ յանկարծ ել աստի՛ և ալլըր եկն: Եւ ողջ լեր ի պարծա-
 նըս հոգոյս Գրիգորի, որ ի Հոկտեմբերի Գ. զգիրս ծրեցի: Եւ զսիրոյ ողջոյնն
 օրհնութեամբն Աստուծոյ՝ ընծայեմ սիրեցելոյ որդոյդ իմոյ Յակոբայ Աս-
 տուածարան Վարդապետիդ. քո զրեւոյն ամենայն և որ ընդ զբարերիդ ալլ՝
 եկն եհառ ամբողջ ի ձեռս մեր՝ և զհանդամանս զրեւեացն ծանեաք, և որ ինչ
 պարան էր առնելոյ և կարողութիւն՝ զայն նախ հոգացեալ էաք՝ և զինչ որ ոչ
 կարէաք առնել՝ մնա՛ց. թողցեն մեզ մասն Աստուծոյ բարեկամքն մեր՝ զիտե-
 լով զտկարութիւնս մեր յառաջմէ. և զո՛ւ որդեակ իմ, զօրացիր Տերամբ՝ և
 լեր արի ի գործս քո՝ և զոր ինչ առնիցես՝ հրամանաւ Հօրդ լիցի, զօրհնեալ
 զսիրտ նորա հանգուցանելով, և Տեառն փառք՝ զի խաղաղութեամբ ալլըր
 հասեալ ես՝ և Տէր միշտ զքեզ զօրացուցէ, և յամենայնի օղնակսն քեզ լիցի,
 ա՛մէն: Եւ կրկին զԱստուծոյ զօրհնութիւն ընծայեմ Յարութիւն աստուածա-
 րան վարդապետին, և ալլ վարդապետաց և տիրացու Գաղպարին, սիրեցեալ
 որդոց մերոց՝ և համայնց (Լուսանցիին վրայ) զմեզ ի բարին հարցանողացն:
 Նաեւ գերապատիւ իշխանաց իշխանին մերոյ՝ Աստուծով զօրացեալ Մահտեսի
 Սեդրեաստրոսին, և իւր օրհնեալ օրթախ եղբարց մահտեսաց, և որդոց՝ և
 ամենայն ընտանեաց նոցա, զաստուածային օրհնութիւն սիրով ընծայեմ, և
 Տէր փրկեսցէ զինքեանս յամենայն վտանգից, ա՛մէն:

Աստ եղեալ եղբարքն եւ բէից ծերն զսուրբ Աջգ համբուրելով զսիրոյ
ողջոյն քեզ բնծայեն մեծ Պե'տ իմ պատուական, եւ ի Տէր ողջ լեր յարածում,
եւ եղիցի:

ՆԱՄԱԿ ԹԻՒ 25 (9Ա)

ՀԱՍՏԷ

Աստուծով

Հասցէ գիրս ի Բիւզանդիա, ի ձեռն
նորին արժանաւոր Պատրիարքի, Տեառն
Յօհաննու Աստուածարան Վարդապետին,
ի բարին:

Աւելի վարք՝ եւ տարբեր զիրով՝

Ի ձեռն մահաւոր երեմիային Հասցէ:

ԲՈՎԱՆԴԵԿՈՒԹԻՒՆ

Է՛

Մեծի Պատրիարքի Տեառնդ՝ Յօհաննու
Աստուածարան Վարդապետիդ՝ սիրոյ ողջունիւ
յայտ լիցի:

Ապրիլ ժը. [1735]

Քանզի թէ որքան ջանամք առնթանալ ի խղճալի կենցաղաւարութիւնս
մեր, զկամս մեր ի հարկէ տան մեզ ուրանալ: Ուստի զօտի ածեալ շրջաւորմք,
զկես իրաց թէ արդեօք ո՞ւր եղերիցի տգիտացեալք: Սակս որոյ յառաջի քա-
նասարից ծրարելով կենցաղաւարիմք, երբեմն աշպէս՝ եւ երբեմն աշնպէս:
Իսկ այժմ, ծանուցեալ մարդն ի տեղոյդ աստ առ Օսման օտայ պաշին, թէ
ազգին ստրանաղեան բովանդակ զմիջեւ ի քէն պահանջելոյ ո՛չ դադարին, որ-
պէս երեւելի գիտումն է նոցին, աստար քեզ հնարեալ: Ուստի ելեալ սորին
զիրէն խորհրդազգած գիր քան զԲարելոնինն ի բարդն հրդեհեալ, բուն հար-
եալ զմեղայէն յառաջի մեր անասարեալ կացոյց՝ իբրու նախապէս չունեցեալ,
եւ առ ասլա՝ չունելոց զխէթ ինչ զինքէնէ խառանալով, եւ զանձնարարական
զիրս կարի թախանձանօք պահանջեալ ի խղճութենէս՝ զի բորբոքն որ սակս
իւր աշղը՝ լռեցի: Վասնորոյ հարկեցեալ ի կարի թախանձանացն զրեցի առ
հարապատ սէրդ իմ, թէ որքան հնար իցէ ծածկել, եւ ոչ յերեւոյթ արտահանել
զմանաւորութիւնս, որպէս ինքն զանախաւար լինելն առ ասլա՝ անձինն իւրոյ
մեծաւ երգմամբ ներխակեաց: Ուրեմն ունկնդիր եղեալ զրեցելոյս ողջ լեր ի
պարծանա վշտալիր Հօրս քոյ Գրիգորի բանին տեսնն անարդիւն պաշտօնէի,
որ զգիրս ի ռճնդ՝ թփին Ապրիլի ժը. զրեցի, բաւ է:

(Լուսանցքին վրայ) Աս մեզ եղեալքն ամենեւեան ողջունիւ սիրոյ
ողջոյ սուրբ համբուրեն, խնդրելով զսոսա օրհնութիւնդ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Գիրք բոլորովին տարբեր է: Յանձնարարական մը ռպակովարար, կէս-պարտադ-
րանքի տակ գրուած:

Գրիգոր Շիրազայիկի ի կնիքին տեղ՝ նամակներու կնիքովմի կնիք՝ կարմիր մե-
լանով:

Հրատ. ԱՐԱՅ ԳԱԼԱՅՃԵԱՆ

(Շար. 5)

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՐԵՅԻՇԱՏԱԿ

Տ. ՊՕՂՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱԴՐԻԱՆԱՊՈԼՍԵՅԻՈՅ

Մ Ա Ս Ն Թ

Եւ իբրեւ այս աշտպէս լինէր, եւ սէր ե խաղաղութիւն յամենայն տարածանէր, եւ ժողովուրդք մի զմիտ ինի թեւակոխէին ի զալ յեկեղեցիս Հայոց եւ եղբայրական սիրով սղջագուրէին զմիմեանս, կարգաւորք Փայէճեանք, որոց զլխաւորքն էին Նուրիճանն Քուշխանթին, Ռուրճին, Արխատակէս, Փափաղ Գէորդ, Ասլանկիւլ եւն, սորա առհասարակ ստատմայական նախանձու ըմբռնեալք յանդիմնեցան մարտիլ ընդդէմ ճշմարտութեան, եւ աղատանեալք յօղանախնութիւն իշխանին զիսաց՝ ելին մարտ պատերազմի զնել ընդ մեզ եւ որոց ընդ մեզ: Եւ կերպարանափոխք եղեալք զսղանաղնաց զոյունի չրջէին զիշերայն ի պալատս զեսպանաց եւ աղերանօք թախանձէին հասանել ինքեանց յօղնութիւն:

Եւ ի վերջոյ յորդորանօք եւ համոզանօք յանկուցեալ զսիրտ եպիսկոպոսին Լատինացեաց, որ կոչիւր Վէնկէնտիոս Քօռէսի, հանին խորէութեամբ զթուղթ իմն բանադրանաց, որպէս թէ ի Հռոմայ իցէ եկեալ, եւ այն տաճկական բառիւ, եւ ետուն ընթեռնուլ յեկեղեցիս Լատինացեաց յաւուր Կիւրակէի. եւ էր իմաստ դրոյն թէ՛ «Հինդ կարդաւորք Աբրաքան ունալէն, Հ. Մեւրտիք, Հ. Գրիգոր, Հ. Սերտիք, Հ. Թովմաս, Հ. Թաղէոս եւ երկուք եւս ի Կ. Պոլսոյ բահանայացեաց՝ Սահակ եւ Պօղոս վարդապետք, եօթնեքին սորս սիրեալ զմարմնական հեշտութիւնս եւ զփառս աշխարհիս, փոխանակեցին զուղղափառ հաւատս քրիստոնէական ընդ մարբ աղանդոց Հայոց հեթոտիկոսաց, եւ եղեն անհաւատք, կարգատեացք եւ անտուածութացք. փայն որոյ բահանայապետական իշխանութեամբ մերով բանադրեցաք զնոսս եւ հրամայեմք ամենեցուն ուղղափառաց չհաղորդիլ ընդ նոսս ի հոգեւորս»:

Այսմ ոչ կարացեալ հանդուրժել Աբրաքան հարց, զրեցին ընդդէմ այնր անտիպատաւանս եւ սուտ զրոյն պատասխանի, ի իմաստութեամբ եւ խոհական խորհրդով ի զգուշութիւն վերժանողաց, զի մի հաւատապէս այնմ խորէական զրոյն եւ առ ձեռն պատրաստ ունեցին զպատասխանիս, տալ ընդդէմ այնց խորհրայ եւ ստուաց կարգաւորացն: Հ. Թովմաս, պերճաղեալն յաւանան անտուածարանութեան, զրեաց զիւր պատասխանին յաշխարհարար լեզու եւ համաօտ. զրեաց եւ Գրիգոր մեծիմաստ վարժապետն մեր ըստ ոճոյ լեզու եւ համաօտ. զրեաց եւ Հ. Սերտիք վարդապետ ձէվաճիրճեան նորին յաշխարհարար լեզու: Գրեաց եւ Հ. Սերտիք վարդապետ ձէվաճիրճեան ըստ ի բարբառ տաճկաց, զի բարբառ հասկացեն անմիտ Գաղատացիք, որ չեն անդեակ հայկական բարբառոյս: Զպատճէն սոցա դացես ի պատմութեան Պէրպէրեանի, Գլ. 28, երես 137:

Արդ ի սկզբան Ողորտոսի օրհնեաց Պատրիարքն զիւր վերջին օծման ի

մայր եկեղեցին Ս. Աստուածածնի, եւ յեկեղեցիս ինչ առաքեաց, զի ոք ի հիւանդաց յօժարի առնուլ զայն խորհուրդ, երկեցունք օծցեն զնա անխտիրան: Բայց հակառակաւ Գոլէճեանք ոչ սակաւ զրդոճին զամանս ոմանս ի մերայնոց, եթէ զպապն եւս յիշէք ի պատարազի՝ կատարեալ ուղղափառ լինիք, եւ այլ եւս անտեղի եւ անբարձար բանս ասէք, ասէին: Եւ յեօթներորդ աւուր Օգոստոսի, որ էր Ծաբաթ, Գաղատացի ոմն ի հակառակաւ Գոլէճեանց, խորհրդով Քուցիանի կոչեցեալ խռովայոյ կարգաւորին, որ ռիւերիմ թշնամի էր եկեղեցւոյս Հայոց, ունելով ի ձեռին խրոսմ զՀրաւէր Սիրոյ զիրքն, եւ փոխանակ պատկերի Լուսաւորչին մածուցեալ զպատկեր պապին Հռովմայ, սկսաւ շրջիլ ի սենեակս կօշկակարաց Կեսարացոց, եւ ցուցեալ ամենեցուն զպատկեր պապին, ասէ ցնոսաւ. «Առ իմէ՞ նստեալ էք ասա, եղբարք, անհոգս եւ միամիտ. ո՞չ զիտէք զի Պատրիարքն մեր Փրանկացեալ ուրացաւ զԼուսաւորիչ հայրն մեր եւ զպապն Ֆրանկաց ընկալաւ, անարգեաց զԷջմիածինն սուրբ եւ Հռովմայ աթոռոյն հնազանդեցաւ: Այսուհետեւ ոչ զոյ սրբալոյս միւռոն, որով որդիք ձեր զրոշմեացին ի Հոգի Սուրբ, այլ իրբեւ ազցան խոտոյ իւզով ձիթոյ ունիք օծանել: Տեսէ՛ք, եղբարք, տեսէ՛ք զպատկերս զայս, միթէ նմանիցի՞ սա Սուրբ Լուսաւորչին մերոյ. երանի՞ թէ, եղբարք, մեռեալ էաք եւ ոչ տեսեալ զայս օր. արի՛ք, եղբարք, արի՛ք, լուելոյ ժամանակ չէ, ասա եւ րեք հարիւր ողիք Սուրբ Լուսաւորչի պաւսկունք ի վաղիւն ունին զնալ առ Պատրիարքն, բողոք բառնալ, զոչել եւ ազազակել եւ սասանեցուցանել զնա, զի թերեւս զգնացի եւ մի՛ փոխեցէ զհայրենի աւանդութիւնս նախնեաց մերոց»: Զայսոսիկ լուեալ անմիտ ժողովրդեանն եւ տեսեալք զպատկեր պապին, հաւատացին զժողալուր բանից նորա եւ խոտացան նմա ինքեանք եւս կանխել ընդ առաւօտն յեկեղեցին ի Գում Գարու: Եւ զլիաւորք կօշկակարացն խրոսովեալք յոժ ի բանիցս յայցանէ, առաքեցին զարս ի կրպակս արհեստակցաց իւրեանց, պատուիրել եւ ասել, զի եթէ յառաւօտուն յեկեղեցին Գում Գարուի ոչ զտանիցին, յարհեստէ անտի տարաղիր լինիցին: Այս ծայն եհաս յականջս Պատրիարքին ընդ երեկս աւուրն, եւ խոլոյն փութացաւ զԻրանեսիոս եպիսկոպոս վէքիլ իւր առաքել յիւսկիւտար առ Գրիգոր ճարտարապետ եւ առ Յարութիւն ազա Պէզճեան, ծա՛ ուցանել նոցա զայս զոր լուան: Բայց որովհետեւ երբորք ժամ էր զիշերոյն, ոչինչ կարացին առնել նոքա, եւ ասէ Յարութիւն Պէզճեան. «Եթէ լուեալ էր իմ զայս յերեկոյն, զիւրին էր ցրուել զխորհուրդս նոցա. բայց զի զիշեր է, զի՞նչ կարացից առնել»:

Եւ ի վաղիւ անդր ի Կիւրակէի յառաւօտուն Գաղատացին այն որ յառաջնում աւուր վրդովեալ էր զհասարակութիւնն, շրջագայեալ յիջեւանս ամենայն ապխտափաճառաց օտարականաց ի կերպարանս Կեսարացոյ, հրաւէր կարդաց ի չորրորդ ժամուն իջանել յեկեղեցին եւ ուսել մատաղ: Եւ Տէյի Պաղտասար, որ էր ի մակոյն ծովակալ բզէլին, թերադրեալ ի բանից երկուց ապխտափաճառ Կեսարացոց, որոց անուանքն էին Յակոբ եւ Կարապետ, առաքեաց եւ նա ի Պատրիարքարանն յայն օր զսրիկայս Սամաթիոյ: Եւ ամբոխ մեծ գումարեալ ժողովեցան ի պաղչէ ժամն եկեղեցւոյն եւ միաբան աղաւակէին թէ «Պատրիարքն Փրանկացաւ եւ զմեզ ի Փրանկութիւն փոխեցուց էմեք Հայ եմք, Ֆրանկ ոչ լինիմք, ի Սուրբ Լուսաւորչէն մերմէ ոչ բաժանիմք. եկեցէ Պատրիարքն եւ ծանուցէ մեզ»:

Առաքեաց Պօղոս Պատրիարքն զՄարկոս եւ զՅակոբ եպիսկոպոսուն Երուսաղէմի. եկին նոքա եւ յորդորէին զնոսա բանիւք բազմօք թէ սուս եւս այն ամենայն զոր լուեալ են. բայց նոքա բուռն հարին զնոցանէ եւ վանեցին զնոսա: Ապա զրոհ տուեալ զնացին ի Պատրիարքարանն, եւ տեսեալ զի փակ էր

գուռն, հարին և խորտակեցին, յուզէին զամենայն սենեակս և ոչ կարէին պատնել զՊատրիարքն, զի նա սատուցեալ անդէն ընդ պատուհանն անցեալ էր ի փախուստ ի մերձակայ տուն տաճկին և թողուցեալ անդ: Եւ այսու պաշտպանեաց ոչ միայն զանձն, այլ և որ մեծն է՝ զազգն. զի թէ միտս լինէր անձին նորա, տուժէր ազգն զանհնարին տուգանտ: Յայնժամ Դիսնեսիոս եպիսկոպոս փոխանորդ Պատրիարքին, ազդ արար ի գուռն եկնիչերի ազատին, որ խկ և խկ ևհաս անդ 5—600 զօրականօք, և զամանս կարեալ առաքեաց ի բանտ առ Միսիրս սղա, և զայլոն ցրուեաց և եթող անդ զպաշտպան հանդերձ զօրականօք որ պահէին զգուռն պատրիարքարանին զաւուրս հնդեռասան: Եւ զՊատրիարքն հանեալ ի տանէ տաճկին հրամանաւ տէրութեան, նրստուցին ի տեղի իւր:

Եւ ի միւսում աւուր սր էր Յ Սիստոսի, սմանք ի կոշկակարաց յետ զայն ոճիրս զործելոյ յանդդնեցան ելանել նաեւ աներկիւղ յատեան եպարքոսին և թուղթ բողոքանաց մատուցանել նմա: Եւ եպարքոսն սպառնաց նոցա թէ՝ «Որո՞ւմ ի իշխանութեամբ արարէք զայդ ի վերայ Պատրիարքին ձերոյ յարքունուստ կարգելոյ. եթէ դատ ինչ ունէիք ընդ նմա և բողոք զնմանէ, ահա առեան. ա՞յժմ ծանեաք թէ զոյ իշխան ի վերայ ձեր, զի յետ ձեռներէց լինելոյ յայդ հարիս անհնարին, եկիք այսր ամբաստան լինիլ»: Եւ հրամայէ ձերակալ առնել զամենեւին և արկանել ի բանտ: Ի նմին աւուր կոշեցան ի գուռն և իշխանք մեր, որ Րէիդ էֆէնտի եհարց ցնոսա. «Գո՞հ էք զՊատրիարքէն ձերմէ, զորմէ շարախօսեն ամբաստանեալք. զի՞նչ իցէ այս իւղ օրհնեալ, նո՞յն է ընդ պալատան իւղոյն եկելոյ յէջմիածնէ, թէ այլ»: Պատասխանի արարին իշխանք մեր, թէ «Աս այն է, որ յառուրց անտի Առաքելոց և Քրիստոսի կայր ի մեզ, բայց ի սակաւ ժամանակս խախտեալ. և զի մասն սորա անկեալ էր բաժանումն ի մէջ մեր, նորոգեցաք անդրէն, զի խոչընդոտն բարձցի»: Եւ այս խոստովանութիւն բանից իշխանաց մերոց զրեցաւ յարքունի զիւնադիրս: Նոյնպէս և մասն նորատիպ գրքոյ՝ Հրաւէր Սիրոյ անուանելոյն վկայեցին լինել յարգապետութիւն հին և ոչ նորամուտ, զոր տաճիկք Էսկի Էմէնիլիք կոչեն: Այլ քանզի ի բանս զատախաղից կայր հնազանդութիւն պապի և Փրանկութիւն, թէ և զժուտարահաւատ եղև տեսցուած իշխանաց մերոց առաջի արքային, այլ մերժեցաւ տարակոյսն յորժամ զՀրաւէր Սիրոյն թարգմանեալ ի լեզու արարացուց ընթերցան: Հուսի յետոյ առ Րէիդ էֆէնտին. «Եթէ այդպէս է, ո՞ր զայդչափ բազմութիւն յոտին կացոյց»: Պատասխանեն իշխանք մեր թէ «Սոքա արք տղէտք և առանց զպրութեան են, իրաց չեն հասու լեալ խրթնութեան, և այլ ընդ այլոց կարծեօք յայս ի սոյն են ձեռնարկեալ»: Եւ քանզի ի քրէական մեզս համարի ոճիր ամբաստանութեանն և զէմ ընդ զէմ ներհակ իշխանութեանն, մասնորոյ անհնարինս զայրացոյց զարքունի որեարսն և զթագաւորն. զի մինչ նոքայ հնարեն զատահակսն ազգին իւրեանց ածել ի հպատակութիւն, քանի՞ մեծ զայրացումն ոչ լինի նոցա տեսանել զստրուկսն ևս ի նոյն չարիս մտարեւեալ: Ուստի յայնուսիկ աւուրս պատգամ սատիկ եկն ի Դրանէ առ Պատրիարքարանն մեր, յայտնել զհեղինակն որ զբազմութեանն ամբոխ գումարեաց և զի՞նչ է պատճառ այդմ յայտ առնել: Եւ նա պատասխանեց. «Զիք այդմ պատճառ բանաւոր, բայց միայն բազմադիմի կոհակք ծոփացեալ մեղաց իմոց, որ զխուժան պարզամիտ ժողովրդոց կուտեաց ի վերայ իմ»: Բայց առ ի գտանել զհեղինակն, առանձինն զամենայն զխաւորս արհեստաւորաց կոչեաց, յերդումն հրաւիրէր և նզովս կարգայր ի վերայ նորա՝ որ իրազէտ գոյով ոչ վկայէ և ծանուցանէ, «զի մատնեցուք» առէ, «զչարն և չարիքն անցցեն յազգէս»:

Ի 22 Օգոստոսի առաքեաց յամենայն եկեղեցիս վարդապետս, հրատարակեաց զՀրաւէր Սիրոյն, վարդապետութիւն ուղղափառական, բանք ողջամիտ դատաւութեան սրբապան հարց եւ ոչ նորանոր դաշխակեցուցիչ եւ մութրամիտ: Նաեւ կոնդակաւ բանադրանս ընթերցաւ վասն նոցա՝ որք գիտեն թէ ո՞ր եղև սիրուած այսր հարախորհուրդ տպոտամբութեան, եւ ո՞րք էին որ զոչդ հնարեցին եւ ոչ յայտ արարեալ ծանուցանեն: Յեկեղեցին Ս. Հրեշտակապետի յորժամ եփրեմ վարդապետ քակեալ զվարագոյր ընթեանոյր, ժողովորդն զիմացարձ դտան եւ շատուն թոյլ կարդալ: Այլ ի հանդիպակաց Կիւրակէին զնացեալ վէժիլ Դիոնեսիոս եպիսկոպոս ընթերցաւ:

Բայց այս ամենայն վճարեաց ոչինչ եւ ոչ յերեւան կայոյց զոր, եւ ըստովմք ի բանտարկելոցն մատնեցան ի տանջարանս Պօտոսն պաշինն, ուր ամեն խոտտովանեցաւ թէ «Տէլի Պաղատասարն յորդորեալ զմեզ առաքեաց անդ»: Եւ առաքեալ արս թմբոնեցին զնա եւ սրկաւ ի բանտ: Եւ այլ ամեն ասաց. «Ասրկաւալ ամեն Կարապետ անուն Կեսարացի յորդորեաց զմեզ յայս դործ»: Եւ դայն եւս դտին ի տուն Սաղաւեան Դերիզոր աղայի եւ բերեալ եղին ի բանտի: Այլ ապա յայտնեցաւ թէ Գաղատացի ոմն զնացեալ ի սենեակս նոցա յորդորեալ է զնոսա եւ համարեալ ամբոխ մեծ յարուցանել. ուստի հրամայեաց տէրութիւնն եւ զոմանս ի նոցանէ ծպտեալ կերպարանօք չըջեցուցին առաւրս բազումս ի փողոցս Կ. Պոլսոյ՝ զտանել զԳաղատացին դայն. այլ չգտաւ այրն, զի փախուցեալ էին զնա Գոլճեանք յերթոսա: Եւ վասն այսր չըջէր Դիոնեսիոս եպիսկոպոս յեկեղեցիս Կ. Պոլսի եւ զիւղօրէից նորին, եւ բանադրանս կարդալ թէ որ ոք պահեալ իցէ դայրն այն ի տան իւրում կամ զայնպիսի ոմանս, յայտնի արասցէ. այլ ոչինչ օգտեցաւ:

Իսկ տարկաւաղն ի տանջանս անդ մատնեաց նախ զԱստուածատուր եւ զերեմիա եպիսկոպոսունս, զորս իջուցեալ առ Պօտոսն պաշին, եւ բերեալ առաջի դարկաւաղն, ասէ ցնա Պօտոսնճի պաշին. «Ասքա՞ Էն սեւաղլուիքն, զորս մատնեցեր, եւ զի՞նչ ատուցին քեզ, ծանոց»: Ասէ տարկաւաղն. «Ասքա Էն բայց ինձ ոչինչ ատուցեալ են, այլ աստ ասէի եւ աստաւութեան տանջանացս մատնեցի զսոսա»: Յայժմամ Լաուն զնա վերատին ի տանջանս, եւ նա մատնեաց յայն որ զՏէր Կիրակոս Կաթուղիկոսն Սոոյ, որ յառաւրս յայնտսիկ ելեալ զնայր յաթոս իւր: Առաքեցին իսկոյն սուրհանդակս զինի նորա, եւ պաեալ րդնա ի ճանապարհին ի Նալլր խան, ամին ի Կ. Պոլսի եւ տարեալ ի Բարձրագոյն Դուռն, հանին առաջի մեծի փոխարքային:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ ԵՊՍ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՅ

(Շար. 3)

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԼԻԲԵՐՈՒՆԻ ԲԵՐԳ—ՔԱՂԱՔԻ ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ: Գրեց Մտղգարիտ Խորաշէլեան:

Լարակարմ, լայն ուքածալ, նկարագարդ, էջ 200: Երեւան, 1971:

Արտատահմանի մէջ քիչեր միայն գիտեն որ Յորհ. Հայաստանի մէջ ունինք մեծապէս կարող բազմաթիւ Հայ գրադիտուհներ, որոնք հեղինակած են շատ արժէքաւոր հատորներ «Ուրարտագիտութեան», միջնագարեան եւ անկէ վերջի տաղաշափութեան, մանր արուեստներու եւ արհեստագործական միութեանց մասին, որոնցմէ այս առթիւ կ'ուզեմ յիշել զոնէ մէկ քանին: Տիկին Շուշանիկ Նադարեան («Պատգամաւոր Դպրեր», «Պետրոս Ղափանցի» եւայլն), Տիկին Արմենուհի Սարգսեան («Վոստանդին Երզնկացի», «Յովհաննէս Երզնկացի» եւայլն), Տիկին Վաղենթինա Արարահամեան («Արհեստները Հայաստանում», «Հայ Համբարտեմիւններ» եւայլն), Տիկին Սերիկ Դաթեան («Հայկական ժաննակը»), Տիկին Լիւիսեան (Հայկական պարերու մասին), Տիկին Եւդիմէ Մուշեղեան («Հայերէն արձանագրութեամբ առարկաներ»), եւ ուրիշներ՝ որոնց աշխատութիւնները կատարուած են սրտմտուր համբարտեմամբ, մեծ խղճմտանքով, նուիրմամբ: Այդ աշխատութիւնները համեմատելով այլ գրողներու կողմէ նման նիւթերու մասին կատարուած հեղինակութեանց հետ, իզական աշխատութիւնները աւելի արժէքաւոր կը դոնեն:

Վերջիւնեւ կին գրողներուն շարքին իր կարեւոր տնդը ունի Մարգարիտ Խորաշէլեան, որուն վերջին հատորը՝ «Էրեբունի Բերդ—Քաղաքի Պատմութիւն», հոս գրախօսելու հաճոյքը ունիմ: 1971ին հրատարակուած այս արժէքաւոր աշխատութիւնը ինծի ծանօթ չէր մինչեւ վերջերս, երբ հաճելի անակնկալով մը Երեւանէն ստացայ հատորը:

Մի գուցէ Տիկին Խորաշէլեան ներկայ աշխատութիւնը պատրաստած է նման դործերու շատ պատշաճ ժառկայութեամբ, աշխատութեան ոճ մը՝ որ աշխարհ յաջող եւ օգտակար կերպով մշակած է յուրջ եւ արժէքաւոր գիտնական Կարօ Ղաֆազարեանը իր ամենակարեւոր ուսումնասիրութիւններուն մէջ: Տիկին Խորաշէլեանի աշխատելու այս ձեւը որով մշակուած նիւթը կը ներկայացուի, նման նիւթերու մասին փոսահութիւն ներշնչող ձեւ մըն է՝ որ ժամանակին կը գործածէր անդլիացի հանրածանօթ եղիպտացէտ Ֆլինդըրս Պիտրի: Տիկին Խորաշէլեան կը զբէ կռիկի, առանց աւելորդ արանութեան, եւ որով գրածը կ'ըլլայ փոսահելի եւ բմրանելի:

Էջ 3ով կը սկսի շահեկան «Նախարան»ը, կարճ ու մեկին «Ուրարտու»ի պատմութեամբ, մեզ բերելու 1950ին էրեբունի (Արին—բերդ) գիւտին: Ընդունելի կերպով կը ժխտէ Երիւանի (Մ. Վ. Նիկոլայիկ) երեւման նոյնութիւնը եւ բնդունելի կ'ընէ էրեբունի—Երեւան, էջ 8ով սկսելով արձանագրական իր տուեալներով, հասնելով համոզիչ կզրակացութեան:

Էջ 16 կը սկսի «Երեւանի հարթութեան միաւորման շուրջ», այսինքն այդ երկրամասին զբաւման եւ էրեբունիի հիմնարկութեան մասին:

Հատորին երկրորդ մասով կը տրուի «Արին—բերդի նախաուրարտական մշակոյթի հարցը» (էջ 21), որ դեռ չէ ապացուցուած: Ուրարտական մշակոյթին «Շինարուեալ» շահեկան է: Առաջնորդութեամբ գիտնական Ղաֆազարեանին, անոր տուած արժէքաւոր ծանօթութիւններով զբիթէ կէս օր մը

թափառեցանք էրեւոնիի հոյակապ շէնքերուն աւերակներուն մէջ: Իսրայէլ-եան ձեռնհասօրէն կը նկարագրէ եւ կ'արժեքաւորէ այդ շինութիւնները: «Ուրախացինք ինչ որ աւերուեալ է, կը գրէ Իսրայէլեան, գերիշխող սիւնաշար սրբարարացիներ շինարարուեալ, կը գրէ Իսրայէլեան, մանրանկարչական բաները, կամարակապ մուտքերն ու սրմանախորշերը, մանրանկարչական շէնքերն ու ալլ բնորոշ դժեր չէր կարող շատանգել մասամբ սրբարարացիներ շինարարի վրայ ու նոյն երկրամասում կազմաւորուող եւ անմիջական յաջորդ՝ Հայ Ժողովուրդը» (էջ 47): Միակ դիտողութիւնս, արդեօք կայ որեւէ հիմնական սրտաճառ շինողներու որ Հայերը սրբարարացիներն իսկ են:

Էջ 49-ով կը արտի «էրեւոնացիների սրմանկարչական արուեստը»: Իսրայէլեանի տեսութիւնները եւ եզրակացութիւնները էրեւոնիի սրմանկարչական մասին ընդհանրապէս ընդունելի են: Ըստ երեւոյթի զարդ չէ գտնուած «ամբողջական» սրմանկարի որեւէ նմոյշ, որպէս կը գտնենք հնագոյն Հայ քրիստոնէական սրմանկարչութեան մէջ: Ինչ որ հասած է կ'երեւի ոճաւորուած զարդանկարչութեան գոտիաձեւ, կրկնուած դժաձեւերով, ծաղկումներ են «նոս» (բեզմաւորութեան), կենաց ծառի, «աշտարակի» (դահաւերութեան սեղան), տալիս (Ստալի, հօրութեան), ցուլի (Թեյշեայ), ձիւ (Շիւրիսի) եւն, որոնց յարաւել կրկնութիւնը գուցէ «յալառականութեան» նշան է: Սրմանկարչներուն զազափարարանութենէն աւելի ինչ որ կ'ըսէ կը հետաքրքրէ, սրմանկարչներու բեկորներուն մէջ իսկ յայտնուած դժերու, արտայայտուելու բացառիկ կարողութիւնը եւ տաղանդն է էրեւոնիի սրմանկարչին: Օրինակ, նկար 66 «տալիս ոտքեր» բեկորին մէջ սրմանկարչը ցոյց կու տայ տալիսին ուժն ու վեհութիւնը այնպիսի ստատիստիկական պարզութեամբ, որ անկարելի է չհիշանալ:

Էջ 67, «էրեւոնացիների պաշտամունքը»: Իսրայէլեան խօսելով քոջ ծառի պատուանդանին մասին, որ այժմ կը գտնուի Երեւանի թանգարանը, կ'ըսէ որ պէտք է իրը պատուանդան ծառայած բլրայ «նուիրական եղջիւր» (էջ 70): Անշուշտ իրաւացի է եղած ենթադրութիւնը: Սրբարարացիները գործածած են «նուիրական եղջիւր», ինչպէս որ պեղումներէն հանուած արծաթ եղջիւրներ ցոյց կու տան: 1897էն առաջ Երզնկա գտնուեցաւ նման գեղեցիկ «նուիրական եղջիւր» մը (Ռիւզոն) որ 1897էն ի վեր Բրիտանական Թանգարանը կը պահուի: Հատ մըն ալ գտնուեցաւ զարձեայ Հայաստան եւ ներկայացուեցաւ «Les Arts»-ի մէջ (Յունուար 1902, էջ 18): Երեւան վերջին ուղեւորութեան էրեւոնի նորաշէն թանգարանին տնօրէնը ինծի եւ Պրոֆ. Կարօ Ղաֆազարեանին ցոյց տուաւ պեղումներէն գտնուած «նուիրական եղջիւր»ներ, արծաթեայ, խիստ գեղեցիկ, որոնք աւերակին մէջ ճգնուած էին: Ասոնք անշուշտ իրենց ճգնուած վիճակին մէջ պէտք է ցոյց տրուին, որոնց տարիներ պէտք է ցուցադրուին նոր շինուած ամբողջական «նուիրական եղջիւր»ներ, հարեւորման պեղումներէն գտնուածներուն:

Իրաւացի են իր եզրակացութիւնները Իսրայէլեան աստուծոյ մասին: Հայաստանին է նոյնիսկ որ Արդիւթի Աստուծոյ միայն սրտերազմով գրուեց այս հոգամար, այլեւ տեղական բնակչութեան մեծագոյն մասին աջակցութեամբ, որոնց բնիկ աստուածն էր Իսրայէլ. որուն համար կոտորուեցաւ տաճարը:

«Արհեստագործութիւնը էրեւոնիում» կը սկսի էջ 80-ով: Իսրայէլեան կը խօսի ինքնագործութեան մասին: Նշանակալից է եղջիւրաձեւ գուռի, գլխաւոր գիծերուն մէջ նման վերայիւնալ «նուիրական եղջիւր»-գուռիներուն,

արծաթեայ, որոնց մասին վերը յիշեցինք: Արդարեւ «գաւաթը մեզ յայտնի տարատական խեցեղէնում եղակի իրերից է» (էջ 83): Թէեւ անսովոր չեն արծաթեաները, որոնքմէլ գտնէ 5 հատ մը գտնուած է ցարդ: Գալով մետաղագործութեան, էրերունի տեղերունը մէջ ցարդ գտնուած մետաղեայ իրերը քիչ են եւ աննշան: Ասով կը հաստատուի այդ իրերուն այլուր տարուած ըլլալը, օրինակ Կարմիր Բլուր, ուր գտնուած են էրերունի մետաղեայ կարեւորագոյն իրերը: Որքան ալ որ կարեւոր մետաղագործական աշխատանքի եւ գործիքներու մնացորդներ չեն գտնուած հոն, սակայն չէ կարելի կտակածիլ որ հոն գոյութիւն ունեցած է մետաղագործութիւն, նոյնիսկ ոսկերչութիւն: Կան նաեւ շահեկան մնացորդներ քարակոփութեան, կնքաքարի եւ այլ փորագրութեանց: «Մեհնապրեր»ու մասին վերջնական եզրակացութիւն կը պակսի: Ինչպէս այլուր, հաւանաբար պատկերագրութիւնը (Հիւրօզլիֆ) եղած ըլլալու է հնագոյն գրածներ, որ տեղի տուած է սեպագրութեան: Եւ սակայն սեպագրութեան տարածումէն վերջ ալ պատկերագրութիւնը (մեհնապրութիւն) գործածական մնաց կարաններու, ամաններու վրայ, եւ եթէ աւելի ուշ ժամանակ աւելի յաճախողէս են, պատճառը անոնց «պաղտնագրութիւն» ըլլալն է, ճիշդ այնպէս որ քրիստոնէութեան ընթացքին դեռ պահուեցան հայերէն ձեռագիրներու մէջ:

Շահեկան է վերջին դուրը, էջ 104-117, «Վաղ հայկական մշակոյթը եւ կեանքի անընդհատութիւնը էրերունիում»: Գործը կ'աւարտի Տիկին Իսրայէլեանի սա եզրակացութեամբ. «Ստացուած է այսպէս՝ արշաւեցին սկիւթացիք եւ մեղացիք, բայց երկրի տէր զարծան հայերը» (էջ 117): Եթէ այդ այդպէս է, արդեօք ուրիշ՞ եկան Հայերը... եւ եթէ եկողներ են Հայերը, ինչպէ՞ս անոնք կրցան դարձ մը նուազ ժամանակամիջոցի մէջ վճռակ Սկիւթացիները, իւրացնել «Ուրարտացիները» եւ կողմել Հայաստան...: Իսրայէլեան կը պնդէ. «Մեզ աւելի հաւանական է թուում, որ մարերի հետ միասին, հայկական ցեղային միաւորումն է հենց, որ տեղում հղորանալով փոխարինում է ուրարտացոյց» (էջ 117): Եթէ այդպէս է, ուրեմն հրաշք է պատահած, այսինքն մեր թուականէն առաջ Լ դարէն է դարու աննշան ժամանակի մէջ ոչ միայն «հայկական ցեղային միաւորումը» կրցեր է յաղթել «ուրարտացիներու», նուաճել ու զսպել ռազմունակ զարաւոր պետութիւն մը որ քիչ առաջ էրերունի նման հոյակապ բերդեր կրնար կառուցանել: Ո՛չ միայն նուաճել ու զսպել, այլեւ դայն դար մը ժամանակէ նուազ ժամանակի մէջ լուծել, իւրացնել, հայացնել եւ անոնց հետ նաեւ Մարերը...: Հեշտ է բռնել «այլ հենց հայերին, որոնք չուտով նոյն սահմաններում (աշխարհագրական), հիմնականում ուրարտական-հայկական էթնիկական հիմքի վրայ, կազմում են հայ էթնոսը» (էջ 117): Նախ հարցնենք. «Էա՛ւ, այժմ գիտենք «ուրարտական» էթնիկան, սակայն ո՞րն է «հայկական» էթնիկան: Ինչո՞ւ կը տարբերին: Եւ երբ ուրարտականը այնքան հին, ամուր, արդէն պետականացած էր, ինչպէ՞ս կրնար կրնուիլ, իւրացուիլ՝ կազմելու համար «հայ էթնոս»ը... եւ այն ալ դարու մը սահմանափակ ժամանակաշրջանին մէջ»: Ըստ իս, ուրարտացիները պէտք է աւելի իրապաշտ ըլլան՝ մեզ տգէտներս եւ զույգ ինքզինքնին ալ հաստատ կերպով համոզելու համար:

Տիկին Մարգարիտ Իսրայէլեանի այս խօստ արժէքաւոր գործը կ'աւարտի ուսերէն եւ անդերէն ամփոփումներով: Աշխատութեան անփոխարինելի մասը «Յուելուած»ն է, ուր կը ներկայացունի սեպագիր արձանագրու-

թիւները իրենց բնագրով, թարգմանութեամբ, ծանօթագրութեամբ եւ վերջին ալ ուրարտական բառացանկով մը:

Կրկին եւ կրկին շնորհապարտ ենք Մարգարիտ Խորայէլեանի՝ իր աշխատքաւոր եւ բնութիւն երկասիրութեան համար, եւ մագիկէնք որ շարունակէ նորանոր նուաճումներ աշխուզելու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԻՏԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ (Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները):
Պրակ Բ. Հ. Ա. Մարտիրոսեան եւ Հ. Ռ. Խորայէլեան: Քառածալ, լարակալմ, նկարազարդ էջ 66 եւ 332 արտահանութիւններ: Երեւան, 1971:

Հեղինակ Հայաստանի «Ժայռապատկերներ» իրենց արժանի ու շագթութիւնը կը գտնեն ոչ միայն հայկական գիտնական շրջանակներու մէջ, այլ նաեւ միջազգային կերպով:

Դեռ 1931ին Երեւան այցելութեան, նուիրեալ բարձրագույն գիտնական՝ Աշխարհբեկ Քալանթարը մեծ ոգևորութեամբ երկար կը խօսէր ու կը նկարագրէր ինծի ժայռապատկերներուն մասին: Ինծի ցայց կու տար զրպանի տեսարաններու մէջ իր բրած բազմաթիւ արտադրումները: Ի՞նչ կզան մաստաւոր գիտնականին մեծ ֆանքերով հաւաքած նիւթերը՝ իր կղերական մասէն վերջ:

Մարտիրոսեան եւ Խորայէլեան էջ հինգով կը սկսին ներկայացնել «Գեղամայ լեռների ժայռապատկերները»: Կրտսի որ «մեծագոյն մասը ուսումնասիրուել է 1966—1967 թուականների ընթացքում՝ ՀՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի արչաւածմբի ֆանքերով»:

Կենդանի լեզուով՝ մեզի կը արտի ժայռապատկերներուն սկզբնական պատմութիւնը, թէ եւ ցաւաւորէն անտեղի օտարածին անհարապատ բառեր բնութիւնը երբեմն կ'աղաւաղեն:

Էջ 7, ա սիւն, Կրտսի որ «Ժայռապատկերների այժմ յայտնի 56 հիմնական խմբեր տարածւում են Գեղամայ շղթայի լեռնազանգութների մօտ, 120—130 քառակուսի կիլոմետր ընդհանուր տարածութեան եւ 2000—3000 մետր բարձրութեան վրայ»: Ժայռապատկերները խորունկ չեն փորուած, հազիւ 5—10 հազարերորդամետր խորունկ եւ 25էն 35 հարիւրերորդամետր մեծ:

Արդարեւ նշանակալից է որ համեմատաբար այդքան փոքր երկրամասի մը մէջ կեդրոնացած են ժայռապատկերները: Բան մը որ ինքնին կը հաստատէ բնութեալ նուիրական սրտաման տեղի ըլլալը այն հոգամասին՝ որ այդ ժայռապատկերները կեդրոնացած են: Նամանուանդ ալ աւելի կը հաստատէ այն տեսութիւնը որ այդ «Ժայռապատկերներ» աւելի պատկերազարդութիւններ էին, արձանացնելու ինչ որ կարեւոր կը սեպուէր պահել:

Շահեկան է որ ժայռապատկերները կ'արձանագրեն զոյաթիւնը ամենահնագոյն դարերուն բազմազան կենդանիներու՝ որոնք այժմ այլեւս զոյաթիւն չունին Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Ժայռապատկերները մեծագոյն մասամբ ունին զեղարուեստական բարձր արժէք իրենց արտաբնական հանգամանքով: Զարմանալիօրէն ժուժկալ զծերով ոչ միայն հարազատօրէն կը ներկայացնեն իրենց պատկերացումը, այլ նաեւ այդ կ'ընեն տիրապետուած արուեստի զեղեցիկութեամբ: Ուժեղ զը-

ձերով կը շեշտուին կարեւորագոյն մանրամասնութիւնները, կենդանիներու, խոշոուններու եւայլն, եւ կը խտացուին զարմանալի ճշգրտեամբ թէ՛ շարժում եւ թէ՛ պատահար:

Անտարակոյս եղական չեն Գեղամայ ժայռապատկերները եւ մեծ անբնշտութիւն ունին միջազգային ծառայով նախաժողովային նման պծազրական արտայայտութեանց հետ: Անշուշտ զեռ կանուխ է վերջնական սահմանումներու համար: Ժայռապատկերներուն վերբուծումը եւ անոնց իսկական մեկնութիւնը բնական է զեռ ենթազրական վիճակի մէջ է: Սակայն այս հրատարակութեան նման մեծարժէք ներկայացումներ մեծապէս կը նպաստաւորեն անոնց գիտական լուծումը:

Աւելցնենք որ իրապէս զարմանալի է նմանութիւնը ժայռապատկերներուն եւ ուրարտական կոշուած հայտնութեան ինչ ինչ արտայայտութեանց մէջ:

Հնարաւորութիւն չունինք այս նկ սխեմներուն մէջ ծանրանալու հատորին մէջ արծարծուած տեսութեանց, բացատրութեանց, համեմատութեանց: Սակայն խորհուրդ կու տանք մեր ընթերցողներուն տեսնելու եւ կարգաւ այս հատորը՝ որմէ անտարակոյս իրական մայելք մը պիտի ստանան, եթէ նոյն իսկ շատ մը հարցերու զոհացում չստանան:

ՊՏՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՆԱՆՈՒՆ ԶՐՈՒՅԱԳՐԻ: Հրատարակեց եւ քաղցամեց ռուսերէնի

Ի. Զ. Գարրինեան—Մեյիքեան: Լաքակազմ, փոքր ուրաձալ, էջ 240: Երևան, 1971:

Կարծեցեալ «Պատմութիւն Շապհոյ Բաղրատունւոյ» (հրատարակուած Գարուստ Տէր-Մկրտչեանէ եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսէսեանէ, էջմիածին, 1921) գործն է որ այժմ «Անանուն Զրուցադրի Պատմութիւն» խորագրով Հայաստանի ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի հրատարակչութիւնը կը հրատարակէ ռուսերէն թարգմանութեամբ, տալով հայերէն բնագիրը եւ դիմացի էջին վրայ ալ ռուսերէնը:

Յաւալիօրէն ռուսերէնի անդիտութիւնն ինծի կ'արգիլէ զբախօսել հատորին սկիզբի 36 էջերը զբաւոյ ներածութիւնը, զոր թարգմանիչ—հրատարակիչ Ի. Գարրինեան—Մեյիքեան կու տայ: Սակայն նկատի առնելով հայերէն «Ամփոփում»-ը որ կը տրուի էջ 196—205, կը տեսնենք որ հոն նոր բան մը չբացւիր վերստին հրատարակուած եւ ռուսերէնի թարգմանուած այս գործին մասին:

Շապուհ Բաղրատունիի կարծեցեալ այս պատմութիւնը բառին բուն իմաստով պատմա—ժամանակագրական աշխատութիւն մը չէ, այլ հաւաքածոյ մը զանազան մանրամասնութիւն, բոլորն ալ մեծարժէք՝ որովհետեւ նախ ցոյց կու տան պատմական հիմք եւ յետոյ ժամանակի ժողովրդական աշխարհահայեացքը նկարագրուած զէպքերուն վերաբերմամբ:

Գարրինեան—Մեյիքեան իր գործին կցած է ծանօթութեան երկար շարք մը, նոյնպէս ռուսերէն:

Նկատելի որ գործին խմբագիր նշանակուած է ողբացեալ բարեկամ՝ անյուզական Կարօ Մեյիք—Օհանջանեանը, հաւանաբար իր վերջին նպաստը մեր պատմագրութեան:

Մենք երախտապարտ ենք Մաշտոցի Անուան Մատենադարանին որ հը-

րատարակած է երկրորդ անգամ այս գործը, քանի որ 1921ի էջմիածնայ հրատարակութիւնը այժմ հալածուելու է եւ շատերուն անձատշխիլ: Այսպէսով հետաքրքիր ընթերցողներուն կը տրուի շահեկան եւ արժէքատուր գործ մը, որ իր վիպական ոճով եւ գրեթէ ժողովրդական լեզուով հաճելի է ընթերցանութեան:

Իմ ձեռագրաց հաւաքածոյիս մէջ ալ կայ նոսրուկը, երկսիւնը գրչութեամբ ձեռագրէ մը հանուած ութը թերթերէ պրակ մը, որ 1937ին հանդուցեալ Հայկ Աճէմեան Թաւրիզ ինծի նուիրեց: Պրակը կը պարունակէ պակասուոր մասեր պատմութեան Մուհամէտի, Հերակլի, Մահմէտ Ոստիկանի եւ Սահակ կաթողիկոսի, տարբեր շարադրանքով «Անանուն Զրուցարի Պատմութեան», նոյն՝ գրեթէ ժողովրդական լեզուով՝ վիպարար պատմուած, գոր կը յուսամ հուսով այս էջերուն մէջ հրատարակել:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

Ս. ՅԱՎՈՒԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՏԱԿԱՆՔ — ԲԵՍԱԿԱՆՔ

* Եր. 3 Գունիս.— Է. օր Հոգեզատեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայրավանդի տանիքը՝ Ս. Հոգեւոյ մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Բակուր Արդ. Տառուրեան:

* Կիր. 4 Գունիս.— Յիշատակ եղիայի Մարգարէին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գարուսթիէն: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գրեան Արդ. Մառառեան:

— Ս. Հովսեփիանց նախատանկը պաշտուեցաւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցիին մէջ: Հանդիսապէսն էր Լուսարարապետ Գեղ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Եր. 5 Գունիս.— Ս. Կուսմանցն Հովսեփիանց: Առաւտեան ժամեզոյթիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցիին աւանդատան՝ Ս. Հովսեփիէի մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Սիմեոն Վրդ. Միսեան:

* Աւ. 9 Գունիս.— Նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն: Տ. Նորայր Եղս. Պողոսեան:

* Եր. 10 Գունիս.— Ս. Զօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին (Ելմ ի Վիրապէն): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան մէջ, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Նուրհան Արդ. Մանուկեան:

— Նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն նախագահեց Լուսարարապետ Գեղ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս: Ապա ծնարկը Երզնէացաւ «Տէր ողորմեա»:

* Կիր. 11 Գունիս.— Տօն Կարուղիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի: Մար. Տաճարի Աստղ խորանին վրայ Ս. Պատարագ մատուցուեց Հոգւ: Տ. Վիգէն Արդ. Այրապեան: «Հայր մեր»էն առաջ, Լուսարարապետ Գեղ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս նախագահեց զան Ս. Էջմիածնի կառարարած «Հայրապետական Մագթանքի» արարողութեան:

— Կնարէ Լաւ, Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդատան» նախագահեց Գեղ: Տ. Նորայր Եղս.:

* Եր. 17 Գունիս.— Ս. Մեծիմ Ներսէսի Հայրապետին եւ Խաղայ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գրեանի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Մուշէկ Արդ. Թաւմեան:

* Կիր. 18 Գունիս.— Բարեկենդան Ս. Լուսաւորչի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գարուսթիէն, Ս. Լուսաւորչի եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Խաճկ Արդ. Պաքստեան:

* Աւ. 23 Գունիս.— Ս. Լուսաւորչի Նշխարաց զիստ նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն նախագահեց Գեղ: Տ. Շաւէկ Եղս. Աճմեան:

* Եր. 24 Գունիս.— Գիւտ Նշխարաց Ս. Զօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Մակարայ մատրան մէջ, ուր, աւանդութեան համաձայն, թողուած է մատուցուի: Ս. Լուսաւորչի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Սիմեոն Վրդ. Միսեան:

* Կիր. 25 Գունիս.— Ս. Պատարագը մատուց-

ուեցաւ ի Ս. Գարուսթիէն, Ս. Լուսաւորչի եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Նուրհան Արդ. Մանուկեան:

* Եր. 28 Գունիս.— Թարգմանչաց Հանդիսաւոր նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն նախագահեց Լուսարարապետ Գեղ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս:

* Եր. 29 Գունիս.— Ս. Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց Սահակայ եւ Մեսրոպայ (Տօն ազգային): Ըստ սովորութեան, Ս. Գալուսթիէնց Մայր Տաճարի Աստղ սեղանին վրայ պատարագեց Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական Վարժարանի Տեսուչը՝ Հոգւ: Տ. Կրեան Արդ. Գարեկեան:

* Եր. 1 Գունիս.— Ս. Տրդատայ քաղաւորին մերոյ եւ Ալիսէն տիկնոջն եւ Խոսրովիկոսոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գրեանի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գեղարդ Վրդ. Նաղարեան:

— Նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն նախագահեց Գեղ: Տ. Նորայր Եղս. Պողոսեան:

* Կիր. 2 Գունիս.— Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Ս. Կոյսի Ընծայման սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Սիմեոն Վրդ. Միսեան: Երթ ու զարձի թափարեկըր զիստուրեց Հոգւ: Տ. Կրեան Արդ. Գարեկեան:

* Եր. 8 Գունիս.— Ս. 12 առաքելոցն Քրիստոսի եւ Պողոսի՝ երեսնամերորդ առաքելոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Ս. Պողոսի վերնամատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գեղարդ Վրդ. Մանուկ:

* Կիր. 9 Գունիս.— Բարեկենդան Վարդավառի պահոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Բակուր Արդ. Տառուրեան:

* Աւ. 14 Գունիս.— Լուսարարապետ Գեղ: Տ. Հայրիկ Սարգս. Ապաւեան նախագահեց Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էջմիածնի մատրան մէջ՝ պաշտուած Տաղանակի նախատանկին:

* Եր. 15 Գունիս.— Յիշատակ Տապանակին Խրեւոյ՝ եւ տօն Երոյն Ս. եկեղեցւոյ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարին կից՝ Ս. Էջմիածնի մատրան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գեղարդ Վրդ. Նաղարեան:

— Այլակերպութեան տօնի Հանդիսաւոր նախատանկին ի Ս. Գալուսթիէն նախագահեց Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայր: Ապա կատարուեցաւ Տեսնեղրոյր զահաւայութեան տաքեղարձին նուիրուած Հանդիսութիւն: Արարողութեանց աւարտին՝ Միսեանի թիւնը «Օրհնեցէ՛ք զՏէր» շարականի Երկեղորութեամբ բաժնարացաւ Պատրիարքարան:

— Իրեկնադէմին, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ «Եկեղեցէ» եւ Զովման կարգը: Հանդիսապետն էր Գեղ: Տ. Նորայր Եղս. Պողոսեան:

* Կիր. 16 Գունիս.— ՎԱՐԴԱՎԱՐ (Տօն Այլակերպութեան Տփոյ): Օրուան Հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աստղ սեղանին վրայ մատուցուեց: Պատրիարք Ս. Հայր: Արարողութիւններ ձայնափութեան խորշիկեան ոտախփայտէն:

— Կնարէ Լաւ, Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Անդատան» նախագահեց Գեղ: Տ. Նորայր Եղս. Պողոսեան:

* Եր. 17 Գունիս.— Յիշատակ մեծիւց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գրեանի: Ժամարարն

էր. Հոգւ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան: Ազա, Հոգւ. Տ. Կիրակ Մ. Վրդ. Գարեկեանի նախադաճութեամբ հասարակեցան Հոգեհանգստեան կարգեր, նախ Մայր Տաճարին մէջ և ապա դաւիթի՝ Երանաշնորհ Տ. Կիրակ Բ. Պատրիարք Հօր շիրմին վրայ:

* Ուր. 21 Յուլիս.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախադաճեց Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արք. Կոյսկեցոյ Արանեան:

* Շր. 22 Յուլիս.— Ս. Թաղէտի տաճարը մերոյ և Սանդիստոյ կուսին: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գլխադիր մատարան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան:

* Կիր. 23 Յուլիս.— Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Յարութիւն, Ս. Լուսարբի: Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Նուրշան Արք. Մանուկեան:

* Շր. 29 Յուլիս.— Ս. Որդեց և բոռանց Ս. Գր. Լուսարբին: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Նուրշան Արք. Մանուկեան:

* Կիր. 30 Յուլիս.— Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Յակոբ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան:

* Շր. 5 Օգոս.— Ս. Հայրապետացն՝ Աբանասի և Կիրակի: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Գր. Լուսարբի: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան:

* Կիր. 6 Օգոս.— Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Հրեշտակապետ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան:

* Շր. 12 Օգոս.— Ս. Գրիգորի Աստուածաբանին: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 13 Օգոս.— Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Յակոբ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան: Ս. Պատարազին ետ հասարակեցաւ «Խաղաղօրհնէք»ի աւանդական արարողութիւնը, նախադաճութեամբ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արքեպս. Արանեանի:

* Դ. 15 Օգոս.— Այսօր սկսաւ Ս. Աստուածածնայ Վերափոխման տօնը կանխող ամենօրեայ հանդիսարար Ս. Պատարազներու մատուցումը՝ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ:

* Շր. 19 Օգոս.— Եփեսոսի Ս. Ժողովոյն (431): Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան:

* Կիր. 20 Օգոս.— Բարեկեցեալ Ս. Աստուածածնի պահոց: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գէորգ Վրդ. Նաղարեան:

* Ուր. 25 Օգոս.— Նախատօնակը պաշտուցաւ Ս. Էջմիածին մատարան մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ. Տ. Շահէ Եպս. Աճեմեան:

* Շր. 26 Օգոս.— Տօն Շաղկապի Ս. Էջմիածնի: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ:

մանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

— Կէսօրէ ետ ժամը 3-15ին, Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արքեպս. Արանեանի զիտարարութեամբ, Միարան Հայրէկ ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի ձոր ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր պաշտուցեալ Էրեկայեան Ժամերգութիւնն ու Վերափոխման մեծահանգեալ նախատօնակը:

— Ժամը 7ին, նոյն եկեղեցիին մէջ հասարակեցան «Եկեղեցէի և Հսկման կարգեր», ու ապա դիւրային և աստուածեան Ժամերգութիւններ: Հանդիսապետն էր Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 27 Օգոս.— ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒՆԱՆԻ: Աստուածն ժամը 6-30ին, դարձեալ Լուսարարապետ Գերշ. Տ. Հայրէկ Արքեպս. Արանեանի զիտարարութեամբ, Միարանութիւնը ինքնաշարժներով մեկնեցաւ Գեթսեմանի ձոր ու «Հրաշափառ»ով մուտք գործեց Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսարար Ս. Պատարազը մատուց և հակիրճ քարոզ մը խօսեցաւ Գերշ. Հանգիստապետ Աբրահամը, շեղակով տօնը կնքէ և տխրաւ մօր Կոյսի յեկարագին մէջ: Ազա հասարակեցաւ «Անդաստան»:

— Կէսօրէ ետ, Մայր Տաճարին մէջ պաշտած «Անդաստան»ին, Ժամերգութեան և նախատօնակին նախադաճեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպս. Պողոսեան:

* Բ. 28 Օգոս.— Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Մայր Տաճարի Ս. Գլխադիր մատարան մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Սեւան Վրդ. Ղարիպեան: Ազա, Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեանի նախադաճութեամբ, հասարակեցաւ հոգեհանգստեան կարգեր, նախ Մայր Տաճարին մէջ և ապա դաւիթի՝ Երանաշնորհ Տ. Կիրակ Ս. Պատրիարք Հօր շիրմին վրայ:

* Շր. 2 Սեպտ.— Է. օր Վերափոխման: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Մայր Տաճարի Ս. Աստուածածնայ խորանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 3 Սեպտ.— Ը. օր Վերափոխման: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Յարութիւն, Ս. Լուսարբի: Եկեղեցիին մէջ: Ըստ սովորութեան, պատարազիչն էր Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգւ. Տ. Վաղարշ Վրդ. Նուշատուրեան:

* Բ. 4 Սեպտ.— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախադաճեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպս. Պողոսեան:

* Դ. 5 Սեպտ.— Ս. Յովակիմայ և Աննայի, ծնողաց Ս. Աստուածածնի և Կանանց իշխանի: Ս. Պատարազը՝ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Յովակիմի ղեկավարութեան վրայ մատուց Հոգւ. Տ. Նարեկ Վրդ. Մարքագէտին: Երթ ու դարձի թափօրները զիտարարեց Հոգւ. Տ. Հայկասեր Վրդ. Պայրամեան:

* Շր. 9 Սեպտ.— Ս. Առաքելոց Թովմայի, Յակոբայ և Շմունի: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Հոգւ. Տ. Գեղամ Մ. Վրդ. Զարարեան:

— Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախադաճեց Գերշ. Տ. Նորայր Եպս. Պողոսեան:

* Կիր. 10 Սեպտ.— Դիւս Գօմոյ Ս. Աստուածածնի: Ս. Պատարազը մատուցուցաւ Գեթսեմանի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ:

բեղմանին վրայ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Սիփան Վրդ. Մխանան: Երթ ու դարձի թափօրները զլխաւորն իւտարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս Առանձնան:

* Եր. 16 Սեպտ.— Նիկիոյ Ս. Ժողովոյն (325): Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Վիդէն Արդ. Այրաղեան:

* Կիր. 17 Սեպտ.— Բարեկենդան Ս. Խաչի պահոց: Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Գարութին, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Մուշեղ Արդ. Թաւճեան:

* Դշ. 20 Սեպտ.— Ս. Կոյսի ծննդեան հանդիսաւոր նախաժամանակն ի Ս. Գահիր նախաղանց Գերշ: Տ. Շահէ Եպս. Աճէմեան:

* Եշ. 21 Սեպտ.— Կնուցի Ս. Աստուածամկն ի յԱՅճալէ: Առաւտուն, Գերշ: Տ. Շահէ Եպիսկոպոսի զլխաւորութեամբ, Մխանան Հայրեր ինքնաւարձեալով մեկնեցան Գերթնեանի մօրը ու շրջափառով մօտեց զորմեջին Ս. Աստուածամկն Տաւար, ուր Տիրամօր Ս. Գերթնեանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարար մատուց Գերշ: Հանդիսապետ Սրբադանը:

* Եր. 23 Սեպտ.— Տօն Եկեղեցւոյ ի ճաւախաւ Ս. Խաչին: Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Նարեկ Վրդ. Մարմարեան:

— Խաչվերացի մեծահանգէս նախաժամանակն ի Ս. Գահիր նախաղանց Գերշ: Տ. Շահէ Եպս. Աճէմեան, որ ապա Ս. Խաչափայտի մատուցը թափօրով փոխաղանց Սեպտ. Անկէ Լաք կատարեց ստեփանապետական կոչման արարողութիւնը Սրբաղի Տրց. Պատարար Սարգիսեանի և Սր. Տրց. Համարձում Պալեանի:

— Գերթնեանից, Մայր Տաւարին մէջ պաշարուեցան «Եկեղեցի» և «Հսկման արարողութիւններ: Հանդիսապետն էր Գերշ: Տ. Նարայր Եպս. Պողոսեան:

* Կիր. 24 Սեպտ.— Տօն ՎԵՐԱՅՄԱՆ Ս. ԽԱՅԻՆ: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարար՝ Մայր Տաւարի Ապա Սեպտեանին վրայ մատուց Գերշ: Տ. Շահէ Եպս. Աճէմեան, որ և կատարեց Սարկիսապետական ձեռնադրութիւն: «Հայր Երթնէն առաջ, բոս սոփարութեան, Լուսարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արք. Արանեանի զլխաւորութեամբ կատարուեցաւ հոգեհանգստեան հանդիսաւոր պաշած» Ս. Աթոռոյ և Աղղիս բարեբաւեր Կարապետ և Գրիգոր Մելիզեան Եղբայրներու հոգեներուն համար: Արարողութիւնները ձայնափողուեցան խաչվիշակս ուստիկայանէն:

— Կէսրէ Լաք, Խաչվերացի մեծահանգէս Անդառնանին ի Ս. Գահիր նախաղանց Լուսարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արքեպ. Առանձնան:

* Բշ. 25 Սեպտ.— Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխաղի: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գիսակ Արդ. Մուրտեան: Ապա, Լուսարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս նախաղանց հոգեհանգստեան պաշածունքին:

* Եր. 30 Սեպտ.— Տօն Խաչի: Ս. Պատարար մատուցուեցաւ Մայր Տաւարին Ս. Նշան Վերնեան մօտէ մէջ, ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Հայրապետ Վրդ. Պայրամեան:

* Կիր. 1 Հոկտ.— Բարեկենդան վարդապ Ս. Խաչի պահոց: Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Գարութին, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Խաչիկ Արդ. Պաշտամեան:

* Սր. 6 Հոկտ.— Նախաժամանակը պաշտուեցաւ Ղարմեան Ս. Գերդ Եկեղեցիին մէջ: Հանդիսապետն էր Գերշ: Տ. Նարայր Եպս. Պողոսեան:

* Եր. 7 Հոկտ.— Ս. Կերդալ զօրավարին: Ըստ սովորութեան, Ս. Պատարար մատուցուեցաւ Ղարմեանին Ս. Գերդ Եկեղեցիին մէջ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Գերդ մ. Վրդ. Չաքարեան, որ և քարոզեց, թաւան ունենալով օրուան ճաշու Աւետարանին «Մի՛ դարձուրէք յայնչանէ որք սպանանեն զմարմին» բացատրելով զոյգ խմատները «սուրբ» բառին: Երթ ու դարձի թափօրներու նախաղանց Հոգւ: Տ. Հայրապետ Վրդ. Պայրամեան: Արարողութեանց տարւոն, Մխանեանից Կերդ պատուաւորուեցաւ Ղարմեանին մօտէի հոգեհանգ Տաւարին:

— Կէսրէ Լաք, Լուսարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արքեպ. Առանձնանի զլխաւորութեամբ, Մխանեանից Կերդ «Հրաշափառ»ով մօտեց զորմեջ Ս. Գարութեան Տաւար, ուր պաշտուեցան Երկրայեան Ժամեղութիւնն ու Վարդապ խաչի նախաժամանակը Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբապետաց աշխարհեան հանդիսաւոր թափօր Տաւարին ներս: Թափօրապետն էր Տաւարին Տնօրէնը՝ Հոգւ: Տ. Վաղարշ Վրդ. Խաչատուրեան:

* Կիր. 8 Հոկտ.— Տօն Վարդապ Ս. Խաչին: Գերթնային և առաւտեան Ժամեղութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Գարութին, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին մէջ: Ապա, Լուսարարապետ Գերշ: Տ. Հայրիկ Արքեպիսկոպոս մատուց օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարար Քրիստոսի Ս. Գերթնեանին վրայ: «Հայր մեր»-էն առաջ, Ամեն. Պատարար Ս. Հօր նախաղանցութեամբ, կատարուեցաւ «Հայրապետական Մտղթան» Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վաղգէն Ա. օժման 17րդ տարեդարձին առթիւ:

— Իսկ Ռէմէի մէջ, Ս. Գերդալ մօտէի տարեհան ուխտադնացութիւնն ու մատուցողները կատարուեցան առաջակիւս հանդիսաւորութեամբ և նախաղանցութեամբ տեղւոյն Տնօրէնը՝ Հոգւ: Տ. Պարէտ Վրդ. Երկեղեցիին: Ս. Պատարար մատուց Հոգւ: Տ. Վիդէն Արդ. Այրաղեան, իսկ Հոգւ: Տ. Գերդ մ. Վրդ. Չաքարեան խաչեցաւ հոգեհանգստեան պաշածունքի խմատին շուրջ:

* Եր. 14 Հոկտ.— Ս. 72 աշակերտաց Քրիստոսի: Ս. Պատարար, Մայր Տաւարի ներքին զաւթը՝ Ս. Գերդալ սեղանին վրայ մատուց Հոգւ: Տ. Սիփան Վրդ. Մխանան:

* Կիր. 15 Հոկտ.— Ս. Պատարար մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեարարապետ: Ժամարարն էր Հոգւ: Տ. Վիդէն Արդ. Այրաղեան:

* Սր. 20 Հոկտ.— Թարգմանչաց հանդիսաւոր նախաժամանակն ի Ս. Գահիր նախաղանց Գերշ: Տ. Նարայր Եպս. Պողոսեան:

* Եր. 21 Հոկտ.— Ս. Թարգմանչաց վարդապետաց մերց (Տօն աղգանքի և Եկեղեցական): Մայր Տաւարի Ապա Սեպտեանին վրայ պատարարեց Ս. Էմիլիանին Մխանան և Ռամանային Տիրարար Ս. Աթոռ Ժամեղութեամբ Հոգւ: Տ. Չաքարէ մ. Վրդ. Պարեան, որ նաև քարոզեց թարգմանիչ վարդապետներու զորմին շուրջ, յայտնելով նաև իր բարեպաշտական խորունկ զօրջամեները Ս. Երկրի իր առաջին աշխարհեան աւերթով, ինչպէս նաև իր խոր զննատանքը հանգիւյ կրթական այն զորմին, որ յառաջ կր տալու Ս. Գահիրի հովանիին ներքեւ Ամեն. Պատարար Ս. Հօր խմատուն զեկափարութեամբ, և որ շարունակութիւնն է Թարգմանչաց շարժումով սկսած մեծ

գործին: Ս. Պատարագէն եւք, Գերշ. Տ. Ծա՛նէ Եղիս-
կապոսի զիտուրութեամբ կատարուեցաւ հոգեհան-
դանեան հանդիսաւս պաշտամունք՝ Ս. Աթոռոյս և
պազիրս մեծանուն բարերար Գալուստ Կիւղէնեկանի
ինչպէս նաեւ իր տիկնոջ և ծնողաց հոգիներուն հա-
մար:

* Կիր. 22 Հոկտ.— Ս. Պատարագ մատուցուե-
ցաւ ի Ս. Երուսթիւն, Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցիին
մէջ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Մուշեղ Վրդ. Թաշճ-
եան:

* Ծր. 28 Հոկտ.— Ս. Զորից Աւետարանչաց առ-
նին աթիւս այս տարի ևս Ս. Պատարագ մատուցանելու
կարելի չեղաւ Ս. Երուսթեան գաւթի Ս. Եովհաննէս
Աւետարանչի մատրան մէջ, բակր լեցուած բլլալով
նորոգութեանց շէնուածանիքերով: Փոխարէն՝ Ս.
Պատարագ մատուցուեցաւ Ս. Գրիգորի մատրան մէջ:
Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Հայկասէր Վրդ. Պայրամ-
եան:

* Կիր. 29 Հոկտ.— Ս. Պատարագ մատուցուե-
ցաւ ի Ս. Երուսթ: Ժամարարն էր Հոգշ. Տ. Գրիգոր
Արդ. Մուրադեան:

* Բշ. 30 Հոկտ.— Ս. Եովսէփայ Աստուածափո-
սանին աթիւս, Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ Գեթե-
մանիի Ս. Աստուածածնայ Տաճարին մէջ, Հայր Եովս-
էփի գերեզմանին վրայ: Ընկալեալ սովորութեան
համաձայն արարողութեանց կր նախագահէր Ժամօրշ-
նոգր, Հոգշ. Տ. Եովսէփ Վրդ. Մամուր, իսկ պատա-
րագին էր Տաճարին Տեսուչը՝ Հոգշ. Տ. Մուշեղ Արդ.
Թաշճեան:

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆԷ

* Եշ. 29 Յունիս.— Կէտրէ ետք, ընդատաշէլով
Պաղպան Նուրիակ Ման. Փիս Լակիի հրաւերին,
Ամեն. Պատրիարք Ս. Հայրը, ընկերակցութեամբ
Հոգշ. Տ. Կրիսեղ Մ. Վրդ. Գարիկեանի, ներկայ գրա-
նուեցաւ Լատինաց Պատրիարքարանի Եկեղեցիին մէջ,
և Ս. Պողոս Զ. Պապին զահակալութեան Յրդ տարե-
գործին և անուան տօնին առիթներով, նորին Գերա-
պատուութիւն Մօնսիէօսի կողմէ մատուցուած
հանդիսաւս Ս. Պատարագին և անոր յաջորդող
Մաղթանքին՝ որուն նախագահեց Լատինաց Պատրիարք
Ման. Տ. Ճիւրաթօ Պէլլիթիթի:

* Ուր. 14 Յուլիս.— Երեկոյեան, Ֆրանսայի ազ-
գային տօնին աթիւս, Ֆրանսական Ընդհ. Հիւպատո-
սին կողմէ Հիւպատոսարանին մէջ սարքուած ընդու-
նելութեան ներկայ գտնուեցաւ Ամեն. Պատրիարք Ս.
Հայրը, ընկերակցութեամբ Հոգշ. Տ. Սիմեան Վրդ. ի
և Տիար Կարպիս Հինդլեանի:

* Ուր. 4 Օգոս.— Ս. Ռիտիս միարաններէն
Հոգշ. Տ. Հայկասէր Վրդ. Պայրամեան վերադադաւ
Ս. Աթոս, տասնեւմէկ տարուան բացակայութենէ
ետք:

* Ուր. 25 Օգոս.— Ս. Ռիտիս միարաններէն

Հոգշ. Տ. Ղեւոնդ Վրդ. Սամաթեան Ամերիկայէն ժա-
մանեց Ս. Աթոս: Հոգշ. Հայր սուրբը իր շարժուան
մը այցելութեան աւարտին ընդունեց ծայրագոյն
վարդապետութեան աստիճանները Ամեն. Պատրիարք
Ս. Զօրմէն, Հինգշաբթի, 31 Օգոստոսի կէտրէն վերջ,
Մայր Տաճարին մէջ:

* Բշ. 4 Սեպտ.— Այս առաւոտ վերադադուեցաւ
Ս. Թաղգմանչաց Երկրորդական վարժարանը, ամառ-
նային ետամսայ արձակուրդէն ետք:

* Գշ. 5 Սեպտ.— Ս. Ռիտիս միարաններէն
Հոգշ. Տ. Նուրճան Արդ. Մանուկեան մեկնեցաւ Զը-
փեղերիտ, տասնելու:

* Եշ. 7 Սեպտ.— Ս. Ռիտիս միարան Հոգշ. Տ.
Գեղամ Մ. Վրդ. Զարարեան վերադադաւ Հեղկաստա-
նէն, ութ տարինէր արդիւնաւոր կերպով հովուելէ
ետք Կալիֆոռնիա Հայ համայնքը:

* Կիր. 10 Սեպտ.— Կէտրէ առաջ, Հոգշ. Տ.
Կրիսեղ Մ. Վրդ. Գարիկեան և Հոգշ. Տ. Գրիգոր Վրդ.
Մուրադեան ներկայ գտնուեցան Ռուսաց Եկեղեցիին
մէջ, Մոսկուայի և Համբարն Ռուսիոյ Պատրիարք
Ամեն. Տ. Պիմէնի անուան տօնին աթիւս մատուցուած
հանդիսաւս Ս. Պատարագին և անոր յաջորդող ըն-
դունելութեան:

* Բշ. 18 Սեպտ.— Առաւօտուն, Ամեն. Պա-
րիարք Ս. Հայրը, Միարանութեան անդամներուն ըն-
կերակցութեամբ, բացումը կատարեց ժառանգաւո-
րաց Վարժարանի և Ընծայարանի 1972—73 դպրոցա-
կան տարեշրջանին:

* Գշ. 27 Սեպտ.— Հրէից Տաղաւարահարաց առ-
նին աթիւով, Կէտրէ ետք, Քաղաքացեալ Վսեմ. Թէ-
աի Քալլէի կողմէ Դաւթի բերդին մէջ տրուած ընդու-
նելութեան ներկայ եղան Դիւանապետ Գերշ. Տ. Ծա՛նէ
Եղաւ. Ամէմեան, Հոգշ. Տ. Պարէա Վրդ. Երեզեան և
Տիար Կ. Հինդլեան:

* Գշ. 18 Հոկտ.— Ս. Էջմիածնի միարան և Ռու-
մանիոյ Հայոց Առաջնորդի օգնական Հոգշ. Տ. Զաֆէ
Մ. Վրդ. Պարսեան ժամանեց Ս. Աթոս, ուր մնաց
սուս օրեր:

* Բշ. 23 Հոկտ.— Ս. Ռիտիս միարան Հոգշ. Տ.
Լեւոն Վրդ. Արէլեան Ամերիկայէն ժամանեց Ս. Ա-
թոս և մեկնեցաւ քանի մը օրեր ետք:

* Եշ. 23 Նոյմ.— Ռուսաց նոր մեծաւոր Արշի-
մանտրիթ Քիշմէնթի պաշտօն ստանձնելուն աթիւս,
Երեկոյեան, Ռուսաց վանքի մէջ տրուած ընդունելու-
թեան ներկայ գտնուեցաւ Լուսարաքապետ Գերշ. Տ.
Հայրիկ Արք. Այալեան, ընկերակցութեամբ Հոգշ.
Տ. Կրիսեղ Մ. Վրդ. Գարիկեանի և Առաջ Թարգման
Հոգշ. Տ. Սիմեան Վրդ. Միսեանի:

* Եշ. 30 Նոյմ.— Հոգշ. Տ. Սիմեան Վրդ. Միս-
եան մեկնեցաւ Գալիֆոռնիոյ Սան Ֆրանսիսկօ քաղա-
քը, ստանձնելու համար հովուութիւն տեղւոյն Հայ
համայնքին: Իր տեղը Առաջ Թարգման Կարպուեցաւ
Հոգշ. Տ. Վիգէն Արդ. Այբաղեան:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԺ

«ՍԻՈՆ»-ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ ՄԱՏՏԵՆԱԴԱՐԱՆԸ
ԵՆՈՐՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՄԲ ՍՏԱՑԱԾ ԵՆ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- Բանառակայի մը Յուշերը** — Արմէն Սեան: Նուէր Բարթոլոմէոս Մինասեանէ: Տա-
ռապանքի տարիներ Գ. Նժդեհի հետ: Պ. Արքէս, Տպ. Արմենիա, 1970, էջ 203:
Օրինակ մըն ալ Նուէր ստացուած է Հեղինակէն:
- Հայկական Մանրակարգութիւն:** Նուէր ըստ վերնոյն: Երեան, «Հայաստան»
Հրատ., 1919, էջ 234:
- Յուցակ Հայերէն Ջեռագրաց Զմմառի Վանքի Մասնաղագրանին** (Հատոր Բ.,
«Անտոնեան Հաւաքածոյ») — Կազմեցին՝ Հ. Ն. Ակինեան և Հ. Հ. Ոսկեան:
Հայկական Մատենաշար Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան (Նուիրատու):
Վիեննա, Միւլիտարեան Տպարան, 1971, էջ 322:
- Դանձըր Վաստուրականի** (Հատոր Առաջին) — Երուանդ Տէր Մկրտիչեան: Նուէր
Հ. Բ. Բ. Մ. Ս. Մանուկեան Մշակութային Հիմնարկութիւն կողմէ: Պոսթոն,
Տպ. «Պայքար», 1966, էջ 139:
- Կիրոսագրան** — Բանաստեղծ: Յարաներէնից թարգմանեց՝ Անտոն Մուրադիան-
եան: Թեհրան, Տպ. Մոդերն, 1971, էջ 331:
- Յուշամատեն Տ. Թեղոցոս Ա. Բենյ. Ֆլեքեանի** — Իր Բանաստեղծութեան
Յիւնամեակին և Վարձանման Ա. Տարեկիցին առթիւ: Նուէր Օննիկ Ֆլեքե-
անէ: Իսթանպուլ, Տպ. Պայքար, 1971, էջ 27:
- Հայկական Մանրակարգութեան Դանձորի Դպրոցը** — Ա. Ն. Աւետիսեան: Նուէր
Երեանի Մաշտոցի Անուան Մատենադարանէն: Երեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրա-
տարակազմութիւն, 1971, էջ 199 և 45 մանրանկարներ:
- Վրաց Ժամանակագրութիւն** (1207-1318) — Թարգմանութիւնը հին վրացերէնից,
առաջարանը և ծանօթագրութիւնները Պարոյր Մուրադեանի: Նուէր ըստ
վերնոյն: Երեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 222:
- Բաց Տոմար** — Շահան Շահնուր: Նուէր «Յառաջէն: Փարիզ, Տպ. և Մատենա-
շար «Յառաջ», 1971, էջ 169: Գիրքին ետեւը կայ նաեւ Յառաջուած մը՝ 3 էջ
և վրան թէքեան՝ ծաշակ մը իր քերթումներէն՝ 17 էջ:
- Արդարութեան Ախոյեանները** (Վէպ՝ Լիւթանեան կեանքէ) — Խորէն Ալիադեան
(Նուիրատու): Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1971, էջ 186:
- Սեւի Դանձագիրը 1920-1970** — Ա. Վաչէ (Նուիրատու): Ազգային Մատենաշար
Բացառիկ թիւ: Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1970, էջ 80:
- Հայր Վեռնիկ Ալիշան** (Ժննդեան 150ամեակ) — Ա. Վաչէ (Նուիրատու): Ազգային Մա-
տենաշար թիւ 2: Պէյրութ, Տպ. Սեան, 1971, էջ 32: (Ա. Վաչէ = Արմէն Տո-
նոյեան): [էջ 100:]
- Կապոյտ Հարկոցներ** — Արմէն Տոնոյեան (Նուիրատու): Պէյրութ, Տպ. Սեան, 1969,
Ընթերցողութեան Հոգեւոր Պատմութիւններ (Բ. Տպագրութիւն) — Հաւաքեց
Նարդեհի Զ. Սարգիսեան: Պէյրութ, 1971, էջ 366: [էջ 126:]
- Ես Կը Սիրեմ Կեանքը** — Զ. Մաթեան (Նուիրատու): Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1970,
Կարօս — Արամ Հայկազ (Նուիրատու): Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1971, էջ 333:
- Աւեստանի Վեր. Վախում Թարիկեան, Կամաւոր Զինուոր Գրիստոսի** — Հա-
մարտեց Ս. Ս. Յրատարգման: Պէյրութ, Տպ. Շիրակ, 1968, էջ 243:
- Հայ Կարօյի և Աւեստանական Յարմունակութեան Բաժանումը Ժ. Դա-
րուց** — Բիւզանդ եղիայեան: Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1971, էջ 563:
- Խաղրակեան Կամ Պաշտեան Հայոց Պատմութեան Մէջ** (Բ. Հրատարակչութիւն)
— Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան: Հայկական Մատենաշար Գալուստ
Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան (Նուիրատու): Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկո-
սութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1919, էջ 123:

- Եզնիկի Բնագրային Սրբագրութիւններ** — *Մարտիրոս Մինասեան (Նուիրատու):* (Սրբն, 1971 Նոյ. - Դեկտ., թիւ 11-12, էջ 437-448): *Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1971:*
- Իրանի Հայկական Վանքեր** — Ս. Թադէոս, Ս. Ստեփանոս և Ս. Ամենափրկիչ: Լ. Դ. Մինասեան (Նուիրատու): Թեհրան, Տպ. Մոզերն, 1971, էջ 152:
- Նեղափոխական Այլում** — Տրդ. Հատար թիւ 11 (9), 1971: Պէյրութ, Հրատ. և Նուէր Առջի: — Ստացանք Նաե Նոյնին թիւ 12ր (90):
- Փունջ Տէր Ոգորմայից** — Հաւաքեց Գանիէյ Վրդ. Շամիեան (Նուիրատու): Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1971, էջ 30:
- Պատմութիւն Անկիւրիոյ և Սանգոյի Հայոց Նախաբրտնէական և Հին Գաղատական Երջաններէն Մինչև 1918 թնականներ** — Աշխատասիրեց՝ Ալիս Օտեան Գաղաթեան (Նուիրատու): Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1968, էջ 72:
- Կանոնագրութիւն Լոնտոնի Համայնական և Սկիզբական Կազմակերպութեան** — Հաստատուած և վաւերացուած Նոյնին Ս. Օմարիւն Տ. Տ. Վաղգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Կողմէ՝ 2 Օգոստոս 1971ին (Հայերէն և Անգղերէն): 1971, էջ 22: էջ 157:
- Վերջալոյսի Տաղեր** — Արմէն Սեան (Նուիրատու): Պ. Այրէս, Տպ. Արարատ, 1972, էջ 1:
- Հայաստանի Վերաբերեալ Հոսմական Դրամներ և Մեղադրութիւններ** — Զարեհ Պատեհեան: Ազգ. Մատենադարան ՄԺԵ: Վիեննա, Միաթարեան Տպարան, 1971, էջ 12 և 38 Տախտակ:
- Կանոնագիր Հայոց (Բ.)** — Աշխատասիրութեամբ Վաղգէն Յակոբեանի: Նուէր Երեանի Մատենադարանէն: Երեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 473:
- ՄԷԺ Պաիֆի Կիւսիկներու Ոսկի Շղթան** — Շնորհ Արքեպիսկ. Գալուստեան: Իսթանպուլ, Տպ. Օյա, 1971, էջ 13: Նուէր Հեղինակէն:
- Հայոց Տանքական** — Յովհաննէս Շիրազ: Նուէր Արամ Մկրտիչեանէ: Հայոց Կոտորածների Յաւերժաստեղին: Պէյրութ, Տպ. Սեան, 1971, էջ 79:
- Կեղծիքի Ըշխանիքին (Տրամ Ժարար 3 պատկեր)** — Բարսեղ Պ. Յարութեան: Նուէր Ըստ Նախորդին: Հայկ. Տպագր. Արարատ - Բ. Յ. Թօրալեան: 1971, էջ 13:
- Համար և Տոմար Վանաձականութեան** — Դ. Ս. Գաւթեան: Ի Պէտս Ազգային Նախադրածաններու, Ինքնուրուշ Կոտորածներու, Հայ Նախարականներու: Նուէր Առաջարկ Անդրեանի: Պէյրութ, Տպ. Լուսարձակ, 1972, էջ 2:
- Պատմութիւն Անանուս Զուգարի** — Կարմեղեալ Շապուհ Բագրատունի: Թարգմանութիւնը գրաբարից, առաջարկուած անօթագրութիւնները Ս. Հ. Գալութեան - Միլիթեանի: (Հայերէն և Ռուսերէն): Նուէր Երեանի Մատենադարանէն: Երեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 237:
- Հայ Գեղարուեստական Արձակի Սկզբնաւորումը** (Եր. Գար. — Մայիս Ավդալ-բեկեան: Հրատ. և Նուէր Ըստ Նախորդին: Երեան, 1971, էջ 3):
- Առաջիկ Բաղիւնի (Եր. Գար.)** — Ուսումնասիրութիւն, բնական բնագրեր և ծանոթագրութիւններ Արշալոյս Ղազարեանի: Հրատ. և Նուէր Ըստ Նախորդին: Երեան, 1971, էջ 348:
- Դարձուածարական Բացարկան Բաւարան** Դ. Գրադական, Հաւատարմ. — Պ. Ս. Բեղիթեան: Նուէր Հեղինակէն: Երեան, ՎՍՍՀ Հրատ., 1971, էջ 1:
- Դադրականէն Դասաբարակ** — Ինքնակենսագրութիւնն է Գալթեան Ուսանողի մը, Որ Քաղաքական Դեպքերու Բերումով Հաստատուեցաւ Ամերիկայ և Եղաւ Դաստիարակներու Դաստիարակ: Անգլերէն բնագրին Հեղինակը Գլորիա Ա. Սարաֆեան (Նուիրատու): Թրգմ. Յովսէփ Մուսայեան: Պ. Այրէս, Տպ. Արարատ, 1971, էջ 183:
- Հայոց Փոքր Ամուսն Թանգան Հոյին Վրայ** — Գարեգին Եղա. Սարգիսեան (Նուիրատու): Նոր-Ջուղա, Տպ. Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1971, էջ 1:
- Ի Խորոյ Սրի Խոսք Ընդ Ժողովրդեան** — Գարեգին Եղա. Սարգիսեան (Նուիրատու): Նոր-Ջուղա, Տպ. Ս. Ամենափրկիչ Վանքի, 1971, էջ 20:
- Իրան և Հայութիւնը** Երջարեական Թուղթ Կողմուած Իրանա - Հեղատատանի Թեմի Հայ Ժողովրդեան՝ Իրանի Կայսրութեան 2-Օսմական առթիւ — Գարեգին Եղա. Սարգիսեան (Նուիրատու): Թեհրան, Տպ. Այրէս, 1971, էջ 62:
- Սուրբ Խաչ Դպրեկան** — Իսթանպուլ, 1953-1972: Տպ. Էրարքեան, 1972:

Որբ Տուն Շինեց (Պատմաժամանակագրական և Պատկերներ) — Ֆիլիբ Զաքարյան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Շիրակ, 1972, էջ 387:

Յուշամասեան Յարկար Մաժարապետ Կոնստանտին (1921 - 1971) — նուիր Յարկարէն: Իսթանպուլ, Տպ. «Ժամանակ», 1971, էջ 117:

Ամէն Մարդ Թննուկ մը Ունի (Զաւեշտ մեր օրերէն, մէկ արար) — Գրասար (նուիրատու): Պոսթրն, Տպ. «Հայրենիք», 1971, էջ 23:

Ընդհան Կշումներ (Բ. Հատոր: Եկեղեցական - Սաղիմական - Հայրենական - Հայ Պոլսական - Հայապահպանողական) — Հմայեակ Ծ. Վրդ. Ինդոյեան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Տոնիկեան, 1971, էջ 180:

Յուշ - Մեկոյ, Նուիրում Պարոյր Սեւակի — 28 Նոյեմբեր 1971: Հայ Մշակութ. թային Միութիւն, Նիւ Եորք: Կազմեց և զեղարկեց՝ Մինաս Մինասեան: Պատարագմատոյց Հայաստանեայց Սկիզբեցոյ (Հայերէն և Անգլերէն): Նուիր Սուրէն Սրկ. Առաքելեանէ: Նիւ Եորք, 1969, էջ 7-ա:

Հէկաթներ, Զուարճալիքներ — Արամ Ազնաւորեան: Տիրպորն Հայթս, Միչիկըն, 1971: Պէյրուիթ, Տպ. Տոնիկեան, 1971, էջ 190:

Զորոյդ Մը Կը Փնտուի (Վէպ) — Ատրինէ Տատրեան: Նուիր «Մարմարա» Օրաթերթէն: Իսթանպուլ, Մատենաշար Մարմարա, 1971, էջ 232:

Իրանի Ժամանակակից Բանաստեղծութիւնը — Զօրայր Միրզայեան: Նուիր Ֆինիկ Մակարեանէ: Պէյրուիթ, Տպ. Սեւան, 1968, էջ 76:

Քաղաքանկարներ (Նշխարներ Իրանահայ Անցնող Սերունդից) — Գասպար Յակոբեան: Նուիր բատ վերնոյն: Թեհրան, Տպ. Այլք, 1966, էջ 112:

Վասպուրականի Ծուշանը (Հօրաքօղջ Անժոռաց Յիշատակին) — Ալիս Արաղեան: Նուիր բատ վերնոյն: Թեհրան, Տպ. Մոզերն, 1970, էջ 195:

Արամը — Մանուան Յիւնամեակին Առթիւ: Հրատ. 2. 8. Գաշնակցութեան: Նուիր բատ վերնոյն: Պէյրուիթ, Տպ. Համազգային, 1969, էջ 550:

Մը Ինքնուր և Վարդայր (Բ. Հատոր) — Մ. Մարութեան: Նուիր բատ վերնոյն: Դէպքեր և Դէմքեր: Թեհրան, Տպ. Մոզերն, 1972, էջ 365:

Լուսաբացէն Մայրամուտ (Հին ու Նոր Քերթուածներ) — Վահան Խլատալէրուեան (նուիրատու): Իսթանպուլ, Տպ. Օյա, 1972, էջ 78:

Ծաղկեպուտ (Քառասունհինգամեայ Դրական Դործունէութեան Առթիւ) — Զարեհ Պլպուլ: Նուիր Զարեհ Ծ. Վրդ. Պարոնեանէ: Պուքրէշ, Հրատարակութիւն Նոր Կեանք: Թերթի, 1954, էջ 30:

Համազասկեր Արեւմտահայ Դրակոնութեան (Մրդ Հատոր — 8. Օղակներ: Արեւմտադէտ Սերունդ — Եղիշէ Դուրեան, Դանիէլ Վարուժան, Զապէլ Եսայեան: Նուիր Ս. Յակոբեանց Տպարանէն: Պէյրուիթ, Տպ. Համազգային, 1968, էջ 353:

Սէր ու Գին Զուցէր (Պատմաժամանակագրական ու Վեպներ) — Սթրատ Փանոսեան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Սեւան, 1968, էջ 433:

Վարձ Կոմիսա Կուսիմալի — Սթրատ Փանոսեան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Համազգային, 1971, էջ 112:

Հայկական Տասնիկը և Հայերու Լեւոյ Գոյներ (Քննական Ակնարկ բատ Թրքական Վաւերագրութեան) — Լեոն Վարդան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Ատլաս, 1970, էջ 343:

Լուսնային Հանապաւիտ — Յակոբ Մանուկեան (նուիրատու): Պէյրուիթ, Տպ. Համազգային, 1971, էջ 55:

Պարբերագիրք 1969 - 1970: Հայ Աւետարանական Վարժարաններու Ուսուցչական Միութիւն, Հիմնաւած 1939ին — Լիբանան Պէյրուիթ, Տպ. Գալֆայեան Հրատարակչական Տուն, 1971, էջ 124:

Հայերէնէ-Անգլիէն Արդի Բառարան — Աշխատասիրեցին Վեր. Տիրքան Խնդրունի և Մարտիրոս Գուշազեան: Հրատ. և Նուիր Տոնիկեան Հրատարակչատան: Պէյրուիթ, Տպ. Տոնիկեան, 1970, էջ 416:

Գիւրուսոյց Հայերէնէ Անգլիէն Զուգարութիւն (Ե. Տպագրութիւն) — Պատրաստեց Գ. Գ. Աճէմեան: Հրատ. և Նուիր Կ. Տոնիկեան և Որդիք Դրատան: Պէյրուիթ, Տպ. Տոնիկեան, 1972, էջ 240:

Ընդարձակ Մտաւորական և Ընթերցանական Բարեկամը (Է. Տպագրութ.) — Կազմեց Կ. Կիլիկեցի: Տպ. և Նուիր Տոնիկեան Տպարանի: Պէյրուիթ, 1972, էջ 1158:

Արեւի Համբով — Վարանգ (նուիրատու): Թեհրան, Տպ. Նայիրի, 1972, էջ 93:

- Ռժիզիկն Խառնուրդները** — Դարթ. Ա. Դարապաշեան (նախբանալ): Քեհնարն, Տպ. Արար, 1972, էջ 55.
- Գեղից Գեղից** — Անանուհե (նախբանալ): Քեհնարն, Տպ. Այլբ, 1971, էջ 356.
- Համապարհ** — Եղեգմանիա Էսքրիֆա Տէ Գալադէր: Հրատ. և նուէր ԱՐԷՍ — Ղեկետիկ, Ս. Ղազար, 1971, էջ 258.
- Your Death For My Delight* (A Middle East Thriller) — Anoushavan J. Simonian (presented by the author). Beirut, Atlas Press, 1971, pp. 192.
- Jacome Abuna, An Armenian Bishop in Malabar (1503-1550)* — By Roberto Gulbenkian (presented by the author). (Arquivos do Centro Cultural Português, Volume IV). Paris, Fundação Calouste Gulbenkian, 1972, pp. 149-176.
- Etchings* — Tuvia Beeri. Jerusalem, Israel Museum, the I. M. Cohen Graphic Gallery, Winter 1971, Cat. No. 90.
- The Parade of Passion* — Kegham-Keghag. Preface by Lindy V. Avakian. (English and Armenian). Hollywood, California, 1970, pp. 114 + 97. Presented by the author.
- The Jewish State* (Der Judenstaat) — By Theodor Herzl. A new translation by Harry Kohn. With an Introduction by Joseph Adler. New York, published and presented by Herzl Press, 1970, pp. 110.
- A Primer of Joy: Principles of Occult Power and Healing in Action* — Nevart Najarian. Philadelphia, published and presented by Dorrance & Co., 1971, pp. 99.
- The Inauguration of Gregory H. Adamian as President of Bentley College*, Sunday, the 13th of December 1971, Lindsay Hall Auditorium. Presented by Bishop Norayr Bogharian. "The Bentley Alumnus" Volume XIII — No. 2, Winter 1971, pp. 32.
- Cultura Armenia* — Rosa Majian (presented by the author). (In Spanish). B. Aires, Euka, Editorial Universitaria Kennedy Argentina, 1971, pp. 140.
- Music Calendar 1972*. New York, C. F. Peters Corporation, 1971.
- Annual Report* — St. Sahag-Mesrob Armenian Church of Wynnewood, Pa., 1971.
- The Old Calendarist* — Annual — 1972. Bournemouth, St. George Orthodox Information Service, 1972, pp. 32.
- An Exhibition From the Collection of Dr. Paul Z. Bedoukian of "Armenian Coins and Medals"* — Opening Dec. 13, 1971. New York, Museum of the Diocese of the Armenian Church of America, 1971.
- Remarques Inédites de Meillet sur les Textes des Historiens Arméniens* — Par Martiros Minassian (présenté par lui). Extrait de la "Revue des Etudes Arméniennes", Nouvelle Série, Tome IV. Paris, Librairie C. Klincksieck, 1967, pp. 37 à 48.
- Emploi du Genitif Substantive en Arménien Ancien* — Par Martiros Minassian (présenté par lui). Extrait de la "Revue des Etudes Arméniennes", Nouvelle Série, Tome VII. Paris, Librairie C. Klincksieck, 1970, pp. 13 à 34.
- Concordance and Texts of the Armenian Version of IV Ezra* — Edited by Michael E. Stone. Computer Program for Concordance prepared by Zion Busharia. "Oriental Notes and Studies" No. 11. Jerusalem, published and presented by the Israel Oriental Society of the Hebrew University of Jerusalem, 1971, pp. 346.
- A. Meguerditchian presents the following books:—
- A New "Shilling" Arithmetic* — Charles Pendlebury, assisted by F. E. Robinson. London, G. Bell & Sons, Ltd., 1946, pp. 176 + XXXIV.
 - Hints for Amateur Actors* — By Conrad V. Carter. Warne's "Recreation" Books. London & New York, Frederick Warne & Co., Ltd. 1934, pp. 71.
 - The United States and the Armenian Mandate* — Woodrow Wilson. An article in the June 1920, No. 151 of "International Conciliation". Greenwich, Conn., U.S.A. American Association for International Conciliation, pp. 13 to 17.
 - Leçons de Langue Française* — Cours Préparatoire. Par Une Réunion de Professeurs. Alexandrie (Egypte). Procure des Frères.
 - Mon Premier Livre de Lecture* — Faisant suite au syllabaixe No. 5-E. Par Une Réunion de Professeurs. Paris, Librairie Générale de l'Enseignement, No. 8-E, 1947, pp. 46.
 - Deutsch Lernen Leicht Gemacht* (German). Deutsches Sprachlehrbuch für Anfänger, bearbeitet von Hermann Kessler. Neufassung des Buches "Deutsch für Ausländer" von Walter Weber. 2. Teil. Salzburg Verlag für Wirtschaft und Kultur, pp. 48.
- The Moon Sails* — A Novel by Emmanuel P. Varandyan. Delmar, New York, Pinnacle Publishers, 1971, pp. 251.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԵՄԲԱԳՐԱԿԱՆ		
Հայ Գրականությունը	Ա. Գ.	302
Ս. ԳՐԱԿԱՆ		
Հերանոսաց Առաքելը	Ե.	305
ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ		
Տեղիք Աստուածաբանության	ՄԱՂԱԲԱՍԱՐԲԵՊՍ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ	312
ԿՐՕՆԱԿԱՆ		
Փորձությունները Կեանքին Մէջ	ԳԵՈՐԳ Ս. ՃԻՆԻՎԻԶԵԱՆ	318
ՆԵՐՍԱԿԱՆ		
Հայց. եկեղեցւոյ Միասակաւորութիւններէն	ԶԱԻՆ ՄԱԳՍՈՒՏԵԱՆ	320
ԳՐԱԿԱՆ		
Ըսէ Պիանի, Ես Ինչպէ՞ս Սիրոս Յանձնեմ Օտար Հոգին	Մ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	322
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ		
Հայոց Լեզուն	ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՇԻՐԱԶ	323
ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ		
«Պոլիսի Հայեվարը» Թէոդիկի	Հրատ. Մ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ	325
ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ		
Հարցմունք Վրաց Եպիսկոպոսի	Հրատ. Ա. Յ. ՍՐՃՈՒՆԻ	341
ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ		
Անբուան Մեյլ Եւ Հրաչեայ Անտեան The Manuscripts of Levond VIII Century Armenian Historian	ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ	344
Նոր Զուլայի (Սպահան) Յախնապակիները Ե՞րբ Շինուած են	ԶԱԻՆ Ն. ՎՐԳ. ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ	359
ԴԻԻԱՆ Ս. ՅԱԿՈԲԻ	Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ	362
Նամականի Գրիգոր Շղթայակիր Պատրիարքի	Հրատ. ԱՐԱՅ ԳԱԱՅՃԵԱՆ	370
ՊԱՏՄԱԿԱՆ		
Կենսագրութիւն Բարեյիշատակ Տ. Պօղոս Վրդ.ի Աղբիւնապօլսեցւոյ	Ա. ԵՊՍ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՅ	381
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ		
«Էրեբունի Բերդ—Քաղաքի Պատմութիւն»	Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ	385
«Հայաստանի Հնագիտական Յուշարձանները»	Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ	388
«Պատմութիւն Անանու Ջրուցաղբի»	Յ. ՔԻԻՐՏԵԱՆ	389
Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ		
Եկեղեցական — Բեմական		391
Պաշտօնական		394
ՅԱԻԵԼՈՒԱՆ		
Յանկ «Սիոն»ի Խմբագրութեան Եւ Գ. Կիւլպէնկեան Մատենադարանին Նուիրուած Գիրքերու		395
Բովանդակութիւն		399

C O N T E N T S

EDITORIAL		
The Armenian Literature	A. K	302
THE BIBLE		
The Apostle of the Gentiles	Y.	305
THEOLOGY		
Rudiments of Theology	Archbp. Maghakia Ormanian	312
RELIGION		
The Temptations in life	Kevork S. Genevisian	318
RITUALS		
On Armenian Church Rituals	Zaven Maxoudian	320
LITERATURE		
Tell me, Biani...	M. Manougian	322
POETRY		
The Armenian Language	Hovhannes Shiraz	323
LINGUISTICS		
"The Dialect of Armenians in Istanbul"		
by Theotig	Pub. Mardiros Minassian	325
BIBLIOGRAPHY		
Questions by a Georgian Bishop	Pub. A. H. Serjouni	341
PHILOLOGY		
Antoine Meillet and Hrachia Ajarian	Mardiros Minassian	344
The Manuscripts of Levond		
VIII Century Armenian Historian	Rev. Zaven Arzoumanian	350
When were the New Julfa (Ispahan)		
Tiles made?	H. Kurdian	362
THE ST. JAMES ARCHIVES		
The correspondence of Patriarch		
Gregory the Chain-Bearer	Ed. Ara Kalaydjian	370
HISTORY		
The Biography of Patriarch Boghos		
of Adrianople	Bp. A. Der Hovhannisiantz	381
REVIEWS		
"History of Erebouni"	H. Kurdian	385
"The Archaeological Monuments in Armenia"	H. Kurdian	388
"History by Anonymous Writer"	H. Kurdian	390
Monthly news from the Armenian Patriarchate		391
SUPPLEMENT		
Books received by the Redaction of "Sion"		
and the Gulbenkian Library		395
Contents		400

Yearly subscription: 5 U. S. Dollars

All correspondence should be addressed to:

Ara Kalaydjian
The St. James Press
P. O. Box 14001
Jerusalem — Israel